

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДВНЗ «ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА»

На правах рукопису

**МАТІЙЧИК АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИИЧ**

УДК 32.019.5 (477)

**САМООРГАНІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА  
ЯК ЧИННИК ДЕМОКРАТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ  
ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

**ДИСЕРТАЦІЯ**

на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Науковий керівник:

**Марчук Василь Васильович,**

доктор історичних наук, професор

Івано-Франківськ-2016

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ.....	11
1.1. Еволюція наукових уявлень щодо ролі громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи.....	11
1.2. Сучасні підходи до вивчення процесів демократизації та політичної модернізації.....	29
Висновки до першого розділу.....	41
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	44
2.1. Методологія дослідження самоорганізації громадянського суспільства.....	44
2.2. Понятійно-категоріальний апарат дослідження.....	53
Висновки до другого розділу.....	69
РОЗДІЛ 3. ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ.....	72
3.1. Аналіз європейського досвіду ефективної взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства.....	72
3.2. Інституціонально-правові умови формування громадянського суспільства.....	87
3.3. Політико-культурні чинники розбудови структур громадянського суспільства.....	102
Висновки до третього розділу.....	117
РОЗДІЛ 4. МОДЕРНІ МЕХАНІЗМИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ.....	120
4.1. Специфіка реалізації громадянських ініціатив.....	120
4.2. Волонтерська діяльність як детермінанта розвитку громадянського суспільства.....	134
4.3. Інтернет-технології як засіб самоорганізації громадянського суспільства.....	148
Висновки до четвертого розділу.....	170
ВИСНОВКИ.....	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	183
ДОДАТКИ.....	218

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** У процесі становлення демократичної політичної системи українське суспільство намагається вирішити власні проблеми за підтримки громадськості, потенціал якої сприяє подоланню негативних суспільних деформацій. Назрілою та необхідною складовою демократичної модернізації, що є прямим шляхом до досягнення суспільної стабільності в майбутньому, залишається забезпечення адекватного рівня функціональної взаємодії між державою та громадянським суспільством, в основу якої, перш за все, мають бути покладені принципи самоорганізації.

На Заході написано багато праць, які характеризують громадянське суспільство і різні підходи його розуміння, але дослідження цього питання в контексті самоорганізаційних процесів, що відбивають суть демократії і співпадають з поняттям демократизації суспільства є недостатньо обґрунтованим. З точки зору української дійсності – це один з головних чинників стану, розвитку і існування громадянського суспільства та його самоорганізації. Події останніх років (Євромайдан, що трансформувався в Революцію Гідності у 2013-2014 рр., анексія АР Крим Російською Федерацією у березні 2014 р., проведення антитерористичної операції на сході України проти сепаратистських угруповань, що триває з 2014 р., підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і розпочаті в зв'язку із цим реформи, у тому числі і децентралізаційна) стали свого роду точками біфуркації у виборі напрямку суспільного розвитку української держави, які загострили необхідність подолання ряду бар'єрів, зокрема, дефіциту соціального капіталу, пов'язаного зі здатністю людей до самостійного об'єднання з метою участі у житті суспільства. У таких умовах саме громадянське суспільство, яке є другим по значущості елементом політичної системи після держави, виступає у якості джерела тиску на державні структури та контролю за її діяльністю, посилює свій вплив, виконуючи роль медіатора для укріплення соціального капіталу. Таким чином, самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства стає

потужним чинником процесу демократичної модернізації та подолання деформацій посткомуністичного розвитку сучасної України, що зумовлює актуальність даного дисертаційного дослідження.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційне дослідження здійснене на кафедрі політології в рамках держбюджетної теми Навчально-методичного і наукового центру політичних та євроінтеграційних досліджень «Євроінтеграційний вибір України: історія, політика, перспективи» за номером державної реєстрації 0109U001413.

**Мета і завдання дослідження.** Метою дослідження є науково-теоретичне обґрунтування ролі самоорганізації громадянського суспільства у процесі демократичної модернізації політичної системи України.

З огляду на поставлену мету визначено такі дослідницькі **завдання:**

- здійснити ретроспективний аналіз наукових уявлень щодо ролі громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи;
- систематизувати та критично переосмислити сучасні підходи з позицій їх адаптування до вивчення процесів демократизації та політичної модернізації у країнах перехідної демократії;
- сформуванати найбільш оптимальний комплекс системи методологічних дискурсів аналізу процесу самоорганізації громадянського суспільства в умовах демократичної модернізації політичної системи України;
- здійснити політологічний аналіз європейського досвіду ефективної взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства;
- дослідити інституціонально-правові умови формування громадянського суспільства;
- визначити політико-культурні чинники розбудови структур громадянського суспільства;
- дослідити специфіку реалізації громадянських ініціатив в Україні;
- визначити тенденції розвитку волонтерської діяльності як детермінанти функціонування громадянського суспільства;

- розкрити особливості сучасних інтернет-технологій як ефективного засобу самоорганізації громадянського суспільства.

**Об'єктом дослідження** є процес демократичної модернізації політичної системи сучасної України.

**Предметом дослідження** виступає самоорганізація громадянського суспільства як чинник демократичної модернізації політичної системи України.

**Методи дослідження.** Складність та багатоаспектність предмету дисертаційного дослідження зумовлює використання поліпарадигмального підходу, у якому поєднуються засади інституціонального, біхевіористського, соціологічного, компаративного тощо підходів при домінуванні принципів синергетики. З позицій синергетики було визначено, що політична система України є нерівновагою, нелінійною та відкритою (дисипативною), а процес її розвитку залежить від поведінки в точці біфуркації. Сучасний етап модернізаційних перетворень характеризується рядом кризових процесів, явищ революційного порядку, кожен з яких може виступати такою точкою. Саме тому спрямованість майбутнього розвитку визначається поведінкою основних акторів політичного процесу, серед яких важливу роль відіграє громадянське суспільство, рівень самоорганізації якого визначає контролюючу спроможність відносно політичних рішень та дій політичної еліти.

Враховуючи можливість залучення досвіду побудови ефективної системи взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства в країнах Європи, було залучено метод компаративного дослідження. У дисертації використано синхронне порівняння схожих процесів та інститутів країн Європи (відповідно до типології Б. Пітерса). Інституціональний підхід дозволив виявити організаційно-структурні елементи громадянського суспільства, реалізовані ними завдання, нормативні правила, правові межі діяльності організацій громадянського суспільства, волонтерського руху тощо. Застосування культурологічного та нормативно-ціннісного методів сприяло дослідженню неінституціональних засад функціонування громадянського суспільства, дозволило констатувати зумовленість його розвитку типом політичної

культури, мірою проникнення ключових цінностей – загального блага, справедливості, свободи тощо.

Із застосуванням соціологічного та біхевіористського методів було доведено соціальну спричиненість політичних явищ, вплив економічної структури, соціальних відносин, політичної поведінки, культури, ідеології на якісні характеристики політичної системи. Специфіку використання Інтернету організаціями громадянського суспільства було здійснено за допомогою соціально-інформаціологічного та соціокомунікативного підходів та методу дискурс-аналізу на основі різних видів дискурсів. У цілому аналіз політичної інтернет-участі здійснено на основі запропонованих А. Чадвіком і К. Меєм моделей: управлінської, консультативної та партисипаторної.

У дисертації також застосовувались загальнонаукові – діалектичний, аналізу та синтезу, індукції та дедукції – методи. Емпіричне підкріплення отриманих теоретичних результатів стало можливим шляхом застосування аналізу документів, експертних оцінок державних та незалежних наукових установ України та світу (Freedom House, Transparency International, Charities Aid Foundation), вторинного соціологічного аналізу провідних соціологічних агенцій та недержавних аналітичних центрів.

**Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження** полягає в комплексному аналізі самоорганізації громадянського суспільства у якості чинника демократичної модернізації політичної системи України на основі узагальнення науково-теоретичного доробку західних і вітчизняних учених та врахування ефективного європейського досвіду. В межах реалізації даного підходу одержано результати, які відзначаються науковою новизною та виносяться на захист.

*Уперше:*

- категоризовано поняття «самоорганізація громадянського суспільства» як динамічна властивість громадянського суспільства, що проявляється у вигляді взаємодії громадян та їхніх об'єднань у процесі реалізації спільних (громадянських) ініціатив. Показниками наявності потужного

самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства в Україні визначено громадянську ініціативу, ендогенно детермінований розвиток волонтерського руху, ефективно застосовувані інтернет-технології. Це якісно відрізняється від розуміння самоорганізації у контексті пояснення відносин як механічного поєднання інтересів, цілей, завдань на відміну від особливої форми самоорганізації громадянських засад на підставах кооперування (обміну) форм, способів, станів життєдіяльності;

- на основі узагальнення теоретичних розробок зарубіжних та вітчизняних учених сформульовано визначення «громадянської ініціативи» як вияву здатності громадян за допомогою колективного характеру дій та на принципах самоорганізації самостійно вирішувати актуальні питання функціонування суспільних відносин. Визначено, що формування та реалізація громадянської ініціативи залежить від таких чинників: зовнішнє середовище, інституціональний клімат, наявність соціального капіталу, ступінь зрілості та самосвідомості громадянина.

- визначено, що процес інституціоналізації волонтерського руху детермінується впливом екзогенних та ендогенних чинників і характеризується такими тенденціями: регіональна нерівномірність; кількісне та якісне зростання волонтерських організацій; найбільший баланс довіри (суспільне визнання) та визнання рівноцінним партнером держави (державне визнання); протягом 2015 р. констатовано від'ємну динаміку індивідуальної волонтерської роботи на фоні збільшення кількості благодійних пожертв, що є свідченням емоційного вигорання волонтерів;

- з'ясовано, що тип політичної інтернет-участі визначається позицією провідного політичного актора. Реалізовану в Україні модель характеризуємо як змішану – управлінську з елементами консультативної, про що свідчать такі риси: використання Інтернету органами влади з метою здійснення державних функцій на противагу побудові системи взаємодії та комунікації; унілінійність інформаційного потоку, який формується державою; домінування ролі

громадянина як пасивного споживача, що появляється у можливості обговорення лише визначених урядом питань.

*Уточнено:*

- що, з одного боку, розширення власної участі у побудові дієздатного громадянського суспільства зі свідомим та ініціативним громадянином у центрі актуалізувало виникнення та розвиток громадянських ініціатив, пов'язаних із вирішенням проблем реформування політичної системи України, просвітницьких, екологічних ініціатив. З іншого – продемонструвало факт певної відстороненості населення від прийняття рішень, неготовність брати на себе зобов'язання та відповідальність;

- сучасні тенденції розвитку європейського громадянського суспільства. По-перше, констатується збереження майже у всіх державах-членах ЄС з Центральної і Південно-Східної Європи процесу зміцнення демократичності інституційного клімату щодо розвитку громадянського суспільства, підвищення рівня його самоорганізаційного потенціалу, формування правового середовища для ефективної участі громадянського суспільства, пошук та вироблення нових форм взаємодії державних структур та ОГС. Водночас посилення тенденцій щодо скорочення громадянського простору, зокрема, звуження можливостей для активної громадської участі, зумовлене необхідністю подолання викликів, у тому числі тероризму, екстремізму, маргіналізації нових груп, ісламофобії. По-друге, від'ємна динаміка розвитку громадянського суспільства в країнах Східної Європи продовжує зберігати нестійкість та нестабільність, що спричинено складністю стартових умов, наявністю радянського минулого і пов'язаного з цим відношення громадян до своєї ролі у суспільстві.

*Набуло подальшого розвитку:*

- дослідження громадянського суспільства в рамках вивчення процесу самоорганізації, що відбиває останні тенденції його розвитку. Натомість констатовано, що переважна більшість сучасних вітчизняних розробок акцентує увагу на аналізі процесу інституціоналізації;



- теза що, відповідність характеру інституціоналізації рівню участі громадян в політиці і ступеню соціальної мобілізації визначає характер і спрямованість політичного розвитку. Відставання процесу інституціоналізації від темпів зростання мобілізації і участі є основною причиною політичних криз і нестабільності в перехідних суспільствах, яким визнано сучасну Україну;

- дослідження політико-культурних чинників розбудови громадянського суспільства, на основі аналізу яких доведено, що в Україні почався поступовий перехід від підданської до активістської політичної культури, посилений зсувом у бік постматеріальних цінностей, а політико-культурні чинники тісно пов'язані зі ступенем самоорганізації громадянського суспільства: з одного боку, специфіка політичної культури впливає на стан самоорганізації, а вона, у свою чергу, виступає каталізатором змін у демократизації суспільства в цілому;

- на основі аналізу створеної за роки незалежності та удосконаленої згідно з євроінтеграційними вимогами нормативної бази функціонування громадянського суспільства констатовано наявність інституціональних умов для його ефективного розвитку. У той же час, наголошується, що бар'єрами ефективної діяльності організацій громадянського суспільства залишаються механічна імплементація норм, процедурних вимог, наявність змістовних протиріч та недостатній рівень довіри до нормативно-правових основ, які закладено у попередній період.

**Практичне значення одержаних результатів** полягає в тому, що положення і висновки дисертації можуть використовуватись дослідниками, які вивчають чинники розвитку громадянського суспільства та його потенціал як ресурс демократичної модернізації в Україні. Висновки та результати роботи можуть бути використані при розробці навчальних програм за напрямками підготовки «Політологія», «Державне управління», у викладанні навчальних дисциплін «Політичні інститути та політичні процеси в Україні», «Політична культура», «Державне управління та місцеве самоврядування», «Політичний менеджмент» тощо; при написанні підручників та навчально-методичних посібників.

**Апробація результатів дисертаційного дослідження.** Зміст та основні результати дисертаційного дослідження висвітлювались у виступах на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Європейська інтеграція: механізми асоціації України» (м. Івано-Франківськ, 26 травня 2016 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми політичної науки» (м. Івано-Франківськ, 30 листопада 2016 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (м. Сєверодонецьк, 11 грудня 2015 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (м. Сєверодонецьк, 15 грудня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (м. Херсон, 18-19 листопада 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину» (м. Одеса, 11-12 листопада 2016 р.).

Результати дослідження обговорено на засіданні кафедри політичних інститутів та процесів ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» і засіданні кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

**Публікації.** Основні положення роботи, висновки та пропозиції висвітлені автором у 11 публікаціях, зокрема 6 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях України з політичних наук, з них 1 – в іноземному виданні та 5 опублікованих тез доповідей на науково-практичних конференціях.

**Структура й обсяг дисертаційної роботи.** Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 221 сторінку, із них основного тексту – 175 сторінок, 32 сторінки – список використаних джерел, що налічує 295 позицій, додаток – 3 сторінки.

# РОЗДІЛ 1

## ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

### ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ

### ПРОЦЕСУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

#### 1.1. Еволюція наукових уявлень щодо ролі громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи

Громадянське суспільство на всіх етапах свого становлення було частиною складного механізму взаємовідносин між громадянином та державою. Формат цих відносин трансформувався з домінування держави у самому процесі формування концепту «civil society» до паритетності зв'язків між інститутами влади та громадянським суспільством з набуттям останнім самоорганізаційних властивостей. Дослідники, окрім категоризації поняття, намагалися визначити чинники його впливу на функціонування політичної системи та оцінити його ефективність.

Еволюційний екскурс розвитку теорій та поглядів щодо громадянського суспільства почався у часи античної філософії Платона та Аристотеля, коли це поняття було виокремлено з-поміж інших соціально-політичних феноменів. Т. Гоббс назвав громадянське суспільство природним станом для громадян, а згодом Г. Ф. Гегель поклав на громадянське суспільство функцію забезпечення істинного громадянського права. Британський філософ А. Фергюсон наголошував, що головною функцією громадянського суспільства є його власне самозбереження. Своєю роботою «Досвід історії громадянського суспільства» автор започаткував традицію позитивної оцінки стану громадянського суспільства, яке є засобом і одночасно ціллю людського добробуту і щастя, адже, на його думку, людина може бути щасливою лише у соціальному стані [245]. Етап визнання громадянського суспільства антидержавною опозицією прийшовся на кінець ХІХ ст. у працях соціалістів-утопістів. Європейська ж

традиція трактування громадянського суспільства пройшла етапи теоретизування, наукових досліджень та дискусій. І лише з середини ХХ ст. громадянське суспільство можна було аналізувати як елемент політичної дійсності, спочатку у країнах Заходу, а потім і на прикладі держав колишнього соціалістичного табору (від «соціалістичного громадянського суспільства» до перших громадських організацій). Саме тому акцентуємо дослідницьку увагу на аналізі доробку сучасних вчених, які вивчали механізми впливу громадянського суспільства на процес функціонування політичної системи.

Різні аспекти існування громадянського суспільства лягли в основу наукових пошуків багатьох сучасних авторів. Так, громадянське суспільство у контексті цінностей лібералізму та принципу політичного плюралізму досліджує Дж. Грей [250], Н. Розенблум [274, 275]. Світове та глобальне громадянське суспільство стало предметом аналізу Х. Булла [227], Дж. Кіна [256], Дж. Сміта [172]. Б. Барбер [225] вивчає громадянське суспільство крізь призму учасницької демократії, а Е. Шилз [282] – у співвідношенні з проблемами національних питань та націоналізму. М. Уольцер [291, 292] сформулював низку ціннісних орієнтирів для сучасного громадянського суспільства. Фундаментальною є праця американських учених Дж. Коена та Е. Арато «Громадянське суспільство та політична теорія» [6], де визначено передумови відродження громадянського суспільства як теорії та практики у сучасному плюралістичному соціумі.

Професор Гарвардського університету Н. Розенблум стала однією із перших сучасних політологів, хто розробила та застосувала соціально-теоретичні критерії класифікації моделей громадянських суспільств. Варіантом такого моделювання є виділення авторкою демократичного, посередницького та виборчого громадянського суспільства. Відповідно до тлумачення Н. Розенблум, сучасна інтерпретація громадянського суспільства переважно зосереджена на висвітленні його функціонального потенціалу в аспектах формування громадянських, ліберальних і демократичних цінностей у суспільних взаємодіях. Такі ціннісні орієнтири утворюються переважно під

впливом організаційної різноманітності, відкритості й свободи участі індивідів [275, с. 363].

У роботі «Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму» Н. Розенблум визначила головну функцію громадянського суспільства у функціонуванні ліберальної демократії – культивування моральних цінностей [274, с. 540-541]. Авторка сформулювала умови підтримки лібералізму з боку громадянського суспільства:

- дисперсія (розпорошення) приватної власності і таких ресурсів, як лідерство та організаційні здібності;
- наявність груп і асоціацій громадянського суспільства, конкурентних до державних установ, у яких виробляються особисті чесноти та моральні диспозиції (якості, переконання) [274, с. 541].

Виокремлена Н. Розенблум модель виборчого громадянського суспільства підтримана теоретиком сучасного егалітарного лібералізму та учасницької демократії Б. Барбером. Американський політолог визначив громадянське суспільство як «приватну» сферу, яка опікується «публічними» благами [225, с. 13]. Дослідник виходить з того, що асоціація громадянського суспільства з діяльністю індивіда у рамках громадських об'єднань не розкриває повною мірою сутність громадянського суспільства. Організації, створені людьми, можуть мати як суспільно корисний характер, так і екстремістський, агресивний, що входить у протиріччя з нормативно-правовою системою та інтересами більшості суспільства. Партикулярні інтереси сприяють антагонізму приватно-групових цілей, які часто протиставлені суспільним інтересам. Тому варто розглядати громадянське суспільство саме крізь призму свободи з турботою про загальне благо [101]. Власне Б. Барбер наголошував на ліберальних передумовах формування громадянського суспільства – стан консенсусу та інтеграції спільних дій, наприклад, шляхом виборчого процесу. І, погоджуючись з більшістю дослідників, він ототожнював громадянське суспільство із діяльністю неурядових громадських організацій.

У контексті дослідження можливостей реалізації принципу політичного плюралізму у ліберальному суспільстві англійський політичний філософ Дж. Грей дав власне визначення громадянському суспільству. Автор зазначає, що воно є тією сферою автономних інститутів, захищених законодавством, у межах якої індивіди і спільноти, маючи різні вірування і цінності, можуть мирно співіснувати [250, с. 157]. Беручи до уваги таке твердження, зауважимо, що подібна інтерпретація громадянського суспільства можлива у вираженому суспільстві з ознаками сталого розвитку. Натомість, конфліктне середовище, особливо у розрізі деформованих нині мультикультурних цінностей, виключає основне твердження у трактуванні Дж. Грея – мирне співіснування різних вірувань і цінностей.

Американський дослідник М. Уольцер у контексті аналізу феномену громадянського суспільства приділив увагу такій його рисі як толерантність, або терпимість. У роботі «Рівність та громадянське суспільство» вчений наголошує, що демократична держава базується і залежить від громадянського суспільства, у якому плюралізм та толерантність є правилами, так як асоціативний світ є «домівкою» для опозиційних тенденцій [290, с. 39]. Автор пояснює, що різноманітні групи за інтересами, інтелектуальні школи, релігійні конгрегації, які в цілому не беруть участі у повсякденних політичних дебатах, є джерелом ідей та способів поведінки для майбутніх політиків. Без цього джерела демократія була б просто певною оболонкою, прийнятною у тій чи іншій мірі, але без глибини та змісту.

М. Уольцер зауважує, що громадянське суспільство не включає державу, воно знаходиться поза межами державної політики, поза владою, поза системою підпорядкування, покарання та державних санкцій. Але громадянське суспільство відкрите для всіх: і для тих, хто володіє владою, і для тих, хто її позбавлений за своїм соціальним статусом. Хоча воно й виникло для захисту людей із другої категорії, усіма досягненнями та привілеями громадянського суспільства все одно можуть скористатися усі без виключення верстви населення.

Торкаючись проблеми суспільних чеснот, М. Уольцер дає визначення громадянським чеснотам – тим цінностям громадянської дії, емоційно-оціночного ставлення до суспільства, його громадян, соціального сприйняття себе у соціальному середовищі, особливого менталітету, які формуються за допомогою безпосередньо громадянського суспільства та його інститутів [292, с. 488-489].

Сучасні політичні дослідники формують концепції громадянського суспільства, не розриваючи їх із концепціями державо- та націєтворення. Безумовно, у більшості країн світу певна нація якщо й не є соціальною основою держави, то здобуває статус титульної або переважаючої. Як наголошує американський політичний соціолог Е. Шилз, нація потрібна громадянському суспільству, насамперед, як консолідуюча основа. Домінуючою спільнотою у національній державі є саме титульна нація. Певною мірою національність виступає як передумова існування громадянського суспільства. Турбота про власну націю підсилює турботу про народний добробут; вона ж підтримує відданість традиціям. Вчений визначає громадянське суспільство як ознаку сучасних національних держав. Воно спроможне функціонувати, що й робить, незалежно від національної держави, завдяки інтегральній ролі щодо домінантної нації [282].

Е. Шилз сформулював певну суперечливу сутність громадянського стану суспільства. З одного боку, громадянське суспільство наділене функцією протистояння конфліктуючим політичним акторам та застосуванню сили. З іншого – конфліктне середовище з елементами силового тиску придушує волю до якісної трансформації суспільної організації. У суспільстві ж, яке не піддається силовому тискові та погрозам примусу, «жоден сегмент суспільства не може накинути власну політику на увесь соціум без висловленої чи невисловленої згоди інших провідних сегментів цього суспільства» [282].

Зосередження уваги на наслідках протистояння груп та об'єднань, що належать до громадянського суспільства, в репресивній державі було закономірним явищем для періоду, коли сила тоталітаризму була підірвана саме

завдяки масовим акціям громадянського суспільства. Процес відродження громадянського суспільства описали у своїй книзі «Громадянське суспільство та політична теорія» американські дослідники Е. Арато та Дж. Коен. Вони сформулювали певні уроки для сталих демократій та ліберальних країн:

- по-перше, це дотримання концепції самообмеження;
- по-друге, презентовано уявлення про громадянське суспільство, яке складається не тільки з інститутів, але із соціальних рухів;
- по-третє, наголошено на орієнтації на громадянське суспільство як новій платформі для процесів демократизації;
- по-четверте, визначено вплив громадянського суспільства на соціум політичний та економічний;
- по-п'яте, запропоновано розуміння того, що звільнення громадянського суспільства не обов'язково є тотожним створенню буржуазного суспільства. Скоріше, мова йде про можливість вибору з багатьох варіантів громадянських суспільств.

Усі зазначені тези вказують на те, що теорія громадянського суспільства не може бути обмежена виключно стадією становлення нових демократій.

Окрім того, у роботі проаналізовано плюралістичний підхід до визначення особливостей громадянського суспільства. У висновку автори зазначають, що глибоко структуроване громадянське з притаманною йому стратифікацією, перетином членства у різних групах та високою соціальною мобільністю є невід'ємною умовою стабільного демократичного державного устрою, гарантією від постійного домінування однієї із груп та виникнення фундаменталістських масових рухів та антидемократичної ідеології. Відмінними рисами концепції громадянського суспільства Е. Арато та Дж. Коена є такі:

- вона передбачає більш диференційовану соціальну структуру не тільки від держави, але й від економіки, а тому може називатися «суспільно-центристською»;



- центральне місце серед інститутів громадянського суспільства посідають сфери суспільної комунікації та добровільних асоціацій;
- інституціоналізація громадянського суспільства представлена як процес, який завжди передбачає стабілізацію суспільних інститутів на основі прав, а також містить у собі іманентну можливість ставати більш демократичним та норми, що ґрунтуються на демократизації [7, с. 520].

У сучасній науковій інтерпретації громадянське суспільство вже вийшло за межі певних країн чи державних утворень. Ставши взірцем ліберально-демократичної традиції, громадянське суспільство набуло глобального виміру. Таким чином, абсолютно обґрунтовано з'явилися концепції глобального, або світового, громадянського суспільства.

Сама ж ідея глобального громадянського суспільства бере початок у концепціях світового громадянства, міжнародної спільноти, світового суспільства. Концепція міжнародної спільноти знайшла своє відображення у роботах Х. Булла. Держави розглядалися Х. Буллом як певні агенти, що соціалізуються завдяки впливу одна на одну. Вони об'єднуються у більш масштабну форму суспільства – глобальну мережу взаємно визнаних неформальних традицій і формальних правил (дипломатичний протокол, посольства, багатосторонні договори, міжнародне право). Ці традиції і закони, що обмежують суверенітет держав, і називаються міжнародною спільнотою, яка є необхідною передумовою сучасного світового порядку [227, с. 7]. Таким чином, міжнародне суспільство існує, коли група держав, усвідомлюючи певні загальні інтереси і спільні цінності, формує суспільство у тому розумінні, що вони відчують себе пов'язаними спільним набором правил у взаємодії одна з одною, і мають відмінності у роботі загальних інститутів.

Сучасні ж прихильники ідеї глобального громадянського суспільства, навпаки, вважають вже міжнародну спільноту частиною світового суспільства, таким чином акцентуючи увагу на загальності останнього та його переважанні у всесвітньому масштабі.

Громадянське суспільство у своїх різних надбудовах – національній, державній, глобальній – спільним має лише понятійно-категоріальну самоназву. Але, наприклад, міжнародна структура громадянського суспільства вже має принципові відмінності від аналогічних інститутів, що функціонують на національному рівні. Британський дослідник Дж. Кін виділив сім тенденцій, які пояснюють генезу структури громадянського суспільства:

- відродження концепції громадянського суспільства у Східній та Центральній Європі й її актуалізація в період посткомуністичних революцій початку 1990-х років;

- вплив нових супутникових і комп'ютерних технологій та комунікацій;
- формування під впливом масових пацифістських і екологічних рухів нової глобальної самосвідомості щодо життя у світі, який потенційно саморуйнується;

- поширення думки про формування нового глобального політичного порядку після розвалу світової комуністичної системи радянського типу;

- значне посилення впливу неоліберальної економічної парадигми і всесвітнє розростання ринкової капіталістичної економіки;

- настрої масового розчарування, і перш за все серед населення країн «третього світу», з приводу обіцяної економічної допомоги постколоніальним країнам;

- посилення тривоги щодо небезпечного політичного вакууму, який утворився в результаті розпаду імперій та держав, і став причиною багатьох громадянських війн в різних куточках планети [256, с. 5].

На думку Дж. Сміта, автора роботи «Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал», розвиток міжнародних політичних та економічних організацій водночас сприяє активістам у галузі соціальних перетворень у різних країнах, але й вимагає більшої співпраці шляхом поширення їхнього внеску у швидке розповсюдження інтернаціонально об'єднаних громадських рухів.

Дж. Сміт вбачає у громадянському суспільстві два глобальні виміри:

- громадянське суспільство як дефініція глобальної інституції, яка охоплює лише ті організації, які ставлять за мету наведення мостів для подолання соціальних і політичних розбіжностей, а не ті, що загострюють їх;

- громадянське суспільство як противага державній владі; в історико-політичному контексті – втілення протидії радянському пануванню [172].

Рушійною ж одиницею формування та розвитку глобального громадянського суспільства є міжнародні громадські рухи та організації. Дж. Сміт сформулював чотири вимоги до міжнародних організацій, виконавши які, вони зможуть повноцінно впливати на модернізацію світового громадянського суспільства:

- по-перше, вони мають сигналізувати про наявність великої кількості міжнаціональних громадських мереж;

- по-друге, вони повинні забезпечувати нові далекосяжні перспективи для незахищених груп населення та впливати на глобальні політичні зміни;

- по-третє, міжнародні громадські організації мають сприяти згуртуванню навколо них учасників, як у широкому національному контексті, так і у випадку «слабких інфраструктур» на національному рівні;

- по-четверте, це вимога допомагати в ініціюванні та супроводі міжнародних публічних дискусій та дебатів навколо глобальних проблем [172].

На нашу думку, ефективність реалізації громадянських ініціатив на глобальному рівні визначає наявність трьох основних факторів: практичне втілення ідей глобалізації; розповсюдження світової мережі Інтернет; розширення національних та транснаціональних соціальних мереж.

Отже, проведений аналіз сучасних політологічних підходів до концептуалізації феномену громадянського суспільства та його місця у політичній системі дозволяє визначити спільні тенденції у західній школі політичної науки:

- умовою подальшої інституціоналізації громадянського суспільства є формування ліберальних цінностей політичної системи (Дж. Грей, Н. Розенблум, Б. Барбер);

- передумовою якісних трансформацій громадянського стану суспільства у демократичних державах є втілення принципу політичного плюралізму (Дж. Грей, Е. Арато, Дж. Коен);

- основну роль у налагодженні комунікації у складній системі зв'язку між політичною та громадянською надбудовами відіграють громадські організації та рухи (Дж. Сміт, Б. Барбер);

- еволюція суспільно-політичних відносин так чи інакше підштовхує міжнародну спільноту до формування глобального (світового) громадянського суспільства. Цьому також сприяє науково-технічний прогрес у сфері комунікацій та активізація міжнародних громадських рухів (Х. Булл, Дж. Сміт);

- ціннісний вимір сучасного громадянського суспільства формують стандарти толерантності, рівності, ліберальної єдності та національної ідентичності. Саме ж громадянське суспільство покликане реалізувати функцію культивування моральних цінностей (Н. Розенблюм, М. Уольцер, Е. Шилз).

На теренах вітчизняної політичної науки концепт громадянського суспільства отримав новий поштовх до розвитку з набуттям Україною незалежності. Українські дослідники спиралися як на західний досвід обґрунтування місця громадянського суспільства у взаємовідносинах із політичною системою, так і формували власне бачення процесу його інституціоналізації. Враховуючи політичні реалії трансформації політичної системи в Україні, саме специфіці взаємодії влади та громадянського суспільства та процесу його інституціоналізації присвячена значна частина наукового доробку вітчизняних авторів. Дуалізм зв'язків між владою та громадянським суспільством досліджують В. Бех [13, 14], М. Бойчук [19], В. Денисенко [48], Г. Зеленько [65-68], М. Кармазіна [80], М. Калініченко [14], О. Корнієвський [87, 88], І. Кресіна [90], М. Лациба [92], М. Михальченко [107, 108], Г. Щедрова [211-213] та інші.

Визнаючи сферу громадянської та політичної систем не достатньо зрівноваженою вчені постійно шукають можливі форми їхньої взаємодії. М. Бойчук визнає недержавну владу чинником самоорганізації громадянського

суспільства, у той час, як владу державну – чинником становлення громадянського суспільства у структурі соціального організму країни [19, с. 110, 139]. Автор обґрунтовує поняття влади як самодостатнього соціального інституту, до якого рівною мірою мають відношення як держава, так і громадянське суспільство. При цьому у горизонті громадянського суспільства влада розглядається як атрактор самоорганізації родового життя людини, а у вимірі держави – як інструмент організації соціальних процесів [19, с. 4]. Також дослідник наголошує, що політична система здатна мобілізувати населення конкретної спільноти на вирішення завдань, що виходять за межі можливостей окремого індивіду або його сім'ї. На нашу думку, така властивість політичної системи є актуальною в умовах громадянського суспільства, яке розвивається.

На протиріччя між громадянським суспільством (народом) і державою (політичною системою) вказує вітчизняний вчений М. Калініченко. На його думку, це протиріччя уособлює система саморегуляції соціального організму країни [14, с. 185]. Автор доводить, що громадянське суспільство має кратологічну потребу, яка проявляється назовні, як свобода індивіда або набуває недержавної форми влади. По-друге, воля особистості не тільки упорядковує власну життєдіяльність громадянського суспільства, а й реалізується за межами громадянського суспільства, тобто у політичній системі завдяки політичній участі. По-третє, недержавна влада як соціальне явище, має морфологічну і функціональну характеристики. По-четверте, реалізація волі особистості, рівно як і політична участь суб'єктів громадянського суспільства у самовідтворенні інституту влади, ґрунтується на певній політичній культурі. По-п'яте, воля особистості або свобода суб'єкта громадянського суспільства принципово може реалізуватись, як у вимірі його внутрішнього простору – тоді ми маємо процес самоорганізації або саморегуляції, так і у зовнішньому – у процесі взаємодії з політичною системою через механізм політичної участі [14, с. 214].

Г. Щедрова зазначає, що проблема громадянського суспільства зводиться не стільки до протиставлення його державі, скільки до запобігання таких форм

організації, в тому числі й державних, при яких внутрішні інтереси суспільства, інтереси його членів підмінюються відірваними від людини інтересами будь-якої групи людей або апарату [211, с. 102]. Науковець заперечує твердження про принципову протилежність держави і громадянського суспільства, наголошуючи що придушення громадянського суспільства має місце там і тоді, де і коли будь-які інститути, органи в структурі суспільної організації перестають виражати інтереси тих верств населення чи груп суспільства, для відстоювання і захисту яких вони були створені, і починають своє існування заради свого самозбереження.

Українська дослідниця І. Кресіна зауважує, що громадянське суспільство не є інституційним феноменом поряд із такими однопорядковими суспільними інститутами, як держава, партія, громадська організація. До того ж, це не утворення, яке в інституційному сенсі чимось відрізняється від суспільства як соціального феномена. Громадянське суспільство є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, дотримання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання людьми (як громадянами) своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства. Відтак громадянське суспільство не можна «побудувати», його можна утверджувати як нову якість політично організованого суспільства, як середовище демократії, свободи і відповідальності за долю держави і нації [90, с. 379]. Важливі висновки авторки стосуються її тверджень, які зводяться до того, що ступінь розвиненості громадянського суспільства є характеристикою рівня демократизму і політико-правової культури всього суспільства. І за будь-яких обставин громадянське суспільство залишається політичним, адже таким є сам громадянин.

Інституціоналізацію громадянського суспільства як чинник формування демократичної політичної стабільності досліджує О. Карчевська [82], як чинник раціоналізації державної бюрократії Ю. Тишкун [183], як шлях формування автономії різних сфер громадянського суспільства, засіб самоорганізації та

внутрішньої демократизації В. Зимогляд [69], як чинник подолання політичного відчуження – Г. Зеленько [67]. Специфіку протікання інституціоналізації громадянського суспільства в умовах політичної модернізації дослідили А. Медвідь та Ф. Медвідь [105], у постсоціалістичних країнах – Г. Зеленько [65].

О. Корнієвський, визначивши інституціоналізацію громадянського суспільства як дії, спрямовані на правове та організаційне закріплення тих чи інших суспільних відносин (у тому числі неформальних практик громадської самоорганізації), запропонував певну періодизацію цього процесу в Україні. На першому етапі (концептуально-доктринальному або політико-правовому) відбулося первинне формулювання сутності громадянського суспільства у Конституції України та ряді нормативних актів, а на другому (організаційно-правовому) – почався процес сприяння з боку органів влади організації інституціоналізації елементів громадянського суспільства, що супроводжувалося створенням різного роду комітетів та рад при вищих органах державної влади [87, с. 69-70].

Є. Цокур виявив дві основні тенденції щодо перспектив інституціоналізації громадянського суспільства. Перша тенденція передбачає формування номінально існуючих інституцій громадянського суспільства з ініціативи владних органів. Інша тенденція передбачає народження громадянського суспільства, перш за усе, у свідомості особистості, а вже потім, його становлення як політико-управлінської інституції [207, с. 66].

Ф. Медвідь та А. Медвідь вважають, що в умовах політичної модернізації рівень інституціоналізації визначається такими чинниками, як здатність структур суспільства до адаптації за нових умов, ступінь їхньої складності, рівень автономності (самостійності) щодо соціальних груп або інших інститутів, взаємна узгодженість суспільно-політичної діяльності [105, с. 178]. Важливий чинник модернізації – це забезпечення широкої участі громадян у політичному житті через політичні партії та групи за інтересами, модернізаційний потенціал яких зумовлений їхніми функціями.

Г. Зеленко визначає основною передумовою інституціоналізації громадянського суспільства в умовах перехідної політичної системи формування «вихідного простору» громадянського суспільства: публічного простору (сфера громадського життя і громадська думка); організованого публічного життя вільних і рівних індивідів, чії права захищені конституцією та законами; незалежних від держави добровільних організацій, автономність яких усвідомлена на індивідуальному та колективному рівні; зорієнтовану на громадські інтереси публічну діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми [66, с. 10]. Дослідниця наголошує, що лише за демократії громадянське суспільство є повноцінним суспільним інститутом з відповідними владоутворюючими ресурсами.

С. Телешун дещо скептично оцінив зосередження української політології на дослідженні принципів формування громадянського суспільства та вивченні досвіду західних демократій. Натомість, вчений запропонував концепт наступної форми розвитку громадянського суспільства – мультимедійного. Мультимедійне громадянське суспільство автор трактує як суспільство різнопланових власників, відкрите для обміну інформацією і вплив на інформацію, з чітко зрозумілим і адекватним сучасним викликам – правовим полем і ефективними механізмами захисту власних прав і свобод громадян. По-друге, це складна плюралістична система, що об'єднує множинні форми суспільної діяльності: асоціації, клуби, профспілки, кондомініуми, де партії є лише одним із сегментів громадянських інституцій [182, с. 14].

Спільним для вчених є те, що функціонування та розвиток громадянського суспільства тісно пов'язується з політичною системою. В залежності від загальної політичної ситуації цей зв'язок може мати різний ступінь інтенсивності, але повністю відокремити дві ці системи неможливо. Так, І. Кресіна вважає, якщо громадянське суспільство відокремити від держави і визнати його формою реалізації тільки приватного інтересу, то втрачають сенс будь-які дискусії стосовно участі громадян у здійсненні державної влади,



ухваленні важливих політичних рішень – тобто стосовно питань народовладдя, його суб'єктів та меж їх політико-правової діяльності [40, с. 179].

З часом, коли у структурі зв'язків між політичною системою та громадянським суспільством, встановився відносний баланс, а процес нормативної інституціоналізації ознаменувався включенням поняття «громадянське суспільство» у законодавчі акти, наукові пошуки були спрямовані на визначення модерних якостей та цінностей суспільства, які б відповідали запитам процесу демократизації. Сучасні наукові погляди на громадянське суспільство мають спільну рису у визнанні такими ціннісними ознаками соціального консенсусу, громадянської самоорганізації, громадянського діалогу тощо. Саме вони здатні забезпечити внутрішню консолідацію громадянського суспільства та сприяти встановленню оптимальних зв'язків з інститутами політичної системи.

Вітчизняна дослідниця В. Зимогляд визначає основними принципами соціального консенсусу підтримання рішення більшістю учасників його ухвалення та відсутність заперечень щодо прийняття рішення з боку хоча б одного учасника [69, с. 93]. Т. Бельська вважає консенсус співпрацею у вирішенні проблем, за якої сторони діють відкрито та прозоро. Консенсус також означає прийняття всіма сторонами (політичними партіями, армією, церквою, важливими зацікавленими групами, такими як профспілки, об'єднання підприємців тощо) основних правил виходу з кризи чи співіснування [15, с. 179]. З поширенням підходів до визначення консенсусу та визнання його якісним чинником розвитку суспільства виник термін «консенсусна демократія». На думку С. Серьогіна, саме вона покликана раціоналізувати суспільно-політичний конфлікт, запропонувати такі механізми адаптації, які дозволять трансформувати громадянський конфлікт від протистояння до діалогу шляхом суспільної взаємодії [169].

І. Гороховський у своєму дослідженні обґрунтовує тезу про те, що самоорганізація громадянського суспільства є чинником стабільності політичної системи України. Автор встановив, що результати громадянської

самоорганізації здійснюють диверсифікований позитивний вплив на стабільність політичної системи суспільства: прямий, опосередкований та дотичний. Прямий полягає в участі в політичній системі результатів громадянської самоорганізації і забезпеченні агрегації, артикулювання, балансу інтересів суспільних груп. Опосередкований виникає, коли вони не представлені в політичній системі, але мають вплив на фактори, які впливають на її стабільність. Дотичний вплив має місце в тих ситуаціях, коли інтереси суспільних груп впливають на загальну соціальну стабільність у суспільстві, на саму можливість стратегічного та тактичного консенсусів [35].

Ще одним чинником еволюції громадянського суспільства у контексті його взаємодії із політичною системою є формування традиції громадянського діалогу. Н. Нахтігаль вважає, що громадянський діалог – це «створення можливостей для громадянського суспільства виражати свою стурбованість і представляти свої пропозиції щодо суспільного життя та соціально-економічного розвитку» [267]. А вітчизняні дослідники І. Письменний та Н. Липовська інтерпретують феномен громадянського діалогу як соціальний механізм вирішення складних суспільних проблем, в основі яких лежать взаєморозуміння та партнерство [94, с. 7].

У західноєвропейській традиції переважають три основні форми громадянського діалогу:

- «вертикальний діалог» або «секторальний громадянський діалог» між організаціями громадянського суспільства та їхніми партнерами у законодавчій і виконавчій владі національних держав Європейського Союзу;
- «трансверсальний» або поперечний діалог. Він розуміється як структурований і регулярний діалог між інститутами Євросоюзу та всіма компонентами громадянського суспільства;
- «горизонтальний діалог» між самими організаціями громадянського суспільства з проблем розвитку Європейського Союзу та його політики [287].

Розвиток громадянського діалогу відбувався паралельно із втіленням понять «деліберативної демократії» та «деліберативного діалогу» [279, с. 18]. Їх

можна вважати одними із кращих форм ухвалення політичних рішень, адже вони передбачають відкритий діалог та генерування нових практик та аргументації. На думку російського дослідника О. Зайцева, інституціоналізація діалогу держави і громадянського суспільства латентно зумовлює і процес інституціоналізації діалогічної демократії. І, навпаки, інституціоналізація демократії об'єктивно пов'язана з інституціоналізацією діалогу держави і громадянського суспільства [56].

Очевидним є зв'язок між внутрішніми процесами, які відбуваються всередині громадянського суспільства, та процесом трансформації політичної системи. Можемо стверджувати, що набуття нових якісних рис інститутами громадянського суспільства, з одного боку, впливає на загальний процес демократизації політичної системи. З іншого боку, демократичні трансформації політичної системи розкривають нові межі та можливості для форсованого розвитку та інституціоналізації громадянського суспільства. Дилема, пов'язана із визначенням місця громадянських інституцій у системі політико-владних відносин хоч і трактується на користь автономності громадянського суспільства, однак виключає повне його відчуження від держави.

Ще одним важливим висновком у результаті проведеного дослідження є твердження про еволюцію функцій, які виконує громадянське суспільство. Якщо на початку свого становлення інститути громадянського суспільства забезпечували власне самозбереження, брали участь у формуванні громадянських, ліберальних та демократичних цінностей та культивували цінності моральні, то у процесі інституціоналізації громадянське суспільство перейшло до виконання функцій, які впливали і на ступінь демократизації політичної системи. Серед таких функцій основними є такі:

- забезпечення і підтримка політичного плюралізму;
- опікування публічними благами;
- національна інтеграція;
- забезпечення соціального консенсусу та громадянського діалогу;
- громадянська самоорганізація.

Остання визначена як властивість розвинених соціальних інститутів, здатних до внутрішньої та зовнішньої консолідації. Самоорганізоване громадянське суспільство, на нашу думку, уособлює ту форму розвитку соціальної спільноти, яка зможе виконувати означені вище новітні функції громадянського суспільства.

Порівнюючи наукові уявлення про місце громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи у працях західних та вітчизняних учених, відзначимо значну кількість прикладних досліджень в Україні. Це зумовлено тим, що вітчизняна теорія громадянського суспільства формувалася одночасно із самим громадянським суспільством. Якщо західна політологія створювала концептуальні засади реалізації головних функцій громадянського суспільства та визначала можливості його трансформації (наприклад, до рівня глобального), то українська наука зосереджена на дослідженні інституціоналізації громадянського суспільства, його місця у системі політико-владних відносин.

Головним здобутком в еволюції змісту концепту «громадянське суспільство» вважаємо тенденцію до утвердження його у якості впливового інституту політичної системи, рівноцінним державі. Якщо на початку зародження теорії громадянське суспільство не сприймалося як самостійна і самодостатня структура і виконувала функції, переважно пов'язані із самозбереженням, то у процесі політичної модернізації та розвитком громадянської самоорганізації громадянське суспільство посіло умовно друге місце за ступенем впливу на суспільно-політичне життя після державних інститутів. З одного боку, це підтверджує тезу про еволюційний шлях розвитку громадянських структур, а з іншого, – визначає самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства рушійною силою демократичних трансформацій. На ґрунті численних наукових розвідок щодо специфіки перебігу процесу інституціоналізації громадянського суспільства фактор самоорганізації залишається поза межами комплексних досліджень, що й актуалізує проблему самоорганізації громадянського суспільства для вітчизняної політології

## **1.2. Сучасні підходи до вивчення процесів демократизації та політичної модернізації**

Розгляд проблем політичного розвитку отримав свій початок в рамках напряму «соціологія розвитку» і пов'язаний з дискурсом щодо традиційного та сучасного суспільств, який розкриває різну цивілізаційну зрілість соціальних систем, що розрізняються механізмами соціальної регуляції та адаптації, технологією соціальних змін, місцем і роллю індивіда і можливостями його самореалізації.

В науковий обіг поняття «політичний розвиток» було введено у другій половині ХХ ст. А для відображення динаміки політичного життя, позначення процесів її зміни рядом науковців було сформульовано критерії (параметри) політичного розвитку. Зокрема, американський політолог Л. Пай в роботі «Аспекти політичного розвитку» виділяє три критерії: структурна диференціація, «здатність» системи до мобілізації та виживання, тенденція до рівноправності. Науковець наголошує, що дієвість політичної системи зумовлюється сильною структурною диференціацією і високою спеціалізацією функцій політичних інститутів [273].

Цю тезу доводить і Г. Алмонд, стверджуючи, що політичний розвиток традиційних та сучасних політичних систем визначає не стільки функціональність, скільки їхні структурні характеристики, оскільки самі системи стають все більш диференційованими і взаємозалежними [219, с. 186]. У той же час Н. Смелзер зауважує, що, хоча структурна диференціація підвищує функціональну здатність сучасних політичних систем, вона також створює проблему інтеграції та координації діяльності різних нових організацій [283, с. 268-274].

Зростання здатності політичної системи до інновацій, до мобілізації і виживання (другий критерій) зумовлюється здатністю адаптуватися до нових проблем, гнучко реагувати на нові імпульси і непередбачені ситуації, мобілізувати ресурси (людські і матеріальні) для вирішення поставлених перед

суспільством завдань. Третій параметр (критерій) політичного розвитку характеризується участю громадян у політичній діяльності, яка визначається через перехід від культури підпорядкування, орієнтованої лише на виконання адміністративних обов'язків, до культури участі, орієнтованої на активну роль у політичній системі незалежно від позитивного чи негативного ставлення до її окремих інститутів.

Слід наголосити, що синхронність зміни критеріїв розвитку не обов'язкова умова політичного розвитку. Наприклад, тенденція до рівноправності може привести до зниження «здатностей» політичної системи. Необхідність забезпечення економічного розвитку та національної інтеграції часто веде до обмеження політичного представництва і вираження групових інтересів.

Натомість, С. Гантінгтон відзначає, що основним фактом політичного розвитку є ступінь інституціоналізації інтересів та специфіка політичних інститутів у тій чи іншій країні. Науковець пропонує чотири змінних для визначення рівня інституціоналізації організацій, процедур і політичних систем: здатність до адаптації (англ. *adaptability*); складність (англ. *complexity*), що визначається наявністю різних елементів, підсистем і функцій і в підсумку підтримує стабільність); автономія (англ. *autonomy*) як здатність забезпечити входження нових груп в політику за певними правилами (її відсутність або переважання неполітичних засобів і методів в політиці обертається корупцією); цілісність (англ. *coherence*) [254, с. 394].

При цьому дослідник наголошує, що відповідність характеру інституціоналізації рівню участі громадян в політиці і ступеню соціальної мобілізації визначає характер і спрямованість політичного розвитку. Відставання процесу інституціоналізації від темпів зростання мобілізації і участі, на його думку, є основною причиною політичних криз і нестабільності в перехідних суспільствах.

Центральну роль в концепціях політичного розвитку відіграє теорія політичної модернізації, яка в її сучасному розумінні викристалізувалася з

багатьох концепцій, що мають різну соціально-політичну спрямованість та містять висновки і рекомендації щодо становлення «сучасного суспільства». Серед її засновників – С. Ліпсет «Політична людина» (1960 р.), Г. Алмонд та Д. Пауелл «Порівняльна політологія. Підхід з позицій «концепції розвитку»» (1966 р.), Д. Ептер «Політика модернізації» (1965 р.), Л. Пай «Аспекти політичного розвитку. Аналітичне дослідження» (1966 р.), С. Гантінгтон «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968 р.), Ш. Ейзенштадт «Модернізація: протест та зміна» (1966 р.) та ін.

Поняття «політична модернізація» тісно пов'язане з поняттям «політичний розвиток», що проявляється, за словами Д. Ептера, у тому, що модернізація виступає як різновид розвитку, для здійснення якого необхідні три умови – здатна до здійснення нововведень та збереження власної цілісності соціальна система, диференційовані, гнучкі соціальні структури та соціальна основа, що забезпечує навички та знання, необхідні в технологічно передовому світі [222, с. 78].

Ототожнюючи політичний розвиток з «інституціоналізацією політичних організацій і процедур», а політичну модернізацію – з масовою мобілізацією і розширенням політичної участі, С. Гантінгтон висунув припущення про те, що швидка модернізація здійснює негативний вплив на інститути і веде до їхнього занепаду. В основі цієї гіпотези лежить позитивне уявлення про політичну стабільність, що розглядається в якості абсолютної мети і джерела легітимності політичних інститутів і існуючого порядку незалежно від задіяних інтересів і характеру режиму [253].

Важливим окремим аспектом наукового пошуку представників теорії політичної модернізації стає визначення її мети, джерел та механізмів. Учені наголошують, що розширення участі населення у владі, розвиток соціальних інститутів, інтенсифікація соціальних комунікацій повинні стати метою політичних модернізаційних змін. Так, К. Дойч вважає, що основним фактором модернізації є «мобілізація» населення, тобто включення громадян у політичний процес як активних акторів в результаті економічних інновацій,

змін в соціальній структурі та системі цінностей і моделях поведінки [236, с. 496].

М. Крозьє у своїй роботі «Сучасна держава – скромна держава» також акцентує на використанні «людських ресурсів», які можуть стати «головним важелем модернізації держави». Мета модернізації, підкреслює М. Крозьє, полягає в тому, щоб «трансформувати громіздку державу в скромну, більш розумну, таку, що прагне поставити себе на службу суспільству, а не командувати ним» [233, с. 42]. Ш. Ейзенштадт підкреслює, що важливою умовою модернізації є пріоритет інновацій (на відміну від традицій і звичаїв), активізація і розвиток демократичних інститутів, техногенні та інформаційні фактори, зростання ролі малих груп. [241].

Успішність завершення політичної модернізації Р. Даль, Г. Алмонд, Л. Пай пов'язують із широким залученням основної частини населення в інститути представницької демократії і зі створенням умов для вільної конкуренції політичних еліт. З точки зору Р. Даля, реальною метою модернізації може бути створення поліархії, тобто такої політичної системи, в якій найбільшою мірою реалізуються нормативні принципи демократії. Така система одночасно забезпечує як політичну участь народних мас, так і вільну конкуренцію політичних еліт і її лідерів між собою. Оптимальний варіант для демократизації суспільства і для проведення реформ складається, коли існує пріоритет в конкуренції еліт над участю рядових громадян. Однак, важливою умовою такого перетворення залишається активна участь громадян. Якщо конкуренція еліт має пріоритет по відношенню до політичної участі пересічних громадян, але рівень такої участі залишається значним, то складаються оптимальні умови для успішного проведення демократичних реформ. Інші варіанти співвідношення конкуренції еліт і активності мас призводять до гальмування перетворень і встановлення авторитарних режимів [44].

У той же час А. Турен підкреслює, що в модернізаційних системах громадянське суспільство та будь-які організації громадян можуть сприйматися як джерело загрози, наголошуючи, що система авторитарних новацій працює



ефективніше там, де простір менш організований. Однак, здатність до модернізації може забезпечити тільки демократична політична система [187, с. 732].

Для вимірювання ступеня модернізованості політичної системи Г. Алмонд і Д. Пауелл ввели три критерії: 1) диференціацію політичних ролей; 2) спеціалізацію політичних інститутів; 3) секуляризованість культури. Процес диференціації політичних ролей означає появу нових самостійних структур, що виконують спеціалізовані функції. Виникнення нової соціальної групи вимагає представництва своїх інтересів у владних структурах, наприклад лобі, здатної відбивати специфічні інтереси цієї групи. Відображаючи процес соціальної диференціації, посилюється спеціалізація політичних інститутів, в ході якої формуються відносно автономні і спеціалізовані структури (зацікавлені групи, партії, органи масової інформації, клієнтели тощо), які, будучи інтегровані в єдину систему, взаємодіють один з одним [219].

Однак найбільш важливим компонентом політичної модернізації, що становить основу зміни політичних ролей та спеціалізації політичних функцій, є культурна секуляризація. Зміст культурної секуляризації становлять процеси раціоналізації політичного мислення і політичної діяльності індивіда, переходу його від ірраціональних (емоції, переживання, традиції, звичаї) чинників політичної поведінки до раціональних засад у формуванні політичних позицій (конкретні факти, право, точна інформація).

Таким чином, представники теорії політичної модернізації неодмінною умовою і найважливішим елементом модернізації політичної системи суспільства вважають не тільки процес створення сучасних політичних інститутів (насамперед, представницької демократії, раціональної бюрократії, незалежної судової влади), але і складний процес формування нової політичної культури, розвиток громадянського суспільства, посилення впливу акторів громадянського суспільства на політичне життя країни.

До однієї з найважливіших цілей політичного розвитку як процесу слід віднести демократизацію політичних систем та відносин, яку більшість

дослідників визначають як провідну світову тенденцію, що передбачає, перш за все, побудову демократичного громадянського суспільства. Відповідно до цього набуває особливого значення визначення сучасного змісту процесів демократизації, взаємозв'язку політичної модернізації та демократизації суспільства, з'ясування ролі громадянського суспільства в цих процесах.

Слід наголосити, що наукова література може запропонувати достатню кількість підходів до визначення основних рис демократії. Представники структурного підходу (Д. Растоу, А. Лейпхарт) наголошують, що необхідними передумовами демократії є здобуття національної єдності та ідентичності, досягнення досить високого рівня економічного розвитку, масове розповсюдження та усвідомлення населенням демократичних принципів, довіри до основних політичних інститутів, міжособистісна довіра, громадянські почуття.

Прибічники процедурного підходу приділяють увагу взаємодії конкуруючих еліт, свідомому вибору в процесі політичного суперництва організаційних форм та інститутів нового політичного устрою. Зміни відбулись і в перегляді впливу економічного фактору на процеси демократизації. На сучасному етапі свого впливу набуває інтерпретація демократії в межах процесу прийняття рішень.

Інституційне забезпечення функціонування демократії як необхідної умови успішності процесів демократизації обґрунтовується З. Бжезинським. Політолог наголошує, що прийняття нової конституції, утвердження нової системи виборів і «охоплення суспільства демократичними процедурами» важливе для встановлення демократичного режиму, тому що посередництвом політичних інститутів досягається його стабілізація на початкових етапах реформування, а також політична консолідація, стійке економічне зростання і становлення повноцінного громадянського суспільства на наступних [16].

Однак демократизація не може бути досягнута негайно. Як зазначалось вище, С. Гантінгтон виступав за поступові політичні зміни, які повинні забезпечити стабільне функціонування основних суспільних інститутів, і

відповідати темпам модернізаційних процесів в інших сферах суспільного життя. С. Гантінгтон писав, що зростання політичної участі мас може обігнати реальний рівень їхнього демократичного розвитку. Це, в свою чергу, може привести до політичної кризи і дестабілізації обстановки [255, с. 13].

Визначення ролі громадянського суспільства та оцінка здатності впливу його самоорганізаційного потенціалу на процеси модернізації та демократизації необхідно аналізувати на основі його відносин із державою. Так, німецькі дослідники Х. Лаут і В. Меркель цінність громадянського суспільства для демократії розглядають через стан лібералізації авторитарної системи, інституціоналізації та консолідації демократії та специфічний «характер» (цінності, інтереси, структури, дії) відповідного громадянського суспільства [91, с. 366]. Тобто виступаючи партнером, громадянське суспільство фактично підтверджує статус системи як ефективної та дієздатної. Сприймаючи ж суспільство у якості опонента, політична система набуває характеристик неефективності

О. Скрипнюк, досліджуючи роль громадянського суспільства в процесах демократизації політичної системи, виокремлює два можливі сценарії. Перший (випереджаючий) варіант розвитку громадянського суспільства передбачає здійснення переходу до демократії на основі вже сформованого громадянського суспільства, яке легітимізує демократичну форму правління. Другий варіант – паралельний розвиток громадянського суспільства та демократії. У цьому випадку громадянське суспільство виступає щодо демократії лише підтримуючим чинником, оскільки носієм реформотворчого потенціалу є владна еліта, а сама демократія сприяє розвитку громадянського суспільства для того, щоб отримати в його особі надійну опору для свого існування [170, с. 229].

Свою модель взаємовідносин держави та громадянського суспільства на різних фазах розвитку країн Західної Європи пропонує М. Ільїн, формулюючи так звану ідеальну модель модернізації. Так, для фази політичного розвитку Раннього Модерну характерно створення громадянського суспільства як зони,

вільної від примусу державної влади, що знаходить своє закріплення в так званих «конституція першого порядку» (наприклад, британська неписана конституція). Друга стадія Середнього Модерну відрізняється процесами диференціації в середині громадянського суспільства та держави, що виявляється у виникненні груп інтересів, протопартій, а також розподілі функцій влади. Стадія Зрілого Модерну опікується вирішенням завдань, пов'язаних зі створенням механізму змінності, легітимації політичних курсів, які розв'язуються шляхом подальшої демократизації, процесу консолідації демократії [73].

З'ясовуючи взаємозв'язок процесів демократизації та модернізації, О. Новакова стверджує, що результативність процесу демократизації зумовлюється наявністю модернізаційного потенціалу демократії. Його сутність полягає у тому, що, по-перше, демократія створює сприятливі умови для артикуляції та погодження інтересів і потреб різноманітних соціальних груп в суспільстві. По-друге, демократична політична система має великий потенціал успішної адаптації до суспільних змін та новацій на принципах плюралізму, демократичної співучасті, опозиції, періодичної виборності влади [116, с. 73].

Розглядаючи наукові концепції взаємозв'язку процесів демократизації з процесом становлення та розвитку громадянського суспільства, варто визнати збереження характеру дискусійності щодо цього питання. Ряд науковців вважає, що саме демократизація створює і є необхідною передумовою становлення повноцінного та дієздатного громадянського суспільства. Так, шведський економіст А. Ослунд наголошує, що демократизація є необхідною попередньою умовою успішного переходу до ринкової економіки, а згодом і до становлення повноцінного громадянського суспільства. Особливо це стосується розвинених країн Східної Європи і колишнього Радянського Союзу [122].

На підтвердження цієї тези американський дослідник Ф. Шміттер стверджує, що існування громадянського суспільства не є необхідною попередньою умовою руйнації як автократії, так як і переходу до демократії,

вважаючи, що зміни режиму здійснюються силами самих акторів громадянського суспільства досить рідко. Вчений впевнений, що найбільш впливовим громадянське суспільство є на останньому етапі трансформації – під час консолідації демократії. Однак його несформованість або слабкість здатна загальмувати або й звести нанівець процеси демократизації згодом [280].

У той же час ряд науковців вважають, що формування громадянського суспільства шляхом забезпечення взаємодії держави з незалежними громадськими групами та об'єднаннями, розвиток демократичних процедур та інститутів, становлення правової держави є необхідними передумовами (підставами) демократизації. Так, запорукою інституціоналізації демократії й утвердження нових демократичних інститутів, на думку Г. Алмонда та С. Верби, є наявність громадянського суспільства, політичної культури «громадянського типу». А утвердження активного громадянського суспільства, на думку Я.-Ф. Неєтца, допомагає консолідації та закріпленню демократичних цінностей і державно-правових принципів у свідомості людей [271, с. 20-22].

Наділяючи інститути громадянського суспільства, передусім громадські об'єднання (асоціації), широким спектром «демократичних» функцій, В. Гелстон вказує, що добровільні об'єднання зменшують небезпеки аномії, зміцнюючи соціальні зв'язки; прищеплюють звичаї громадської активності; допомагають формувати громадську думку; забезпечують засіб для неінструментального вияву моральних переконань як норм, запропонованих для суспільства; пропонують групам громадян можливість виконувати важливу суспільну роботу в процесі колективних дій за межами урядового контролю [43, с. 866].

Прихильники цього підходу наголошують, що інтегративний характер громадянського суспільства і його комунікативний потенціал сприяє зменшенню індивідуалізму та подоланню «атомізації» членів суспільства, формує колективні цінності, розвиває здатність громадян аналізувати та інтерпретувати власну поведінку і поведінку інших, адекватно оцінювати

навколишні суспільно-політичні явища. Зрештою все це зумовлює формування високого легітимаційного потенціалу громадянського суспільства.

Тому передача частини функцій держави громадянському суспільству виступає суттєвою складовою демократичних реформ. За оцінкою Х. Лінца і А. Степана, повне утвердження демократії відбувається саме тоді, коли вона реалізована у вигляді громадянського суспільства – як реальна взаємодія держави з незалежними громадськими об'єднаннями, за умови панування демократичних процедур і інститутів, що реалізовані в утвердженні правової держави, появи ефективного державно-адміністративного апарату – нової відповідальної бюрократії, а також системи соціальних норм і інститутів [262, с. 258].

Потенціал громадянського суспільства у процесах, на думку Л. Даймонда, полягає у можливостях суспільства сприяти розвитку та поглибленню демократії багатьма шляхами: забезпечувати контроль держави з боку суспільства; стимулювати політичну участь, демократичну освіту, сприяти структуруванню численних каналів за межами політичної партії для артикуляції, агрегації та репрезентації інтересів; пом'якшувати поляризацію політичних конфліктів; сприяти дискутуванню та реформуванню існуючих демократичних інститутів та процедур; забезпечувати мобілізацію нової інформації та розуміння процесів економічних реформ демократичних держав; розвивати техніку пошуку компромісу та вирішення конфлікту та пропонує таку послугу; зміцнює соціальні здобутки демократії; також розвивати у громадян повагу до держави та позитивну взаємодію з нею через посилення підзвітності, відповідальності, змістовності і ефективності, отже легітимності політичної системи [238, с. 245].

Українська дослідниця громадянського суспільства Г. Зеленько, використовуючи схему, сформульовану Ф. Шміттером та Т. Карлом, розкриває ряд специфічних особливостей громадянського суспільства в процесах демократизації на прикладі постсоціалістичних країн [65, с. 75].

Фаза лібералізації, стверджує науковець, надає поштовх до формування формальних ознак та інститутів громадянського суспільства. Перехід від авторитаризму чи тоталітаризму, можливість збереження демократичних традицій хоча б у зародковому стані, наявність або відсутність досвіду культури участі визначають темпи і якість процесу інституціоналізації громадянського суспільства. Основна мета громадянського суспільства у цій фазі спрямована на мобілізацію, консолідацію зусиль щодо протистояння авторитарному режиму та на артикуляцію насамперед політичних інтересів. Особливостями цієї фази є також повільний характер застосування нових процедур, вкрай низький рівень громадянської ініціативності.

Фаза демократизації пов'язана з проголошенням політико-правових свобод, політичного плюралізму, змінами у структурі громадянського суспільства та підвищення його активності. Однак, короткотривала активність громадянського суспільства, яка була вкрай високою наприкінці існування авторитарного режиму і в початковій фазі демократизації, знижується у ході стабілізації демократії. З іншого боку, змінюються форми, зміст і сфери впливу громадянського суспільства. Бурхливого розвитку зазнають його неполітичні сегменти. Із закінченням висхідного циклу активності громадянського суспільства розпочинається нормалізація демократичної консолідації.

Важливою фазою для становлення громадянського суспільства є фаза демократичної консолідації, яка на думку Х. Лінца і А. Степана, передбачає проведення глибоких перетворень як мінімум на трьох рівнях: поведінковому, ціннісному, конституційному. Про консолідацію демократії свідчать такі явища: по-перше, в політикумі не лишається впливових політичних груп, які прагнуть підірвати демократичний режим або здійснити сецесію; по-друге, демократичні процедури та інститути сприймаються суспільством як найприйнятніші механізми регулювання суспільного життя; по-третє, політичні актори звикають до того, що усі суспільні конфлікти вирішуються відповідно до законів, процедур та інститутів, санкціонованих новим демократичним процесом [238, с. 248].

Німецькі дослідники Х. Лаут та В. Меркель додають до цього ще один рівень – рівень політичної репрезентації (наявність інтегрованої партійної системи та системи взаємодіючих груп інтересів) і підкреслюють роль зовнішніх факторів – самого міжнародного середовища, міжнародних економічних відносин, регіональної інтеграції [91, с. 366].

У фазі демократичної консолідації відбуваються якісні зміни всього суспільства. Механізми громадянського суспільства починають діяти таким чином, що суспільство в силу саморегуляції і самоорганізації готує протистояти деструкції, усувати соціальну напругу і тим самим сприяти стабільності та розвитку суспільних відносин. «Наближеність» до громадянського суспільства, постійний діалог з його інститутами сприяє утвердженню легітимності держави, зменшує спротив з боку суспільства і надає можливість реалізації обраної стратегії державного управління. Крім того, в таких умовах інститути громадянського суспільства постають певними «легітимаційними посередниками», які підвищують державну легітимність [206, с. 93].

У той же час громадянське суспільство і демократична консолідація не завжди і не автоматично підсилюють одне одного. Так, ще Л. Даймонд стверджував про те, що «життєздатне громадянське суспільство має більш важливе значення для консолідації демократії, ніж для її встановлення» [239, с. 7]. Досвід постсоціалістичних країн підтверджує дану тезу.

Н. Боббіо застерігає, що надмірна «емансипація» інститутів громадянського суспільства може перетворити їх на невичерпне джерело вимог до уряду, які неможливо врахувати [96, с. 117]. Крім того, більш сильні інститути здатні блокувати вимоги менш сильних, що може спричинити поляризацію суспільства, боротьбу суспільних блоків за контроль над державою, порушення основного демократичного принципу – «одна людина – один голос» [198, с. 149].

Серед загроз розвитку громадянського суспільства на етапі демократичної консолідації етапу Г. Зеленько вважає розпад громадянського



суспільства на окремі сегменти, які починають активно захищати економічно привілейовані інтереси; зниження легітимності нових демократичних режимів через підтримку структурами громадянського суспільства ностальгії за «забезпеченим минулим»; зміна структури політичних акторів, що проявляється у руйнації комунікативних зв'язків, провокації конфліктів або патових ситуацій, застосуванні крайніх форм врегулювання політичних спорів, неспроможності управляти за допомогою демократичних інструментів; зміна сприйняття громадянським суспільством держави, перенос негативного ставлення до авторитарно-тоталітарної держави на демократичну [63, с. 87-88].

Таким чином, необхідно відзначити, що залучення ідей громадянського суспільства до вирішення проблем трансформаційних процесів, з одного боку, є об'єктивною потребою, з другого – породжує чимало суперечностей (Н. Смелзер, А. Турен), зокрема інституційного характеру (З. Бжезинський), та протиріч, викликаних відставанням процесу інституціоналізації від темпів зростання мобілізації і участі (С. Гантінгтон). Громадянське суспільство постає, з одного боку, наслідком (А. Ослунд, Ф. Шміттер, Т. Карл), а з іншого – необхідною передумовою здійснення процесу демократизації (Г. Алмонд, С. Верба, Х. Лінц, А. Степан, Л. Даймонд). У цілому дослідження сучасних підходів до процесів демократизації та політичної модернізації доводить, що системоутворюючі ознаки громадянського суспільства мають значний позитивний вплив на демократичний процес.

### **Висновки до першого розділу**

У контексті дослідження еволюції наукових уявлень щодо ролі громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи зауважено, що основи теоретичного осмислення вказаної проблеми було закладено такими дослідниками, як Т. Гоббс, Г. В. Гегель, А. Фергюсон та ін. У подальшому громадянське суспільство в контексті ціннісних аспектів описували Дж. Грей, Н. Розенблюм, М. Уольцер, як елемент учасницької демократії – Б. Барбер.

Глобальне громадянське суспільство вивчали Х. Булл, Дж. Кін, Дж. Сміт, національний його вимір – Е. Шилз. Передумовам відродження громадянського суспільства присвячено роботи Дж. Коена та Е. Арато. Громадянський діалог Дж. Кін та Н. Нахтігаль. Вітчизняні дослідники аналізують проблеми взаємозв'язку держави та громадянського суспільства (В. Бех, М. Бойчук, В. Денисенко, Г. Зеленько, М. Калініченко, О. Корнієвський, І. Кресіна, М. Лациба, М. Михальченко, Г. Щедрова та ін.) та різні аспекти інституціоналізації громадянського суспільства (М. Кармазіна, О. Карчевська, Ю. Тишкун, В. Зимогляд, Г. Зеленько, А. Медвідь тощо). У сучасних наукових розробках українських вчених досліджено актуальні аспекти трансформації громадянського суспільства: громадянський консенсус (В. Зимогляд, Т. Бельська), громадянський діалог (І. Письменний, Н. Липовська), самоорганізація суспільства (І. Гороховський, Г. Нестеренко, О. Рудакевич). Таким чином, констатовано, що поруч з проблемою інституціоналізації громадянського суспільства феномен його самоорганізації залишається поза межами комплексних наукових досліджень. У результаті дослідження встановлено, що еволюційність поглядів щодо громадянського суспільства полягає у набутті ним нових демократичних функцій та позитивній динаміці його впливу на ефективність функціонування усієї політичної системи.

Розгляд теоретичних концепцій політичної модернізації у роботах С. Гантінгтона, Г. Алмонда, Л. Пая, Д. Ептера, Ш. Ейзентштадта, Н. Смелзера, О. Новакової та ін. дозволяє стверджувати, що неодмінною умовою і найважливішим елементом модернізації політичної системи суспільства є не тільки процес створення сучасних політичних інститутів, але і складний процес формування нової політичної культури, розвиток громадянського суспільства, посилення впливу акторів громадянського суспільства на політичне життя країни. При цьому визначною тенденцією для постсоціалістичних країн є загроза відставання процесу інституціоналізації від темпів зростання мобілізації і участі, що є основною причиною політичних криз і нестабільності в перехідних суспільствах (С. Гантінгтон).

Успішність завершення політичної модернізації пов'язують із залученням (мобілізацією) населення до інститутів представницької демократії (К. Дойч, М. Крозьє), активізацією і розвитком демократичних інститутів, техногенних та інформаційних факторів, зростанням ролі малих груп (Ш. Ейзенштадт, В. Гелстон), зі створенням умов для вільної конкуренції політичних еліт (Р. Даль, Г. Алмонд, Л. Пай). Поряд із цим визнається, що громадянське суспільство та будь-які організації громадян у модернізаційних системах можуть сприйматися як джерело дестабілізації та модернізаційних деформацій (А. Турен).

Наявність «дуалістичного» відображення властивостей громадянського суспільства і процесів демократизації пояснюється існуванням двох напрямків дослідження цього феномену – як активного учасника трансформації тоталітарних і авторитарних політичних системи та як інституту зміцнення демократичних політичних систем. Громадянське суспільство постає, з одного боку, наслідком (А. Ослунд, Ф. Шміттер, Т. Карл), а з іншого – необхідною передумовою здійснення процесу демократизації (Г. Алмонд, С. Верба, Х. Лінц, А. Степан, Л. Даймонд).

Аналіз становлення громадянського суспільства у контексті процесів демократизації дозволяє стверджувати, що розвинене громадянське суспільство не завжди здатне консолідувати демократію, може спричинити і несвідомі дестабілізуючі ефекти через свою незрілість (О. Скрипнюк, Г. Зеленько, О. Новакова). У той же час акцентування уваги на позитивному впливі самоорганізаційних можливостей громадянського суспільства на розвиток та зміцнення демократії є більш продуктивним та обґрунтованим. Цей вплив відбувається як на рівні загального розвитку суспільства (подолання «атомізації» членів суспільства, зростання рівня політичної свідомості, підвищення рівня політичної культури), так і на рівні взаємодії з державними інститутами (формулювання вимог суспільства, вирішення ряду проблем без державного втручання).

## РОЗДІЛ 2

### МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

#### 2.1. **Методологія дослідження самоорганізації громадянського суспільства**

Самоорганізація громадянського суспільства є складним явищем, яке може аналізуватися одночасно і як властивість системи, і як процес. Проте дослідження самоорганізації можливо проводити тільки із застосуванням методології синергетики. Враховуючи поставлені дослідницькі завдання, серед яких визначено аналіз європейського досвіду ефективної взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства, інституціональних засад та політико-культурних чинників формування громадянського суспільства, вплив на цей процес сучасних детермінант політичного розвитку, у межах дисертаційного дослідження буде застосовано поліпарадигмальний підхід, у якому поєднуюватимуться засади інституціонального, біхевіористського, соціологічного, компаративного тощо підходів при домінуванні принципів синергетики.

Підходи до категоризацій понять «самоорганізація громадянського суспільства» та «самоорганізаційний потенціал» будуть висвітлені у підрозділі 2.2, в межах методологічних засад дослідження розглянемо особливості застосування синергетичного підходу до аналізованої проблеми.

Теоретичні основи синергетики сформульовані Г. Хакеном, І. Стенгерс, І. Пригожиним, М. Моїсеєвим, Г. Ніколісом. Одна із засновників даного підходу в Росії В. Василькова називає синергетику міждисциплінарним науковим напрямком, що вивчає універсальні закономірності самоорганізації, притаманні складним системам різної природи (в тому числі і соціальним) [23, с. 72]. Таким чином, головним об'єктом синергетичного аналізу виступають системи, що еволюціонують, розвиваються, самоорганізуються за напрямками

підвищення адаптивності. Остання, в свою чергу, означає збільшення структурної стійкості, а її результатом виступає зростання універсальності функцій та елементів системи, гармонійність розвитку та адекватність реагування на виклики. Трансформації системи можуть відбуватися шляхом еволюційного розвитку або біфуркацій – «революційних», якісних стрибків. При цьому змінюються як структура системи, так і функціональне призначення її елементів [8, с. 37].

Життєздатна система, на думку представників цього підходу, є нерівновагою, нелінійною та відкритою (дисипативною). Нерівновагомість характеризується тенденцією нелінійного, стрибкоподібного розвитку, за якого система може непропорційно реагувати на виклики. Нелінійність означає наявність нелінійних зворотних зв'язків, нелінійних джерел та стоків енергії, ресурсів, інформації. Вона виступає необхідною умовою існування нерівновагомих станів. У поєднанні з нелінійністю фактор відкритості підтримує в середовищі неоднорідність та робить можливою самоорганізацію. Дисипативність виступає одночасно як чинник природного відбору (руйнує все, що не відповідає внутрішнім тенденціям розвитку системи) та чинник когерентності (пов'язує структури всередині складної системи, встановлює загальний темп розвитку). При припиненні такого обміну дисипативна структура руйнується та зникає. Цим вона істотно відрізняється від звичайних рівновагомих систем, які можуть існувати і без такого обміну.

Отже, сутнісна особливість дисипативної системи – розвиток шляхом співіснування порядку та хаосу [118, с. 52].

Процес розвитку системи залежить від її поведінки в точці біфуркації. Кількість та якість альтернатив розвитку в цій точці може різнитися, а вибір завжди характеризується випадковістю. Проте після обрання альтернативи і переходу системи до наступного атратора розвитку подальші процеси є незворотними. Наслідком самоорганізації стає якісно новий стан системи. Прогресивна еволюція стає можливою за умови зростання цілісної єдності, посилення інтеграції компонентів системи [144, с. 218].

Визначена логіка розвитку дозволяє аналізувати політичну систему України, яка знаходиться на етапі модернізації. Події останніх трьох років (Євромайдан, що трансформувався в Революцію Гідності у 2013-2014 рр., анексія АР Крим Російською Федерацією у березні 2014 р., проведення антитерористичної операції на сході України проти сепаратистських угруповань, що триває з 2014 р., підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і розпочаті у зв'язку із цим реформи, у тому числі і децентралізаційна) призводять до трансформації усіх складових політичної системи, що дестабілізує суспільство та формує численні «точки біфуркації». Вектор майбутнього розвитку зумовлюється поведінкою основних акторів політичного процесу, серед яких важливу роль відіграє громадянське суспільство.

Описані події були спричинені кризою владних відносин, інституціональними деформаціями, закріпленими в Конституції, розбалансуванням державного апарату. Подальший розвиток ситуації (вибір альтернативи розвитку) залежить від активності основних акторів політичного процесу. Провідну роль в ньому відіграє політична еліта, проте в умовах контролю цього процесу з боку інститутів громадянського суспільства, яке протягом двох останніх років стало функціонально дієздатним. Стверджуємо, що на сучасному етапі розвитку формується самоорганізаційний потенціал українського громадянського суспільства, який розкривається у підвищенні активності та громадської участі, особливо в періоди системної кризи, що у свою чергу виступає запорукою стабільного розвитку складної політичної системи.

З метою можливості впровадження найефективніших практик, використовуваних інститутами громадянського суспільства країн сталої демократії, в Україні було залучено застосування компаративного аналізу. Так, на думку французьких дослідників М. Догана та Д. Пелассі, політичні науки повинні бути порівняльними, оскільки, немає сенсу аналізувати окремо взяті явища політичного життя без конкретного соціально-політичного контексту,

всебічного аналізу його передумов і наслідків, без проведення історичної аналогії і з урахуванням особистих якостей інших держав [54, с. 6].

При виборі типу порівняльних досліджень ми спиралися на концепцію Б. Пітерса, який виділяє такі типи:

- однієї окремо взятої країни з іншими країнами;
- схожих процесів та інститутів групи країн;
- побудова порівняльних типологій і класифікацій країн, груп країн, їхнього внутрішнього устрою і політичних систем;
- статистичний або описовий аналіз даних цілої групи країн, об'єднаних за географічною ознакою або на основі подібності шляхів їхнього розвитку;
- статистичний аналіз усіх країн зі спробою виділити моделі взаємовідносин в політичних системах всіх типів [272, с. 10].

Також, як правило, виділяють синхронне та діахронне порівняння. Якщо перше проводиться як виявлення загальних рис та різниці в розвитку політичних інститутів та процесів конкретно у цей період часу, то діахронне порівняння робиться у ретроспективному вимірі. Таким чином, у підрозділі 3.2 здійснене синхронне порівняння процесу розвитку інститутів громадянського суспільства країн Європи.

Сформувавшись наприкінці XIX ст., інституціональний підхід акцентував свою увагу на дослідженні функціонування держави, парламентаризму, президентства, інституту виконавчої влади, конституційних засад їхньої діяльності, взаємодії політичних інститутів між собою та цінностей і норм, на яких ґрунтується їхня діяльність. Започаткували дану традицію М. Вебер, Ж. Бурдо, М. Оріу та ін.

Українська дослідниця М. Кармазіна, на основі результатів дослідження інституціоналізму, стверджує, що з середини XX ст. даний підхід значною мірою еволюціонував. Окрім узвичаєних установ – парламентів, виконавчої та судової влади, увага дослідників (Д. Норт, Дж. Марч, Й. Ольсен, К. фон Бейме тощо) акцентувалася й на політичних партіях, групах інтересів, громадській

думці [81, с. 4]. Таким чином, громадянське суспільство з його складовими інститутами стає об'єктом аналізу інституціоналістів.

Громадянське суспільство в роботі розглядається через призму його структур, елементів, специфіку їхньої організації, функцій та обов'язків (підрозділ 3.2). Аналізується вплив інституціональних особливостей громадянського суспільства на результат діяльності та ефективність політичних систем, як в країнах сталої демократії (підрозділ 3.1), так і в Україні (підрозділи 3.2, 4.1, 4.2).

Також застосування інституціонального методу передбачало розгляд у дисертації нормативних правил, правових меж діяльності організацій громадянського суспільства, волонтерського руху, у тому числі в рамках політичних систем країн розвинутої демократії. У дисертаційному дослідженні аналізується функціонування інститутів громадянського суспільства через вивчення основних законів держав – конституцій, а також інших правових актів, що регламентують діяльність громадських організацій та визначають порядок їхнього формування. Розгляд цих нормативних документів з урахуванням історико-політичних обставин їхнього прийняття та внесення змін до них дозволяє визначити, яке місце займають громадські організації в системі державної влади, яким чином процес становлення та розвитку даного інституту в Україні закріпився на конституційно-правовому рівні і відповідає вимогам демократичної модернізації країни.

Застосування культурологічного підходу дало можливість виявити залежність процесу формування інститутів громадянського суспільства від рівня розвитку політичної культури. Його використання було посилено нормативно-ціннісним підходом, що дало можливість визначити вплив процесу самоорганізації громадянського суспільства на стабілізацію/дестабілізацію політичної системи, надати оцінку цьому процесу з точки зору загального блага, справедливості, свободи й інших цінностей.

За допомогою історичного методу було досліджено витоки формування та розвивання теорії громадянського суспільства, процесу його зародження та



розвитку в Україні, роль у процесі модернізації політичної системи України; визначено чинники, що зумовили специфіку його сучасного функціонування. Предмет дослідження також спричинив використання соціологічного методу, який передбачає з'ясування соціальної зумовленості політичних явищ, зокрема, впливу на політичну систему економічної структури, соціальних відносин, культури, ідеології. Саме тому за його допомогою, спираючись на багаточисельні зрізи громадської думки, було проаналізовано вплив інститутів громадянського суспільства на процес модернізації політичної системи. Соціологічний метод було підкріплено біхевіористським. В основу останнього покладено принципи верифікації та операціоналізації, а також методологічні установки, що: політика має особистісний вимір; домінуючими мотивами політичної поведінки є психологічні мотиви; політичні явища вимірюються кількісно. Акцентується увага на тому, що прагнення до влади є домінуючою рисою людської психіки і свідомості, вирішальним чинником політичної активності. Виходячи з цього, були розглянуті політико-культурні чинники впливу та роль інтернет-технологій у процесі розвитку громадянського суспільства, визначені особливості діяльності волонтерських організацій.

Для аналізу комунікативного простору Інтернету, сучасних інтернет-технологій та їхнього впливу на політичний процес було використано у поєднанні соціально-інформаціологічний і соціокомунікативний підходи. За допомогою арсеналу теоретичних засобів і практичних прийомів першого підходу вивчено переважно соціальну інформацію, її функціональні властивості. Особливістю другого підходу є зосередження уваги на вивченні інформаційної політики з акцентуацією на соціальній комунікації. Поєднання підходів дає можливість простежити процес обмін інформацією, що формує соціальну комунікацію.

Російська дослідниця І. Кісліцина, спираючись на наукові розробки Н. Лумана, Ю. Габермаса, В. Попова, пропонує досліджувати використання інтернет-простору політичними інститутами на основі певних теоретичних презумпцій:

1. Інформаційно-комунікативні відносини лежать в основі політичних відносин, унаслідок чого основною зброєю в боротьбі за владу слід розглядати соціальну і масову інформацію, а також засоби її виробництва і трансляції, в тому числі Інтернет.

2. У зв'язку з бурхливим розвитком засобів масової інформації та комунікації особливе значення в політичних відносинах набуває інформаційна політика, що забезпечує можливість вибудовувати позитивний імідж політичного актора, формувати громадську думку, змінювати в потрібному напрямку зміст масової свідомості та колективного несвідомого.

3. Формування інформаційно-комунікативних відносин не є виключно прерогативою влади. Цей процес передбачає залучення й інших акторів, наприклад, політичних партій, громадських організацій, лідерів думок, які мають свої цілі і завдання та проводять відповідну інформаційну політику в Інтернеті [84, с. 19-20].

Саме за допомогою даних теоретичних установок було досліджено особливості використання соціальних мереж громадськими організаціями, блогів (волонтерського спрямування у тому числі).

Посилити ефективність використання цих методів вдалося за допомогою методу дискурс-аналізу. Його залучення було викликано необхідністю дослідження сайтів організацій громадянського суспільства, центральних та місцевих органів влади, їхніх аккаунтів у соціальних мережах. Дослідницька увага зосереджується на висловлюваннях та способі їхнього структурування, що має значущість для певного колективу. Корпус текстів при цьому розглядається не сам по собі, а як одна з частин визнаного соціального інституту, який «визначає для даної соціальної, економічної, географічної або лінгвістичної сфери умови дії актів висловлювання» [240, с. 85].

У роботі було використано такі різновиди політичного дискурсу:

- інституційний політичний дискурс, в рамках якого використовуються тільки тексти, безпосередньо створенні політиками і використані в політичній

комунікації (парламентські стенограми, політичні документи, публічні виступи та інтерв'ю політичних лідерів тощо);

- мас-медійний (медійний) політичний дискурс, у рамках якого використовуються тексти, створені журналістами та поширювані за допомогою преси, телебачення, радіо, Інтернета;

- офіційно-діловий політичний дискурс, пов'язаний з апаратною комунікацією, в рамках якої створюються тексти, призначені для співробітників державного апарата;

- тексти, створені «рядовими громадянами», які, не будучи професійними політиками або журналістами, епізодично беруть участь у політичній комунікації. Це можуть бути різного роду листи і звернення, адресовані політикам або державним установам, листи в ЗМІ та ін.;

- «політичні детективи», «політична поезія» і тексти дуже поширених в останні роки політичних мемуарів;

- присвячені політиці тексти наукової комунікації [160].

При аналізі політичної інтернет-участі, на нашу думку, доречно звернутися до методу моделювання. На думку американських дослідників Ч. Лейва і Дж. Марча модель – це спрощена картина реального світу, що володіє деякими, але не всіма його властивостями. Вона являє собою безліч взаємопов'язаних припущень про світ. Як і будь-яка картина, модель простіше тих явищ, які, за задумом, вона відображає або пояснює [261, с. 3]. Для моделювання будь-якої структури, об'єкта чи процесу формулюється система рівнянь. Щодо моделювання політичної інтернет-участі, то в основу нашого дослідження покладено концепцію британських дослідників А. Чадвіка і К. Мея. Вони виділяють три моделі політичної інтернет-участі: управлінську, консультативну та партисипаторну. Поява цих моделей зумовлена заміною телефонного зв'язку (телеконференцій тощо) Інтернетом. У рамках першої моделі процес впровадження інтернет-технологій розглядається лише як поліпшення попередніх технологій, застосовуваних з метою поновлення можливостей здійснення державних функцій, що дозволяють «поєднати

велику швидкість прийняття рішень зі зниженням витрат». Інформаційний потік є унілінійним (зверху вниз), основною метою комунікації є скорочення бюрократії і витрат, надання інформації громадянам, забезпечення взаємодії бізнесу і ЗМІ, проте акцент робиться на поліпшенні комунікації всередині уряду. Громадянин же виконує роль пасивного споживача.

Консультативна модель передбачає широкі можливості для врахування думки громадян щодо суспільних питань в процесі прийняття політико-управлінських рішень. Хоча дана модель сприяє певній ефективності державної політики, так як при прийнятті рішень враховується громадська думка, інформаційний потік в даній моделі так само, як і в попередній, організований вертикально, політичний порядок і інформаційний простір строго регулюється державою. Іншими словами, громадяни можуть висловити свою думку лише з тих питань, які визначені урядом. Партисипаторна модель характеризує складні, горизонтальні та різноспрямовані інтерактивні взаємозв'язки між громадянами і політиками. Основна її перевага в тому, що її формат передбачає організацію зв'язків не тільки в площинах громадянин – громадянин, держава – громадянин, а й існування усталених каналів зворотного зв'язку від громадян до держави. Тобто потік інформації дискурсивний та комплексний. Модель участі визнає, що уряди повинні бути відкриті для діалогу з громадянами і організованими групами. Сучасні країни розвинутої демократії намагаються організувати процес інтернет-участі саме за таким принципом. Дана модель передбачає зміну парадигми у відносинах між урядом і громадянином, коли громадянин перестає розглядатися лише як клієнт або споживач певних послуг, рішень з боку влади. Ці платформи спрямовані на те, щоб їхні користувачі мали право голосу при вирішенні важливих проблем і відчували свою причетність і відповідальність за них [229, с. 285].

Окрім спеціальних методів політологічного дослідження також використовувалися загальнонаукові методи, такі як: діалектичний (проаналізовано інститут громадянського суспільства у процесі еволюції, визначені закономірності переходу до нового якісного стану), аналізу та

синтезу, абстрагування та конкретизації, індукції та дедукції тощо. Емпіричне підкріплення отриманих теоретичних результатів стало можливим шляхом застосування аналізу документів, експертних оцінок державних та незалежних наукових установ та громадських організацій України, рейтингів від міжнародних правозахисних організацій (Freedom House, Transparency International, Charities Aid Foundation), вторинного соціологічного аналізу провідних соціологічних агенцій та недержавних аналітичних центрів України (Інтернет Асоціація України, Інститут громадянського суспільства, Український незалежний центр політичних досліджень, Інститут місцевої демократії, Лабораторія законодавчих ініціатив, Інститут Масової Інформації, Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Центр Разумкова).

Таким чином, складність предмета дисертаційного дослідження викликала доцільність використання не однієї концептуальної схеми, а принципів методологічного плюралізму.

## **2.2. Понятійно-категоріальний апарат дослідження**

Категорії та поняття, що формують предметне поле дисертаційного дослідження, охоплюють як виключно політологічну термінологію, так і соціологічну, аспекти державного управління і новітні терміни з Web science. Враховуючи усю сукупність складних зв'язків, продиктованих умовами сучасного розвитку громадянського суспільства, як в Україні, так і в країнах сталої демократії, автором доповнено категоріальний апарат галузі дослідження сфери самоорганізації суспільства та інтегровано у політологію терміни, які пояснюють сутність інноваційних форм політичної активності громадян.

Попри досить широкий термінологічний спектр, основним все ж залишається поняття «громадянське суспільство» та його похідні характеристики. У підрозділі 1.1. «Еволюція наукових уявлень щодо ролі громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи» ми ґрунтовно розглянули такі аспекти, як: розвиток громадянського суспільства в

умовах демократії, у контексті цінностей лібералізму та принципу політичного плюралізму, громадянський стан у співвідношенні з проблемами національних питань та націоналізму, феномен глобального громадянського суспільства та передумови відродження громадянського суспільства як теорії та практики у сучасному плюралістичному соціумі. Відтак, враховуючи сучасні виклики та наукові розробки, в межах даного дослідження категоризуємо громадянське суспільство як суспільство громадян з високим рівнем економічної, соціальної, політичної, культурної й моральної властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, а взаємодіє з нею заради спільного блага [137, с. 79].

На думку класиків політичної думки Дж. Коена й Е. Арато, громадянське суспільство – це сфера соціальної взаємодії між економікою та державою, що складається передусім з особистої сфери (перш за все, сім'ї), сфери добровільних об'єднань, суспільних рухів і форм публічної комунікації [7, с. 15]. Новий етап актуалізації дослідження громадянського суспільства в українській політичній науці розпочався з набуттям країною незалежності у 1991 р. Однією з перших в Україні визначила поняття «громадянське суспільство» Г. Щедрова. Вона ототожнює його зі сферою самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій і організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання та свавільної регламентації діяльності цих громадян і організацій з боку державної влади [211, с. 8]. Систематизація концепцій була проведена А. Колодій, яка виділила три «класичні» трактування громадянського суспільства, що створюються в рамках: локкіанського підходу, згідно з яким основою громадянського суспільства є протиставлення природного і громадянського; гегелівського підходу, відповідно до якого це правова держава та принцип індивідуалізму; токвілівського підходу, який на перше місце висуває асоціативну діяльність [85, с. 30].

Сфера, поза межами впливу якої не може відбуватися процес інституціоналізації громадянського суспільства, була і залишається політична

система. Ця категорія водночас є і статичною, консолідуючи в собі систему політичних інститутів, і динамічною, адже має місце перманентний зв'язок і обмін інформацією із зовнішнім середовищем, яке уособлює суспільство. Так, один із підрозділів акцентує увагу на тому, що громадянське суспільство впродовж свого становлення еволюціонує саме у контексті своєї участі у функціонуванні політичної системи. Класик системного підходу Г. Алмонд визначає політичну систему як систему взаємодії, що виконує функції інтеграції і пристосування за допомогою застосування або загрози застосування більш чи менш законного фізичного примусу [5, с. 125].

Серед вітчизняних дослідників проблем становлення та трансформацій політичної системи слід зазначити В. Бабкіна, В. Горбатенка, І. Кураса, М. Михальченка, Н. Новакову, М. Рудича, Л. Старецьку, Н. Хому, М. Шульгу та ін. Так, український учений-політолог Ф. Рудич вважає, що під політичною системою слід розуміти сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють відносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому [135, с. 8].

Поряд із терміном «громадянське суспільство» у дисертації використані дефініції «організації громадянського суспільства», «неурядові організації» та «інститути громадянського суспільства». Вони відображають ступінь інституціоналізованості та розгалуженості структури громадянського суспільства. Так, під організаціями громадянського суспільства (ОГС) розуміємо легалізовані в установленому законом порядку, добровільні, самоврядні, незалежні об'єднання громадян, що виникають за їхньою ініціативою для реалізації довгострокових цілей та не мають на меті отримання прибутку з подальшим його розподілом між членами (учасниками). Важливим елементом громадянського суспільства в умовах розвиненого «третього сектору» є неурядові організації (НУО), тобто формальні громадські об'єднання, асоціації інші групи за певними інтересами, які беруть участь у громадській діяльності поза межами державних структур. Про рівень їхньої

інституціоналізованості свідчать норми Закону України «Про громадські об'єднання», де регламентовано форми участі, функції, можливості та повноваження діяльності НУО, у тому числі, міжнародних. Українська дослідниця Л. Мазуренко вважає неурядові організації суб'єктами соціальної політики, наголошуючи на ролі у набутті нових функцій НУО ринкових трансформацій та інституційних перетворень економіки України [95], а А. Бодров та А. Колодій виділяли критерії класифікації НУО (за принципами діяльності, за джерелами фінансування, за завданнями, які вони перед собою ставлять, за характером взаємозв'язків членів організації або специфікою їхньої діяльності тощо) [18].

Інститути громадянського суспільства, відповідно до роз'яснення Міністерства юстиції України, являють собою систему суб'єктів, наділених правами і обов'язками щодо відстоювання своїх легітимних інтересів у процесі подальшої розбудови громадянського суспільства в Україні та участі в управлінні державними справами, зокрема, у формуванні та реалізації державної правової політики [202]. До інститутів громадянського суспільства віднесено громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства й установи, легалізовані відповідно до законодавства.

У контексті визначення соціальної основи розвитку громадянського суспільства автор спирався на категорію «середній клас» як частину структури суспільства, що вирізняється стійкими доходами, достатніми для задоволення широкого кола матеріальних, соціальних і культурних потреб. Для громадянського суспільства середній клас становить запоруку соціальної стабільності та економічного розвитку. У більш узагальненому вигляді середній клас є сукупністю соціальних прошарків, які займають проміжне становище між основними класами (вищим і нижчим) у системі соціальної стратифікації і концентрації найбільш кваліфікованої дієздатної та активної категорії суспільства [173].



Український дослідник М. Михальченко наголошує, що основою процесу стабілізації соціальної стратифікації є практичне втілення елементів раціональної влади та політичної бюрократії, зростання здатності політичної системи адаптуватися до нових соціальних зразків, подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової й індивідуальної участі у ньому, постійне вдосконалення нормативної та ціннісної систем суспільства [108, с. 237-245].

Якісному стану, за якого може розвиватися описане раніше громадянське суспільство, передує низка складних інституціональних процесів. Основними з них є модернізація політичних інститутів та зв'язків між ними та демократична трансформація системи взаємовідносин між державою та суспільством. Останнє, у свою чергу, зможе перейти до стану громадянського лише за умови розвитку самоорганізаційного потенціалу та використання різнорівневих комунікаційних каналів зв'язків із державними інститутами.

Таким чином, маємо розкрити сутність таких процесів, як політична модернізація, демократична трансформація та демократизація в цілому. Поняття «політична модернізація» актуалізоване ще й тим, що є важливою частиною більш загального процесу модернізації соціальної. За визначенням вітчизняної дослідниці О. Новакової, політична модернізація – це процес формування, розвитку та розповсюдження політичних інститутів, практик, здатних забезпечувати виконання головних функцій політичної системи – інтеграції, ціледосягнення, відтворення власного культурного зразку та адаптивності до провідних викликів сучасності [117]. Демократична ж модернізація є найбільш прогресивним та ефективним типом еволюційного розвитку, яким послуговується модернізація як політичний процес. Однак, зауважимо, що нерідко вчені нівелюють різницю між демократією як такою та демократичними ознаками політичного режиму, яких набуває врядування внаслідок модернізаційних процесів. Через це маємо приклади ототожнення політичної модернізації, демократичної модернізації та демократизації

політичної системи. На нашу думку, провідний фактор, який визначає сутнісну характеристику даного процесу, є його кінцева мета.

Комплексне визначення політичної модернізації дає можливість сформулювати систему взаємозалежних чинників, що впливають на процес якісної трансформації суспільної системи. Всі ці аспекти висвітлені у різних підрозділах дисертаційного дослідження. Відтак виокремимо ряд понять, які лягли в основу наукової роботи.

Останнім часом Україна в особі центральної влади пропагує курс, спрямований на євроінтеграцію. Це відображено як у внутрішніх, так і зовнішніх прагненнях країни. Безумовно це зумовило вибір моделей інституціоналізації громадянського суспільства, наближених до стандартів та традиції держав європейського співтовариства. Таким чином, можна стверджувати, що сучасне громадянське суспільство в Україні теж проходить етап євроінтеграції. Цей термін визначається складним соціально-економічним, політичним та культурним процесами, спрямованими на зближення з європейськими державами з подальшим тісним співробітництвом та обміном набутим досвідом державотворення. Вважаємо за доцільне звернути увагу також на понятті інтеграційного потенціалу держави, який визначається спроможністю до функціональної взаємодії у рамках членства певного наддержавного утворення, а також формування чіткої позиції та власного іміджу в очах міжнародної спільноти [30].

Як вже наголошувалося, якісні перетворення суспільства зумовлюють набуття ним нових прогресивних ознак. Важливе місце серед них посідає така характеристика, як самоорганізованість. У контексті даного дослідження варто дати визначення такому поняттю, як «самоорганізація громадянського суспільства». Цей аспект вивчався багатьма авторами, що досліджують проблему функціонування громадянського суспільства. Однак комплексного визначення поняття «самоорганізація громадянського суспільства» так і не набуло. Наприклад, Г. Нестеренко наголошує, що самоорганізація громадянського суспільства здійснюється за посередництвом утворення,

функціонування й розвитку атрактивних елементів, якими виступають найрізноманітніші соціальні угруповання в складі громадянського суспільства [115, с. 120]. Інституалізацію демократичного самоврядування в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні досліджує В. Зінченко [70]. Взаємозв'язок між національною та громадянською самоорганізацією аналізує у своїх роботах О. Рудакевич, наголошуючи, що обидві ці форми взаємно впливають одна на одну та відображають загальний стан національного у громадянському і навпаки [159].

Традиційним вже є визначення самоорганізації громадського механізму для виконання суспільних прав однією з основоположних функцій сучасного громадянського суспільства. У той же час, класик новітньої політичної науки Дж. Александер визначив громадянське суспільство сферою спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій [218, с. 168].

Вітчизняна авторка О. Волкова у власному баченні новітнього громадянського суспільства припускає, що суспільство здатне до самоорганізації та саморегулювання виключно шляхом інституціоналізації сфери громадянського суспільства [25].

Таким чином, на основі проведеного аналізу визначаємо самоорганізацію громадянського суспільства як динамічну властивість громадянського суспільства, що проявляється у вигляді взаємодії громадян та їхніх об'єднань у процесі реалізації спільних (громадянських) ініціатив. Самоорганізація громадянського суспільства є явищем нелінійним, заснованим на соціальних або соціально-політичних протиріччях, але не підпорядкованим їм у процесі свого розвитку. У контексті дослідження також буде здійснено категоризацію поняття «громадянська ініціатива».

Своєрідним мірилом громадянської самоорганізації можна вважати самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства, який сприймається дослідниками як якісний індикатор усього суспільства в цілому і, зокрема, таких елементів демократії як самоврядні територіальні громади. Так,

В. Алексеев визначив поняття «самоорганізація» як підсвідоме або сформоване розуміння особою або групою осіб доцільності проведення певних заходів з метою підтримки належного рівня життєзабезпечення відповідної територіальної громади села, селища, міста або адміністративно-територіального утворення [4]. Водночас, О. Молодцов зазначає, що самоорганізаційним ресурсом є соціальний капітал, а баланс самоорганізації встановлюється на основі знань та компетентності щодо раціонального використання значущих ресурсів суб'єктів влади і суспільства [112].

Фактичним показником самоорганізації громадянського суспільства стала реалізація громадянських ініціатив. Дослідженням цього феномена опікуються вітчизняні дослідники М. Баймуратов, О. Батанов, О. Лазор, О. Лисяк, Н. Мішина, Т. Яременко та ін., які вивчають питання локальної демократії, зокрема діяльність громадських організацій та органів самоорганізації населення, місцеві ініціативи, громадські слухання, громадські збори, звернення громадян тощо. Однак, зауважимо, що процес теоретичного конституювання політологічного терміну «громадянська ініціатива» й досі не набув завершеного вигляду. Акцентуючи увагу на принципах самоорганізації функціонування громадянського суспільства, нідерландські науковці Дж. Баккер, М. О. Врієлінк та П.-Ж. Клок визначають громадянську ініціативу (citizens' initiative) як колективні заходи громадян, спрямовані на надання місцевих суспільних благ або послуг (наприклад, щодо впорядкованості та безпеки) в рамках своєї вулиці, району або міста, де громадяни самі вирішують стосовно цілей та засобів реалізації їхнього проекту за підтримки або сприяння місцевої влади [224]. А політологи К. Ензель та Е. Геш розглядають громадянську ініціативу як спосіб спільного управління (collaborative governance), що пов'язаний з виробленням консенсусно орієнтованих рішень всіма зацікавленими сторонами при ініціативній підтримці з боку органів влади [221].

У рамках політологічного підходу нами запропоновано та обґрунтовано у відповідному підрозділі виділити два напрямки у трактуванні терміну

«громадянська ініціатива». Перший практично ототожнює громадянську ініціативу з неформальними об'єднаннями, які створюються людьми для вирішення важливих проблем. Другий підхід акцентує увагу на змістовних складових громадянської ініціативи, акцентуючи на особливих умовах її здійснення: колективному характері та здатності громадян до самоорганізації. Аргументи на користь другого варіанту можемо знайти у працях Дж. Баккера, М. О. Врієлінка та П.-Ж. Клока.

Проаналізувавши різні виміри громадянських ініціатив пропонуємо у підсумку визначити їх як вияв здатності громадян за допомогою колективного характеру дій та на принципах самоорганізації самостійно вирішувати актуальні питання функціонування суспільних відносин, впливаючи на формування системи цінностей у контексті розвитку європейської цивілізації і відтворенні досвіду консенсусного прийняття рішень.

Для дослідження політико-культурних чинників розбудови структури громадянського суспільства автор звернувся до таких понять та категорій, як політична культура, політичні цінності, політична консолідація, соціальне партнерство, соціальний діалог, громадська думка, національна ідея та ідентифікація тощо.

Наразі існує досить багато наукових підходів до визначення категорії «політична культура». Серед авторів, хто присвятив свої наукові розвідки дослідженню сутності політичної культури, можна назвати Г. Алмонда, С. Вербу, Д. Пауелла, Є. Вятра, Р. Інглхарта, ціннісних аспектів політико-культурного розвитку суспільства – Д. Белла, А. Вілдавського, Д. Елазара, Д. Міда, Л. Пая, У. Розенбаума та ін. В Україні феномен політичної культури та політичні цінності лягли в основу досліджень В. Андрущенка, О. Бабкіної, В. Бебика, М. Головатого, Є. Головахи, В. Горбатенка, І. Кресіної, М. Михальченка, Ф. Рудича, Г. Щедрової та інших дослідників.

Незважаючи на десятки визначень феномену політичної культури, контекст дисертаційного дослідження орієнтовано на трактування Г. Алмонда, який визначив політичну культуру як специфічний тип орієнтації до політичної

дії [5, с. 36]. Так і на думку Д. Белла, культура є цариною виражального символізму й значень [11]. Розвиток структур громадянського суспільства визначається також типом політичної культури, що сформувався у суспільстві. Довести це твердження ми спробуємо, керуючись типологією, яку розробили американські політологи Г. Алмонд і С. Верба. Йдеться про патріархальну культуру (характеризується повною відсутністю у населення цікавості до політики), підданську культуру (передбачає слабку індивідуальну участь у політичному житті), активістську культуру (або культура участі, що вирізняється активною участю громадян у політиці) [5]. У той же час, набуває особливої актуальності проблема цінностей суспільства, серед типів яких дослідник Р. Інглхарт виділяв матеріальні та постматеріальні цінності, інтерпретуючи останні як прагнення до самовираження та підвищення якості життя [74, с. 53].

Доречно також визначити сутність такого поняття, як політична активність, адже вона є динамічним явищем, яке з часом набуває новітніх форм і вимірів, і виступає показником сталості суспільного розвитку. Різні аспекти політичної активності розробляли такі вчені, як А. Дегтярьов, Г. Ділігенський, Л. Мілбрайт, Д. Ольшанський, О. Шестопал та інші. Класик політичної науки М. Вебер наголошував, що політична активність є сукупністю елементарних політичних дій або акцій, кожна з яких співвідноситься з діями інших людей і орієнтується на них [24, с. 229].

Ціннісно орієнтованою запорукою інституціоналізації громадянського суспільства виступає політична консолідація суспільства як сукупність об'єднувальних процесів у суспільстві. Саме процес політичної консолідації забезпечує укріплення, об'єднання та інтеграцію суспільства на основі політичних цінностей та ідеалів, що є переважаючими у політичній системі.

З точки зору важливості регламентації робітничо-виробничих відносин влади та громадян визначено поняття «соціальне партнерство» як система відносин між працівниками, роботодавцями та виконавчою владою, які виступають сторонами соціального партнерства у ході реалізації їхніх

соціально-економічних прав та інтересів, направлена на врахування інтересів працівників і роботодавців шляхом взаємних переговорів, консультацій, в досягненні та укладенні сторонами угод, колективних договорів і в прийнятті спільних рішень [149] та «соціальний діалог» як процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин [64].

У свою чергу, українська дослідниця Г. Савранська визначила соціальне партнерство чинником соціальної безпеки України, наполягаючи на необхідності розбудови його національної моделі [162].

У кількох аспектах було використано поняття громадської думки. З одного боку, у контексті визначення політико-культурних чинників формування громадянського суспільства громадська думка стала певним мірилом суспільного сприйняття політичних явищ та трансформацій. З іншого, статистичний вимір громадської думки став вагомою частиною аргументації у визначенні тенденцій у розбудові сучасного українського соціуму. Свій внесок у розробку теорії громадської думки зробили Г. Тард, Г. Лебон, Н. Маккіавелі, Ш.-Л. Монтеск'є та ін. Зауважимо, що першим із філософів почав широко використовувати термін «громадська думка» (*L'opinion publique*) Ж.-Ж. Руссо. Громадська ж думка як елемент становлення громадянського суспільства може розглядатися у якості певної системи суджень, уявлень, оцінок, які відображають ставлення суспільства або його частини до подій чи явищ суспільного життя.

Важливим чинником, який вплинув на появу і культивування на практиці нового політичного феномену, стало зростання емоційної складової у діяльності політичних акторів. Прагнення змістити політику у медійний фокус засобів масової інформації та громадськості призвело до використання

інструментарію політичного перфомансу. Перфоманс як запозичене із мистецької галузі поняття є символічною, ритуальною діяльністю індивіда чи групи з метою виразити вимоги та інтереси. Ю. Габермас визначає перфоманс як комплексну комунікативну дію, де рівноцінною стає як роль діючих осіб, так і самої аудиторії. Сутність перфомансу проявляється в його функції як способу маніфестації політичних ідей і демонстрації ролі своїх прихильників [200]. Натомість політичний перфоманс – це дія, яку демонструють зацікавлені політичні актори перед владними органами з метою привернення політичної уваги, інструментами якої є ігрові, ритуальні та символічні елементи комунікації. Різновидами політичного перфомансу можемо вважати, мітинги, маніфести, віче, страйки, демонстрації, флешмоби, інсталяції, гепенінг, стріт-арт тощо.

З розвитком інформаційного суспільства можемо констатувати появу нових різновидів політичної участі, форм реалізації громадянських ініціатив тощо. Нові канали суспільно-політичної комунікації перемістилися в мережу Інтернет, зумовивши тим самим появу інтернет-технологій, тобто технологій створення і підтримки різних інформаційних ресурсів у комп'ютерній мережі Інтернет. У проекції на політичну сферу життєдіяльності суспільства виникло таке поняття, як «політична інтернет-участь». Якщо розповсюджене явище політичної участі – це сукупність різноманітних способів та форм залучення громадян до політики, то феномен політичної інтернет-участі передбачає усі дії з використанням Інтернету, які здійснюють громадяни з метою впливу чи прямої участі у прийнятті політичних рішень на різних рівнях політичної системи. Відмінність між політичною участю, як такою, та її похідним різновидом полягає, на нашу думку, у ресурсах, особистісних факторах, переважних механізмах участі, в іншому інституціональному контексті, більш ефективних формах взаємодії тощо.

Політична інтернет-участь, набуваючи все більшого поширення, конкретизується через ряд понять:



- астротурфінг (від назви «AstroTurf» – бренду синтетичного килимового покриття, яке виглядає як справжня трава, часто використовується на стадіонах) – створення штучної громадської думки за допомогою гласних чи негласних заходів, форм та методів впливу зацікавленими іноземними спеціальними службами, окремими організаціями, групами та особами, що використовують програмне забезпечення або наймають представників засобів масової інформації, блогерів, інтернет-коментаторів, спеціалістів з метою витіснення думки реальних людей і створення враження, наче велика кількість людей вимагає чогось конкретного або виступає проти чого-небудь) [205, с. 275];

- грассрутінг – спонтанні, істинні політичні рухи, організовані самими громадянами з метою відстоювання своїх прав [45, с. 42];

- слактивізм – онлайн-активність, яка не має відчутного впливу на політичні та соціальні проблеми, але створює у людей, які беруть у ній участь ілюзію причетності до політичних процесів завдяки виконанню простих дій в Інтернеті [266];

- політичний блогінг – інтерактивно-публічна комунікація, наповнена текстово-мультимедійним вмістом для організації спілкування зареєстрованих / незареєстрованих відвідувачів веб-сайту [151].

У контексті появи такого явища, як політичний блогінг, можемо констатувати набуття нового змісту та функцій блогів у визначенні політичного блогу (інтернет-платформа, що наповнюється регулярними записами, зображеннями чи мультимедіа, які переважно відповідають темам тимчасової значущості) та політичних блогерів. Останні стали уособлювати одночасно оглядачів, експертів, аналітиків, політичних журналістів тощо. В українському політичному медіа-просторі блоги у більшості випадків позиціонуються як лідери думок як з питань поліпроблематики, так і політичного процесу.

Ще однією категорією, появу якої зумовило поширення у суспільному житті інтернет-технологій, є «електронна петиція». Наприкінці 90-х років перші електронні петиції почалися реєструвати у Шотландії, потім у

Великобританії. В Україні електронні петиції лише кілька років, як виконують функцію додаткового каналу зв'язку між суспільними потребами і вимогами та органами влади. Так, електронну петицію можна визначити, як особливу форму колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції [62].

Віртуалізація суспільно-політичних відносин призвела до популяризації у якості політичної платформи соціальних мереж. Уперше термін «соціальна мережа» у 1954 р. запропонував соціальний антрополог Дж. А. Барнес у збірці наукових робіт «Людські взаємини». Теорія соціальних мереж з 1960-х рр. формується такими вченими, як М. Глюкман, М. Грановеттер, С. Мілграм, Д. Ноук, Л. Фріман та ін. Вплив Інтернету на організацію соціальних мереж вивчали Дж. Барлоу, Р. Барбрук, П. Дей, Е. Камерон, Н. Крістакис, Дж. Фаулер, Дж. Хайтцман, Д. Шулер. Аналіз соціальних мереж на сьогодні став провідним напрямком дослідження у соціології, психології, інформатиці, антропології, теорії комунікації тощо.

У результаті вивчення різних підходів можна констатувати, що найчастіше під соціальною мережею (соцмережею) мається на увазі соціальна структура, утворена індивідами або організаціями; комплекс соціальних зв'язків; стабільні моделі безпосередньої взаємодії між людьми; канали перерозподілу ресурсів між соціальними полями; набір соціальних взаємин і соціальних зв'язків між певними індивідами і самі індивіди. Найпопулярнішими соціальними мережами, які водночас є своєрідним каналом неформальної комунікації між політиками та громадянами-користувачами мережі Інтернет, вважають Facebook, Twitter, Instagram, MySpace, «Вконтакті», «Однокласнікі» та інші. Офіційні аккаунти (облікові записи) державних діячів та публічних осіб у цих соцмережах сягають мільйонів підписників та дописувачів.

Таким чином, усі ці явища, що широко використовуються у політичній сфері країн сталої демократії, з розширенням вітчизняної інтернет-аудиторії

стають не лише популярними в Україні, але й дають можливість громадськості безпосередньо впливати та долучатися до процесу розробки та ухвалення політичних рішень.

У ході проведеного дисертаційного дослідження детермінантою розвитку громадянського суспільства було визначено волонтерську діяльність, яка являє собою добровільну, безкорисливу, соціально спрямовану, неприбуткову діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги [60]. В умовах розвиненого громадянського суспільства волонтерство є діяльністю громадян поза межами державних інститутів з метою реалізації благодійної мети на основі добровільної участі. Окрім того, з розширенням меж реалізації волонтерських та благодійних ініціатив волонтерство можна вважати своєрідним інструментом соціального, культурного, гуманітарного та екологічного розвитку.

Безумовно, важливим аспектом дослідження стала національна складова громадянського суспільства. Автор враховував особливості формування національної ідеї, дослідив проблеми національної ідентифікації та питання співвідношення понять «громадянська ідентифікація» та «національна ідентифікація».

Феномен української ідентичності у своїй праці «Українська ідентичність: феномен і засади формування» дослідив М. Степико. Автор стверджує, що українська ідентичність не тотожна ані національній, ані етнічній. Національній – тому, що вона не обмежується кордонами держави Україна, етнічній – оскільки, по-перше, система цінностей українського етносу, його культура, звичаї, обряди не є загальноприйнятими, а по-друге, українці – не просто етнос, один із багатьох, який мешкає на теренах України, а етнос титульний, що дає назву країні, державі та її символам. Українську ідентичність мають також представники численної діаспори [178, с. 171].

Соціально-політична, національна ідентифікація є досить необхідною умовою для соціальної консолідації та політичної стабільності як такої.

Ю. Габермас з цього приводу зазначає, що усвідомлення національної належності виникає з визначення динаміки, яка тільки тоді здатна охопити населення, коли останнє вже відірване від своїх прошарково-соціальних зв'язків процесами економічної та суспільної модернізації, коли воно як наслідок модернізоване [199, с. 213]. Натомість, сучасна наука проголосила прихід постнаціональної епохи. Так, норвезький антрополог Т. Г. Еріксен трактує націю як «продукт епохи націоналізму», що виникає тоді, коли група впливових людей вирішує, що саме так має бути, і в більшості випадків нація постає як явище, породжене міською елітою [242, с. 105].

Комплексне дослідження понять та категорій наукової роботи дає можливість зробити висновок, що дисертант оперував широким спектром політологічних категорій, інтерпретував та адаптував поняття інших соціально-політичних наук, галузі державного управління тощо. Окрім використання сталих теоретичних форм, у роботі досліджено динаміку зміни уявлень про сутність та роль громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи. Були дистанційовані поняття політичної модернізації, демократичної трансформації та демократизації, враховуючи сутнісні особливості цих категорій та момент цілепокладання, який лежить у їхній основі. Автор зробив акцент як на класичних визначеннях, так і на нових трактуваннях, які лягли в основу нормотворчих документів, що регламентують функціонування інститутів громадянського суспільства.

Серед множини категорій статичним елементом предметного поля є поняття «громадянське суспільство», розвиток якого зумовлено процесом демократичної модернізації політичної системи. Екстерналістськими факторами впливу є процес євроінтеграції, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та фактор кризи різних сфер життєдіяльності держави. Інтерналістська складова – це метаморфози, які відбуваються безпосередньо всередині суспільства, вони уособлюються такими категоріями, як «політична участь», «політична активність», «громадянська ініціатива», «середній клас» тощо.

## Висновки до другого розділу

Дисертаційне дослідження базується на визначенні методологічних засад, які формують алгоритм наукового пошуку. В основу комплексної поліпарадигмальної методології було покладено використання інституціонального, компаративістського, біхевіористського, соціологічного тощо методів при домінуванні синергетичного підходу. Його застосування, на нашу думку, є найбільш ефективним при вивченні процесу самоорганізації громадянського суспільства, який визначено предметом дисертаційного дослідження. Ми виходили із припущення, що політична система сучасної України є нерівновагою, нелінійною та відкритою (дисипативною), а процес розвитку системи залежить від її поведінки в точці біфуркації. Сучасний етап модернізаційних перетворень у країні характеризується рядом кризових процесів, явищ революційного порядку, кожен з яких може виступати точкою біфуркації. Саме тому спрямованість майбутнього розвитку визначається поведінкою основних акторів політичного процесу, серед яких важливу роль відіграє громадянське суспільство. На нашу думку, від здатності останнього до самоорганізації, підвищення свого самоорганізаційного потенціалу, залежить рівень контролюючої спроможності відносно політичних рішень та дій політичної еліти, яка сьогодні залишається провідним агентом модернізаційних перетворень та визначає їхній вектор.

Аналіз досвіду європейських держав щодо побудови ефективної системи взаємодії між інститутами громадянського суспільства та державою досліджувався на основі синхронного порівняння схожих процесів та інститутів країн Європи (відповідно до типології Б. Пітерса).

Застосування інституціонального методу дозволило визначити структурно-функціональні особливості громадянського суспільства на основі дослідження нормативних правил, правових меж діяльності організацій громадянського суспільства, волонтерського руху тощо. Використання у сукупності культурологічного та нормативно-ціннісного методів посилює

розуміння неінституціональних засад функціонування громадянського суспільства, виявити залежність його розвитку від рівня політичної культури, міри проникнення ключових цінностей – загального блага, справедливості, свободи тощо.

За допомогою соціологічного та біхевіористського методів, спираючись на багаточисельні зрізи громадської думки, була доведена теза про соціальну зумовленість політичних явищ, вплив економічної структури, соціальних відносин, політичної поведінки, культури, ідеології на якісні характеристики політичної системи. Комунікативний простір Інтернету, використання якого є загальноновизнаним трендом як з боку політичних інститутів, так і ОГС, аналізувався з використанням соціально-інформаціологічного та соціокомунікативного підходів. У результаті чого було доведено, що формування інформаційно-комунікативних відносин не є виключно прерогативою влади, а в сучасних політичних відносинах особливого значення набуває інформаційна політика. Сайти громадських організацій, блоги лідерів думок, аккаунти у соціальних мережах вивчалися за допомогою дискурс-аналізу на основі різних видів дискурсів. У цілому аналіз політичної інтернет-участі здійснено на основі запропонованих А. Чадвіком і К. Меєм моделей: управлінської, консультативної та партисипаторної.

У дисертації також застосовувались загальнонаукові (діалектичний, аналізу та синтезу, індукції та дедукції тощо) та емпіричні (аналіз документів, експертні оцінки державних та незалежних наукових установ, рейтинги від міжнародних правозахисних організацій, вторинний соціологічний аналіз) методи наукового дослідження.

Понятійно-категоріальний апарат дослідження змістовно розкрив напрями, за якими проводилася наукова розвідка. Враховуючи перелік дослідницьких завдань та мету наукової роботи, автор описав сутність таких категорій, як громадянське суспільство та його складові (неурядові організації, організації громадянського суспільства, середній клас, громадянські ініціативи, волонтерство та ін.), політичні процеси, які стали поштовхом до розвитку та

еволюції громадянського суспільства (політична модернізація, демократизація, демократична трансформація, євроінтеграція тощо). Були описані характеристики громадянських структур, які визначають ступінь їхнього розвитку (самоорганізованість, політична активність, політична консолідація), феномени соціального партнерства та соціального діалогу. Проаналізувавши різні фактори та прояви громадянської самоорганізації автор узагальнив та сформулював комплексне визначення феномену «самоорганізація громадянського суспільства» як динамічної властивості громадянського суспільства, що проявляється у вигляді взаємодії громадян та їхніх об'єднань у процесі реалізації спільних (громадянських) ініціатив. У свою чергу, громадянську ініціативу категоризовано як вияв здатності громадян за допомогою колективного характеру дій та на принципах самоорганізації самостійно вирішувати актуальні питання функціонування суспільних відносин, впливаючи на формування системи цінностей у контексті розвитку європейської цивілізації і відтворенні досвіду консенсусного прийняття рішень.

У контексті розвитку політичної інтернет-участі, досліджено сутність її найбільш розповсюджених форм (політичний блогінг, електронна петиція, соціальні мережі, астротурфінг, грассрутінг, слактивізм тощо). Визначено політичну складову такого виду діяльності, як перфоманс. Описані вище поняття та категорії не є вичерпними в аналізі усіх напрямів функціонування громадянського суспільства, однак у комплексі розкривають аспект його самоорганізації.

### РОЗДІЛ 3

## ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ

# ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

### 3.1. Аналіз європейського досвіду ефективної взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства

Розвиток взаємовідносин громадянського суспільства та державних інституцій в Європі протягом своєї історії еволюціонував від протистоянь, ворожості, суперництва до встановлення партнерських відносин з метою вироблення нових механізмів консенсусної взаємодії. На сучасному етапі різні стартові умови, наявність або відсутність базових засад для розвитку суспільного простору, можливість реалізації потенціалу самоорганізаційних громадянських практик, рівень політичної участі вплинули на процес вироблення та реалізації стратегій розвитку громадянського суспільства різних країн. Якщо в Західній Європі розрив між державою та громадянським суспільством було зупинено виробленням ефективних стратегій їхньої взаємодії, створенням дієвої бази правових документів, удосконаленням і переносом акцентів на підвищення культурної складової, то для країн Східної та Центральної Європи процес побудови громадського сектору відрізнявся «навздогінним» характером створення політико-інституціональних умов, впливом культурного фактору, подоланням наслідків існування тоталітарних та авторитарних режимів.

У різних країнах розвиток громадянського суспільства пов'язують із стратегіями або участі громадян, або зміцненням організаціями громадянського суспільства, або соціальним підприємництвом. Однак, ефективність реалізації концепції «розвитку громадянського суспільства» європейських держав зумовлюється, перш за все, наявністю широкої нормативно-правової бази. Її аналіз доцільно розглядати у діалектичному взаємозв'язку формування національної платформи розвитку громадянського суспільства (національний



рівень) з унормуванням взаємодії між виконавчою і законодавчою владою наднаціонального рівня європейських інституцій та громадським сектором (наднаціональний рівень).

Відтак, пошук та налагодження діалогу європейських представницьких та виконавчих органів та громадянського суспільства розпочався з усвідомлення необхідності офіційної розробки та унормування таких взаємовідносин. Так, прийняття низки політичних документів, зокрема, «Відкритий та структурований діалог між Комісією та зацікавленими групами» (1992 р.), Зелена книга «Європейська соціальна політика – можливості для Союзу» (1993 р.), Біла книга «Європейська соціальна політика – рух в напрямку об'єднання» (1994 р.) Повідомлення Європейської Комісії «Про активізацію ролі громадських організацій і фондів в Європі» (1997 р.), Висновок Економічного і соціального комітету «Роль і внесок організацій громадянського суспільства в розбудову Європи» (1999 р.), Дискусійна книга «Комісія і неурядові організації: розбудова міцнішого партнерства» (2000 р.), Біла книга «Європейське врядування» (2001 р.), Повідомлення Європейської Комісії «Зміцнення культури консультацій і діалогу – Загальні принципи і мінімальні стандарти для консультацій, які проводить Європейська Комісія із зацікавленими сторонами» (2002 р.), Повідомлення Європейської Комісії «Про залучення та використання Комісією експертизи: принципи і настанови» (2002 р.), Директиви Європейської Комісії «Про оцінку впливу» (2005 р.), Зелена книга «Європейська ініціатива прозорості» (2005 р.), Повідомлення Європейської Комісії «План Д – щодо демократії, діалогу і дебатів» (2005 р.), Лісабонський договір (2007 р.) відкрили ряд нових можливостей для консультацій з громадськістю.

Але якщо до 2000 р. діалог з громадянським суспільством розглядався через призму соціальної політики, то починаючи з дискусії «Комісія і неурядові організації: розбудова міцнішого партнерства» шляхи розвитку співпраці почали широко застосовуватись і в сферах щодо політики розвитку, прав людини, екології, захисту прав споживачів [286]. Згодом було вироблено

мінімальні стандарти прозорості та визначення крайніх часових рамок для проведення консультацій, зобов'язання повідомляти про їхній результат, реагувати на отримані коментарі, створення єдиного місця доступу для всіх консультацій Комісії, обов'язковість висвітлення результатів консультацій в Інтернеті [134]. В травні 2006 р. з опублікуванням Зеленої Книги «Європейська ініціатива прозорості» було покладено початок дискусії з усіма зацікавленими сторонами стосовно підвищення прозорості консультацій з громадянським суспільством та ролі лобістів і НУО в процесі прийняття рішень в європейських інституціях [251].

З метою полегшення контролю з боку громадянського суспільства за діяльністю ЄС додаткові вимоги до європейських інституцій щодо забезпечення відкритості, транспарентності та поширення інформації встановив Лісабонський договір. Прийняття цього документу забезпечило зобов'язання органів ЄС інформувати про свою роботу громадян, здійснювати публічне обговорення з ними усіх питань діяльності Євросоюзу, визнало за громадянами ЄС право на доступ до документації, дотримуючись визначеної для цього процедури.

Створення реєстру зацікавлених сторін-учасників таких консультацій, так званого Спільного реєстру прозорості (Joint Transparency Register) у 2011 р. дозволило розширити перелік не тільки фірм-лобістів зі списку 2008 р., але й юридичних фірм, неурядових організацій, дослідницьких інститутів та ін. організацій або осіб, які можуть здійснювати вплив на прийняття рішень у рамках Європейського Союзу. Прийняття цього документу відкрило нові можливості для підвищення активності громадянського суспільства в процесі вироблення рішень та для забезпечення максимальної прозорості процесу їхнього прийняття. Таким чином, підзвітність громадянського суспільства почала забезпечуватись дотриманням учасниками реєстру Спільного кодексу поведінки, а транспарентність – зобов'язанням останніх ідентифікувати себе як зацікавлених осіб [230]. Щорічні звіти Європейського парламенту та

Європейської комісії підтверджують ефективність та корисність існування такого формату взаємодії держави та громадян.

Варто відзначити, що стабільність та прозорість громадського сектору, зростаюча залученість громадськості до розбудови стабільного громадянського суспільства підкріплюється рядом нормативно-правових документів Ради Європи. Серед таких виділяємо «Керівні засади розвитку та зміцнення НУО в Європі», «Рекомендації щодо правового статусу неурядових організацій в Європі», «Кодекс передової практики громадської участі в процесі прийняття рішень» (визначає головні напрямки поширення стандартів активної громадської участі за межі ЄС, формує спільне загальноєвропейське розуміння побудови довіри між владою та громадянами), «Європейська Хартія активної громадянської позиції», «Хартія відповідальності НУО».

Аналіз основних документів, що регламентують засади взаємодії громадянського суспільства та державних органів влади національного рівня, дозволяє виділити декілька характерних рис. Прийняття основоположного документу, пов'язаного з розвитком громадянського суспільства та сектору ОГС, відбувалось у різних стартових умовах і мало вигляд угод між урядом та ОГС (Велика Британія, Хорватія), парламентом та ОГС (Естонія), угод органів виконавчої та законодавчої влади та інституцій громадянського суспільства (Латвія), односторонніх стратегій, прийнятих урядом (Угорщина, Польща, Данія, Чехія) [49, с. 7].

Реалізація прийнятих документів щодо встановлення діалогу громадянського суспільства та держави на сучасному етапі забезпечується за допомогою різних технологій: політичні документи довгострокового характеру, які виконують функції планів реалізації (Хорватія, Естонія, Угорщина та Польща) або деталізовані річні плани відповідальних осіб/органів (Чехія, Латвія, Велика Британія); «кодекси» щодо процедур фінансування (Велика Британія, Хорватія, Естонія); урядові програми, як-то фонди та фундації (Хорватія, Чехія, Данія, Угорщина, Естонія); програми зміцнення потенціалу та програми розвитку спільнот (Велика Британія); «оперативні програми», які

фінансуються зі структурних фондів ЄС в якості складових національних планів розвитку країн-членів ЄС (Угорщина, Польща) [49, с. 7].

Таким чином, створена у відповідності до європейських демократичних стандартів правова база забезпечує прийняття вироблених правил і державними інституціями, і громадянським суспільством, дозволяє уніфікувати вироблення механізмів вирішення можливих конфліктів та подолання протиріч у розробці державних стратегій, сприяє підвищенню рівня свідомості громадян та коригує можливі відступи у дотриманні демократичних цінностей.

Ефективність розвитку громадянського суспільства зумовлюється рівнем фінансової підтримки діяльності його інститутів, зокрема, неприбуткових громадських організацій. За допомогою оцінки джерел фінансових ресурсів можна визначити ступінь впливу держави на діяльність громадського сектору, готовності власне громадян сприяти розвитку ОГС, здатність громадських організацій до пошуку альтернативних джерел залучення коштів за допомогою новітніх технологій краудфандингу, краудсорсингу, фандрайзингу.

Аналіз схем фінансування ОГС в європейських країнах показав високий рівень залучення громадськими організаціями коштів у країнах стабільної демократії. При чому це характерно, як для країн з низьким показником частки державного фінансування (Великобританія), так і для тих країн, де фінансова участь держави є найвпливовішою (Німеччина, Данія). Так, у Швейцарії показник державних субсидій, спрямованих на підтримку громадського сектору у 2008 р. склав 58 %. Фінансування громадських організацій Великобританії з боку держави складає третину їхнього загального доходу, більша частина фінансування з державних джерел розподіляється між організаціями, що працюють у сфері постачання соціальних послуг. За допомогою урядової програми «Grassroots Grants» благодійницькі організації Сполученого Королівства у за 2010-2013 рр. отримали понад 38 млн. фунтів стерлінгів [106].

У Німеччині частка державного фінансування діяльності громадських організацій складає 64,3 % від загального доходу громадських організацій. Проведене консалтинговою компанією Nordlicht Management Consultants GmbH

у 2010 р. опитування членів самих організацій щодо фінансових ресурсів, з одного боку, підтвердило збереження пріоритетності державного фінансування у майбутньому; з іншого – актуалізувало збільшення значення пожертвувань у забезпеченні фінансової самостійності неприбуткового сектору та прогнозованість відносного зменшення ролі державних субсидій. Втім ця тенденція зберігається для 44 % організацій, для яких державна підтримка не є пріоритетним джерелом діяльності [237, с. 12].

Датські громадські організації отримують дуже великий обсяг фінансування з центрального бюджету у сфері міжнародного розвитку. У 2008 р. за каналами датських НУО було розподілено приблизно 1 млрд. крон (155 млн. євро) двосторонньої допомоги Данії [49, с. 43]. В Австрії в 2012 р. фінансові ресурси діяльності громадських організацій складали в цілому 510 млн. євро, з яких 65 % припадало на пожертвування [264, с. 23].

Побудова фінансової спроможності та стабільності громадянського суспільства країн Центральної та Східної Європи відбувається за допомогою залучення різних технологій, зокрема, грантових проектів, державної допомоги, заключення контрактів тощо. Результати досліджень свідчать про наявність певних успіхів. Наприклад, за період 1999-2009 рр. Хорватія профінансувала 27543 проектів ОГС і на потреби сектору було виділено понад 320 млн. євро. Лише у 2010 р. серед ОГС розподілили понад 65,3 млн. євро державних ресурсів. За даними дослідження, проведеного серед ОГС, які отримували у 2010 р. гранти з державного бюджету, майже 70 % ОГС поклались на бюджетне фінансування центрального, регіонального або місцевого урядових рівнів у якості головного джерела фінансування [265].

Громадські організації Чеської Республіки фінансуються з Державного бюджету та всіх місцевих бюджетів із запровадженням практики фінансування зі спеціальних фондів ЄС. Якщо в інших державах така допомога використовувалася для розширення можливостей органів місцевого самоврядування, то в Чехії частину цих коштів спрямували на підтримку розвитку громадських організацій. Позитивним кроком стала можливість

профільних міністерств укладати довгострокові угоди з некомерційними організаціями. Так, державна підтримка розвитку громадських організацій Чехії з 2009 до 2013 рр. збільшилась з 10 176 626 тис. крон до 12 734 414 тис. крон [276].

Значним джерелом доходу для сектора громадянського суспільства Словаччини залишаються приватні пожертвування, хоча держава перераховує 2 % від податку на прибуток на потреби громадським організаціям. Так, у 2010 р. фінансова підтримка неприбуткового сектору Словаччини з боку корпорацій, приватних осіб та зовнішніх джерел склала близько 140 млн. євро [284, с. 81]. У Грузії джерела фінансування в основному обмежуються зовнішніми донорами і допомогою з боку фінансово спроможних приватних філантропів.

Сучасною тенденцією у відносинах державних органів та інститутів громадянського суспільства є трансформація системи грантів у систему контрактів, яка посилює скорочення фінансової залежності громадянського суспільства від державної влади. Наприклад, в Естонії держава підписує контракт з місцевими спільнотами, надаючи їм пріоритетну бюджетну підтримку, зокрема, для реалізації великих інфраструктурних проектів.

Протягом останніх семи років постійно зростає використання таких фінансових інструментів, як краудфандинг (Crowdfunding). За допомогою його використання у 2011 р. (у всесвітньому масштабі) було залучено \$ 1,3 млрд., у 2012 р. – \$ 2,7 млрд. (з них близько 1 млрд. були зібрані в Європі), у 2013 р. – \$ 5,5 млрд., у 2014 р. приріст коштів склав 100 %. При цьому у кожному з цих випадків на країни Європи припадало 30-40 % залучених коштів [232].

Результати зростання економічного ефекту від реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства висвітлюються детально аналітиками Національного Інституту стратегічних досліджень, де вчені чітко виводять залежність створення ВВП на рівні 3-9 % від результатів діяльності недержавних організацій (5 % у Бельгії, 7,9 % у Канаді). Доповідь детально розкриває вплив громадського сектора країн Європейського Союзу, в

якому працевлаштовано від 4,4 % до 14 % працездатного населення; працює у 10 разів більше осіб, ніж у легкій промисловості, та у 5 разів більше, ніж у харчовій промисловості; який через громадські організації залучає утричі більше внутрішніх та зовнішніх інвестицій у соціальну сферу, ніж державні та комунальні установи соціального спрямування; який створив у світі понад 25 млн. оплачуваних робочих місць (найбільша транснаціональна корпорація створює 3,5 млн. робочих місць); 60 % представників якого (включно із волонтерами) зайняті у наданні послуг, із них – 40 % зосереджені на соціальних, медичних та освітніх послугах [146].

Окрім краудфандингу, сучасним механізмом самоорганізації громадян є краудсорсинг. Однією із перших держав, в якій його було використано, стала Ісландія, де політична криза 2012 р. спричинила необхідність конституційних змін. Уряд, врахувавши той факт, що 2/3 громадян були зареєстрованими користувачами мережі Facebook, відмовився від системи традиційного громадського обговорення, листування, телефонних опитувань, а запросив громадян внести пропозиції до проекту нової конституції через Facebook, Twitter, сервіси YouTube і Flickr. Протягом року громадяни Ісландії зробили близько 3600 коментарів і внесли 370 пропозицій щодо проекту конституції. Більше того, редакційні щотижневі засідання Конституційної Ради транслиювалися в прямому ефірі на веб-сайті Ради, а також у Facebook. Громадяни могли робити власні пропозиції, брати участь в онлайн-дискусіях, а також стежити за ходом засідань в режимі реального часу. Після такої ретельної підготовки проект нової конституції в ході референдуму підтримало дві третини громадян [258].

Таким чином, подібний краудсорсинг дозволяє максимально залучити потенціал громадського сектору для вирішення політичних завдань.

Характеризуючи стан розвитку громадянського суспільства в Європі необхідно виділити декілька тенденцій. По-перше, процес зміцнення демократичності інституційного клімату зберігається майже у всіх державах-членах ЄС з Центральної і Південно-Східної Європи. Дослідження

Eurobarometer 2014 р. підтверджує високі показники розвиненості громадянського суспільства в країнах сталої демократії. Так, громадяни більше 15 країн, зокрема, Швеції (95 %), Данії (92 %), Нідерландів (81 %) вважають, що їхній голос має значення на національному рівні і можуть здійснювати вплив на владу [243, с. 69]. В цих країнах продовжується процес підвищення рівня обізнаності суспільства та розвиток його потенціалу, формування правового середовища для ефективної участі громадянського суспільства, пошук та вироблення нових форм взаємодії державних структур та інститутів громадянського, зокрема, через інституціоналізацію консультацій, діалог та співпрацю між громадянським суспільством і владою, формування культури участі через підвищення інформованості громадян та нарощування потенціалу громадянського суспільства.

Для держав з розвинутою демократією залишається характерним розуміння громадянського суспільства як рівноправного партнера у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних і політико-правових завдань. Специфіка європейського типу функціонування громадянського суспільства полягає у визнанні та використанні з боку держави ресурсного потенціалу суспільства у наданні якісних та економічно ефективних соціальних послуг шляхом вироблення інноваційних підходів, поширенні благодійництва та надання адресної і оперативної благодійної допомоги; неполітичним, тобто без мети здобуття політичної влади, представленням та просуванням інтересів різних груп населення; участю громадян в ухваленні рішень і, як результат, забезпечення більшої ефективності цих рішень з огляду на врахування інтересів різних соціальних груп; здійсненням громадського контролю за владою та проведення ефективної боротьби із корупцією [41, с. 14].

Водночас проблеми функціонування сучасного громадянського суспільства в Європі пов'язані також із скороченням громадянського простору, зокрема, звуженням простору для активної громадської участі, що викликане необхідністю подолання викликів, у тому числі і з тероризмом, екстремізмом, маргіналізацією нових груп, ісламофобії. Ця тенденція характерна не тільки для



країн, які боролися проти репресивних або авторитарних урядів, але й для демократичних з давно існуючими традиціями в підтримку свободи слова. Серед причин цього явища виділяють, з одного боку, відсутність зацікавленості, особливо у країнах нової демократії або країнах, що знаходяться у перехідному стані, у реалізації громадянської активності. Уряди цих держав, запобігаючи змінам, стримують і не стимулюють участь громадян у державному житті. З іншого – скорочення громадянських свобод, зменшення суспільного простору виступає як відповідь на страх перед глобальною проблемою тероризму [294].

По-друге, хоча сектор громадянського суспільства і демонструє зростаючу силу і зрілість у багатьох країнах Європи, все ж продовжує зберігати нестійкість та нестабільність. Так, певні поліпшення у 2015 р. вдалось здобути Болгарії, громадянське суспільство якої демонструє позитивну динаміку у посиленні інституціоналізації участі громадян у політичному процесі; Чехії, новий уряд якої, незважаючи на протиріччя в правлячій коаліції, зміг відновити стабільність. У Словаччині поряд із негативними оцінками щодо концентрації власності на ЗМІ спостерігаємо позитивні зміни у судовій системі, що свідчить про можливість підвищення прозорості цієї системи в майбутні роки. Албанія поліпшила нормативно-правову бази щодо доступу до інформації та консультацій з громадськістю в законодавчому процесі. Активний розвиток та реальний вплив на уряд продовжують здійснювати громадські організації Грузії, правове середовище якої дозволяє громадянському суспільству працювати без утисків. Стабільність організаційного потенціалу та позитивну динаміку взаємовідносин громадського сектору та влади демонструє Хорватія. Сприятливе правове середовище та розгалужена інфраструктура сприяють поліпшенню партнерських відносин держава-громадянське суспільство в Чехії та Естонії.

У той же час поряд із результатами ряду країн, що демонструють зростання ролі і впливу громадських організацій, розширення можливостей для реалізації громадянських свобод, збільшення громадянської активності,

підвищення прозорості та транспарентності політичного процесу тощо, залишається ряд проблемних питань, невирішення яких гальмує ефективність реалізації самоорганізаційного потенціалу громадського сектору. Так, показники країн перехідної демократії, які приєдналися до ЄС у 2004 і 2007 рр., щодо стабільності розвитку громадського сектору, знизилися на 0,25 балів за останнє десятиліття та зменшення впевненості громадян застосування свого впливу на вироблення політики розвитку держави. За даними дослідження «Nation in Transit» оцінка розвитку громадянського суспільства в Латвії, Чехії, Словаччині, Литві склала 1,75 балів, Польщі – 1,5, Словенії – 2,0, Україні – 2,25, Угорщині, Румунії, Сербії – по 2,5, Чорногорії – 2,75, Хорватії, Болгарії – по 4,0 Албанії – 3,0, Молдові – 3,25, Боснії та Герцеговині, Македонії – по 3,5, Грузії, Косово – по 3,7 балів [269]. А показники доповіді «Eurobarometer-2014» зафіксували впевненість у низькому рівні впливу на розвиток суспільства, яку відчують громадяни Литви (19 %), Італії (21 %), Латвії (22 %). Хоча в деяких країнах цей показник поліпшився: Румунії (32 %, +12), Словаччині (57 %, +12), Болгарії (40 %, +11), Ірландії (52 %, +11), Польщі (59 %, +11), Португалії (40 %, +8) й Іспанії (30 %, +7) [243].

Від’ємна динаміка розвитку громадянського суспільства в країнах Східної Європи пов’язана зі складністю стартових умов, наявністю радянського минулого, і пов’язаного з цим відношення громадян до своєї ролі у суспільстві. Звертаючись до досвіду побудови громадянського суспільства в країнах Вишеградської четвірки, необхідно зазначити зростання громадянської ініціативи в перше десятиліття після набуття країнами статусу незалежності. Так, Словаччина та Чехія, які почали практично з відсутності громадських організацій, у 2000 р. збільшили їхню кількість до 17 тисяч та 52 тисяч відповідно. Позитивну динаміку розвитку громадянського суспільства продемонструвала й Угорщина. Найменшими досягненнями у зростанні організаційного потенціалу громадянського суспільства країн ЄС характеризувався розвиток польських громадських організацій (станом на 2000 р. існувало 32 тис. офіційно зареєстрованих організацій) [246, с. 10]. Такий

темپ кількісного зростання громадських організацій у цих країнах став показником тривалості процесу організаційного і структурного оформлення процесу інституціоналізації громадянського суспільства.

Однак, з 2000-х рр. у розвитку громадянського суспільства в країнах Вишеградської четвірки посилилась тенденція до дистанціювання пересічних громадян, про що свідчив факт скорочення членства в громадських організаціях. Так, з 1995 р. до 2009 р. у Чехії суттєвим чином зменшилось представництво старшого покоління, традиційних груп інтересів населення з 48 % до 34 %, скоротилась чисельність членів профспілок з 10 % у 2002 р. до 3 % у 2009 р. [249]. Дослідження членської бази громадських організацій Польщі у 2011 р. продемонструвало цифру у 14,8 % приналежності респондентів, у той час як 85,2 % не належали до жодної [293].

Поряд із цим громадські організації Вишеградської четвірки почали втрачати довіру до громадян, що пов'язувалось з низьким рівнем інформованості громадян про сучасні процеси у суспільстві, громадською пасивністю; низьким рівнем соціального капіталу; незадовільним фінансовим станом; труднощами діалогу неурядових структур та представників державних структур; низьким рівнем організаційної культури; проблемами організаційного будівництва сучасної членської бази, недостатньо чіткими і справедливими правилами доступу до державних коштів громадських організацій тощо [260, с. 39]. Громадський сектор Східної Європи і сьогодні стикається з відсутністю досвіду і навичок співпраці з державними інституціями, недостатністю ресурсів (гроші, люди і мережі), невисоким рівнем членства та навичок співпраці в громадських організаціях.

Сучасний стан розвитку громадянського суспільства відслідковується також завдяки статистичним показникам розвитку його інститутів. Так, збільшення кількості громадських об'єднань в країнах Східної Європи доводять позитивну динаміку у формуванні самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства. Наприклад, в Польщі на сьогодні існує близько 83 тис. асоціацій та фондів. Хоча, для країни з населенням понад 38 млн. таке

число є вельми помірним. Для порівняння в Словаччині з 5,5 млн. жителів зареєстровано більше 34 тис. НУО. В Угорщині, де населення становить близько 10 млн., налічується понад 66 тис. НУО. Більше того експерти відмічають, що близько однієї третини зареєстрованих організацій в Польщі, насправді, не існує [263]. За даними центрального реєстру Міністерства юстиції Болгарії наприкінці 2014 р. налічувалося понад 12 тис. організацій, що визначають себе як громадськими організаціями [228].

Таку ж закономірність помічаємо і для прибалтійських країн. Так, неприбутковий сектор Латвії станом на березень 2014 р. нараховував 18450 зареєстрованих НУО в країні. Близько 31 тис. НУО та фондів зареєстровані в Естонії, населення якої складає 1,3 млн. При цьому у 2012 р. 3 тис. з них було видалено з реєстру після неподання річних звітів щодо своєї діяльності. Такі міри дозволяють виокремлювати кількість дійсно існуючих громадських організацій [234].

Таким чином, сучасні статистичні показники дозволяють стверджувати про стабільні темпи та результативність інституційного розвитку громадянського суспільства європейських країн. При цьому ряд експертів продовжують наголошувати на необхідності якісного збільшення громадських організацій та їхнього впливу на вироблення політики як на державному рівні, так і на місцевому.

Для сучасного модерного високорозвиненого громадянського суспільства показником наявності потужного самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства є органічно стабільний розвиток волонтерського руху. Показники громадської залученості європейських країн свідчать про високий ресурсний потенціал громадянського суспільства до розвитку. Так, у Нідерландах у 2004 р. 38 % дорослого населення було задіяно у волонтерському русі. А до 2010 р. кількість волонтерів зросла до 44 %, що пояснюється, зокрема, і значною фінансовою підтримкою з боку держави [226]. 90 % респондентів Німеччини приймають участь у волонтерській роботі неприбуткових організацій не менш ніж 1 раз на місяць, при цьому 35 % німців

здіянні у волонтерській роботі один раз на тиждень [281]. Масштабне дослідження волонтерського руху, проведене в 2012 р. у Австрії, показало, що приблизно 28 % населення приймає участь у добровільній роботі в різних організаціях [264, с. 23]. Серед найбільш активних волонтерів можна визначити також громадян Данії (43 %), Фінляндії (39 %), Люксембургу (35 %), Словенії (34 %). Серед країн нижче середнього показника залишаються Мальта (16 %), Іспанія (15 %), Греція (14 %), Румунія (14 %), Болгарія (12 %), Португалії (12%) і останнє місце займає Польща (9 %) [260, с. 26]. У 2013 р. 31 % населення Естонії були залучені в добровільній діяльності, зокрема громадських роботах, заходах культури і спорту [289].

Поштовх у розвитку громадянського суспільства та підвищення можливості впливати на процес формування політики громадяни європейських країн отримали з широким застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій, а саме з розширенням доступу до Інтернету, розвитком соціальних мереж, створенням нових технологій та підтримкою з боку фондів ЄС та США.

Ефективною технологією для покращення громадянської участі та соціального капіталу є використання онлайн-платформ для залучення населення до прийняття рішень. Наприклад, платформа «eOpinio» у Німеччині використовує інструмент «спільного бюджету», за допомогою якого здійснюється громадське обговорення муніципального бюджету та частина коштів витрачається на ідеї, підтримані більшістю громади. На естонському порталі «osale.ee» можна дистанційно брати участь у громадських та слуханнях у муніципальних органах влади.

Починаючи з 2011 р. в Латвії, створена двома молодими підприємцями інтернет-платформа, дозволила людям представляти політичні ініціативи і проводити збір підписів підтримки в режимі онлайн. Позитивною практикою підвищення громадської участі стала можливість включення такої ініціативи до порядку денного парламенту. Така ініціатива повинна відповідати таким умовам: бути розміщеною на платформі Mana Balss (My Voice) і отримати підтримку більше 10 тис. підтримуючих [277]. З моменту запуску цього сайту,

12 ініціатив зібрали необхідну кількість підписів, а 7 з них стали законами після дебатів в Сеймі [223].

Уряд Македонії розробив три електронних платформи для залучення громадянського суспільства до процесу вироблення політики: e-Demokratija.mk., платформа ENER та Nvosorabotka.gov.mk. [270]. Загалом, у країнах ЄС поступово відмовляються від формату засідань консультативно-дорадчих органів на користь онлайн-консультацій з громадськістю.

Традиційні практики встановлення діалогу громадськості та державних структур передбачають проведення громадського обговорення. Зокрема, Кодекс практики консультацій Великобританії закріплює таку обов'язковість, наголошуючи, що просте оприлюднення урядом інформації чи переговори із зацікавленими сторонами виключно для збору фактичних даних з певної тематики не можуть вважатися реальними консультаціями з громадськістю. У Німеччині загальновідомою є практика збільшення шансів проходження законопроекту у парламенті через відображення результатів громадського обговорення у пояснювальній записці до нього.

Для розвитку громадської участі через освіту та використання нових технологій в рамках реалізації стратегії Європейського Союзу «Партисипаторне громадянство» європейськими країнами здійснюється інкорпорація навчальних програм «активного громадянина» у систему середньої та вищої освіти. Прикладом таких програм є програма «Dream Citizen» («Громадянин Мрії») в Угорщині [235].

Високу ефективність та результативність використання самоорганізаційного потенціалу за допомогою соціальних мереж громадянським суспільством можна спостерігати на прикладі громадянської ініціативи «Санітарний день» у Фінляндії. Зміст її полягає у можливості надання непотрібним речам другого життя, організовуючи протягом одного дня при підтримці місцевої влади продаж або обмін останніх. Ініціатива, озвучена за допомогою Facebook, мала значну підтримку, як з боку місцевих жителів, так і місцевої влади. Робоча група підрахувала, що кількість бажаючих прийняти

участь у цій акції досягла 3 тис. продавців. Така ініціатива засвідчила ефективність партнерства громадянського суспільства та держави: здатність громади до мобілізації та готовність влади стати партнером у реалізації актуальних питань міста [252].

Таким чином, країнам Західної Європи вдалося створити дієздатну структуру для підтримки розвитку громадянського суспільства і стабільного діалогу між державою і громадянським суспільством. Процес розробки ефективних практик взаємодії між ними триває, поліпшення умов для більш ефективної співпраці, розробка і впровадження нових фінансових інструментів.

У всіх країнах Центральної та Східної Європи є загальне розуміння і визнання того, що громадянське суспільство є одним з найважливіших актором в розвитку співпраці з урядом. Серед проблем, які повинні вирішувати громадські організації в цих країнах залишається низький рівень загальної обізнаності населення щодо проблем глобального розвитку, їхня неготовність і низький потенціал для виконання актуальних завдань розвитку громадянського суспільства.

### **3.2. Інституціонально-правові умови формування громадянського суспільства**

Як доводить досвід європейських країн, політико-інституціональний клімат має особливе значення для розвитку громадянського суспільства. Він створює специфічні умови та сприяє виробленню правил, які впливають на ефективність, результативність функціонування громадянського сектору. У той же час аксіомою є факт, що громадянське суспільство як самоорганізаційна підсистема за жодних обставин не здатна задовольнити потреби населення без ініціюючої, нормативної та контролюючої функцій держави. Проте, важливою залишається теза щодо тимчасовості ініціюючих впливів держави особливо для перехідних суспільств, яким визнано й Україну, з метою економії часу для

приведення у відповідність до європейських (як найрезультативніших), перш за все, нормативно-правової бази для розвитку громадянського суспільства.

Характеризуючи інституціонально-правові засади функціонування громадянського суспільства в сучасній Україні, необхідно визнати наявність достатньо широкого кола законодавчих актів, що регулюють відносини держави та громадського сектору. Удосконалення та приведення правових засад діяльності громадського сектору у відповідність до європейських стандартів продовжується і сьогодні у зв'язку з реалізацією євроінтеграційної політики держави, особливо з підписанням 27 червня 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Значне розширення прав та свобод громадян і поява плюралізму в політиці після розпаду СРСР та здобуття незалежності Україною сприяло виникненню та розвитку громадянського суспільства. Формування інституціонально-нормативної бази взаємодії держави та громадянського суспільства в Україні відбувалось у непростих, під час складних умовах, що супроводжувались протиріччями у підходах, стратегіях та механізмах. З одного боку, самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства створював достатні умови для перетворення останнього у потужний та впливовий чинник суспільного поступу. З іншого – бажання держави впливати на діяльність громадського сектору «зверху» посилювали контроль та звужували сферу громадської ініціативності. Такий суперечливий характер взаємодії громадського сектора та органів державної влади як на центральному рівні, так і на місцевому рівнях, гальмував розвиток громадянського суспільства в Україні протягом майже двадцяти років функціонування українського суспільства.

Зазначимо, що з набуттям Україною незалежності розвиток політичної та громадської активності, творчої ініціативи громадян і створення рівних умов для діяльності їхніх об'єднань гарантувались Конституцією України та забезпечувались Законами України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р., «Про благодійні організації» від 16.09.1997 р., «Про професійних



творчих працівників та творчі спілки» від 07.10.1997 р., «Про молодіжні та громадські дитячі організації» від 01.12.1998 р., які заклали базисну, однак недостатню для функціонального розвитку громадянського суспільства, основу.

Оскільки законодавство було сформоване в 90-ті роки, то з часом набуло рис архаїчності й актуалізувало необхідність прийняття удосконалених норм регулювання відносин держави та організацій громадянського суспільства. Відтак, певні напрацювання і парламенту, і уряду, і президентської команди створили передумови для розробки комплексного підходу у формуванні державної політики підтримки громадянського суспільства в Україні. Так, ще розпорядженням Кабінету Міністрів № 1035-р від 21.11.2007 р. було схвалено «Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства». Реалізуючи державну політику у сфері розвитку демократії, Кабінет Міністрів України 03.11.2010 р. видав постанову № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», якою затвердив порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Положення урядових ініціатив знайшли продовження у законодавчих нормах Закону України «Про доступ до публічної інформації» № 2939-VI від 13.01.2011 р. Проте втілення ідеї наближення громадян до можливостей впливати на формування регіональних програм розвитку, зокрема на місцевому рівні, стикнулось з рядом перешкод, серед яких з одного боку, слабкий рівень довіри до інституту консультацій з громадськістю, нерівномірність залучення напрацьованих пропозицій громадськості, формальний підхід до застосування консультаційних процедур та їхня непрозорість, закритість рішень державних органів та органів місцевого самоврядування, з іншого – відсутність досвіду, експертів, фахівців громадянського сектору, недовіра до громадських організацій з боку населення.

Утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави та одна з важливих засад внутрішньої політики України знайшло своє закріплення в нормах Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 р. Цим Законом держава взяла на себе в

черговий раз зобов'язання щодо реформування правового середовища для ефективного інституціонального розвитку громадянського суспільства відповідно до євростандартів та міжнародних договорів [61].

Для розвитку громадянського суспільства велике значення має наявність правил та правових механізмів узгодження позицій громадян як представників профспілкової сторони, організацій роботодавців, органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування. Можливості для досягнення спільних домовленостей, прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу з питань формування реалізації державної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин було створено прийняттям Закону України № 2862-VI «Про соціальний діалог в Україні» від 23.12.2010 р. Однак, наявні дисбаланси важелів впливу сторін наявного соціального діалогу в українському суспільстві часто знижують ефективність та результативність таких переговорів. На сьогодні фактично обмежено коло учасників соціального діалогу через встановлення цензу репрезентативності для профспілок та організацій роботодавців. Позбавлено можливостей відстоювати інтереси значну частину працюючих громадян, які не потрапили у визначений вищезгаданим Законом формат «соціального діалогу» [41, с. 15].

У 2012 р. на загальнонаціональному та місцевому рівнях були створені нові інструменти для сприяння співпраці з ОГС. З метою формування сприятливого середовища для подальшого становлення в Україні громадянського суспільства, налагодження ефективного механізму взаємодії його інститутів із державними органами та органами місцевого самоврядування було створено Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства [193].

Саме євроінтеграційна спрямованість української держави підвищила темпи оформлення та прийняття у 2012 р. комплексної стратегії розвитку громадянського суспільства з визначенням цілей, методів, принципів діяльності, ресурсності та готовності державних органів у ефективному та результативному сприянні побудови громадського сектору – Стратегії

державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та Плану першочергових заходів з її реалізації [191]. Стратегія стала фактично першим документом, який визначив створення громадянського суспільства як гарантії: розвитку держави, запровадження громадянського контролю за діяльністю влади, забезпечення незалежної діяльності інститутів громадянського суспільства, посилення їхнього впливу на прийняття суспільно важливих рішень, створення умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, проведення регулярних консультацій із громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави. В усіх подальших документах, пов'язаних із втіленням Стратегії, акцентувалось на рівноправності, паритетності у відносинах між представниками громадськості та державними службовцями [192].

Удосконалювалося нормативно-правове забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні у напрямі його подальшого наближення до відповідних європейських стандартів. Так, позитивними надбаннями Закону України «Про громадські об'єднання» стало розширення можливостей представлення громадськими організаціями інтересів громадян, закріплення принципу вільної території. Кількість відмов у реєстрації скоротилась від 40 % до 5-10 %. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» значно спростив систему реєстрації. Прийняття Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про доступ до публічної інформації» призвело до скасування презумпції недостовірності негативної інформації про особу, вдосконалення механізму отримання інформації, закріплення права громадян потрапляти на засідання парламенту після спрощеної реєстрації.

Ще одним перспективним механізмом взаємодії держави та громадянського суспільства стали обласні програми сприяння розвитку громадянського суспільства, для реалізації яких додатково із місцевих бюджетів було виділено 30 млн. грн. Кошти витрачались на освіту громадських активістів. Наприклад, у Львівській області громадські організації уклали

контракт з Українським католицьким університетом, що передбачає безкоштовне навчання громадського активу [92, с. 15].

Підвищення потенціальної спроможності та ресурсності громадянського суспільства активізувалось «безпрецедентним» вибухом громадянської активності та соціально-політичних перетворень, відомих як Євромайдан. Особливістю та відмінністю Євромайдану стали зумовленість підвищення політичної участі виключно громадськими організаціями та рухами, а не політичними партіями; зростання рівня радикалізації громадського руху, подальша структуризація, прискорення процесів самоорганізації та соціальної структуризації українського громадянського суспільства [147, с. 19].

Євромайдан став своєрідною школою виховання громадянської відповідальності та формування національної ідентичності, протестною формою громадської самоорганізації заради досягнення свободи, правди і соціальної справедливості, що, безумовно, сприятиме євроінтеграційному поступу України та впровадженню принципів європейської демократії [88, с. 65].

Важливою подією для утвердження демократії та прав людини, а відтак і розвитку громадянського суспільства в Україні у 2014 р. стали й підписання та ратифікація Угоди про Асоціацію України з ЄС. Виконання зобов'язань щодо політичного діалогу, юстиції та інших питань, спрямованих на утвердження верховенства права та демократії в Україні, прийняття низки підзаконних актів, спрямованих на відкриття інформації, збільшення прозорості у діяльності влади, затвердження актів, спрямованих на зміцнення демократії на місцевому рівні, сприяє реалізації політики побудови дієздатного і дієспроможного громадянського суспільства на сучасному етапі.

У 2015 р. за сприяння Координатора проектів ОБСЄ та Адміністрації Президента України групою експертів було розроблено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр., у якій було відзначено збільшення ролі громадянського суспільства в різних сферах суспільного розвитку і визначено подальші технології сприяння діалогу

та співпраці органів державної влади та громадянського суспільства [39, с. 43-53]. Водночас з огляду на те, що низку цих нормативно-правових документів прийнято нещодавно, говорити про системність та ефективність практики взаємодії громадянського суспільства та органів влади зарано. Україна перебуває в процесі напрацювання інструментів та практик взаємодії в цій сфері, адаптації законодавства до європейських стандартів, виконання конкретних зобов'язань.

Громадянське суспільство вперше отримало реальну можливість взяти участь у формуванні органів державної влади, у законодавчому процесі. Оскільки реальних (неімітаційних) інструментів участі у 2014 р. було недостатньо, то залученість відбувалася у таких формах, як: пряма участь неурядових організацій у розробці або у лобіюванні законопроектів, опосередкований вплив на законотворчий процес через проведення стихійних акцій чи застосування обох форм одночасно. Перша форма участі найбільш яскраво проявила себе у створенні «Реанімаційного пакету реформ» (РПР), який об'єднав урядових і неурядових експертів різних галузей для напрацювання необхідних законопроектів. Учасники ініціативи РПР розробили «Дорожню Карту Реформ для Парламенту VIII скликання» і послідовно просувають реформи та спонукають Парламент та Уряд України до їх проведення. При участі громадських експертів депутатським об'єднанням «Платформа реформ» за рік було ухвалено 41 закон, зокрема і Закон «Про співробітництво територіальних громад», «Про прокуратуру», «Про вищу освіту» та інші. За 2014-2015 рр. підвищився рівень громадянської активності, хоча остання подекуди набувала деструктивних форм. Варто згадати специфіку ухвалення Закону України «Про очищення влади» [196, с. 42-43].

Збільшення кількості громадських активістів ОГС у парламенті та урядових структурах стало потужним інструментом оновлення кадрового корпусу органів виконавчої влади та президентських структур та свідченням посилення системного тиску громадянського суспільства на ухвалення актуальних законів. Однак, ставши вагомим фактором впливу на діяльність

парламенту, громадські активісти, представники різних інститутів громадянського суспільства, журналісти, добровольці не змогли сформувати єдиної сили та розійшлися по різних партіях.

Варто відзначити, що до парламентських виборів 2014 р. громадські організації часто відчували адміністративний тиск, недовіру з боку громадськості, ускладнення щодо здійснення волонтерської роботи, використання політиками громадських ініціатив з метою підтримки певних політичних сил та агітації за них. Діяльність громадського сектору обмежувалась участю у висуванні кандидатів на виборах, упровадженням численних проектів, пов'язаних з виборами, включаючи моніторинг засобів масової інформації, консультування виборців та учасників виборчого процесу стосовно методів захисту їхніх виборчих прав, моніторинг фінансування передвиборної кампанії та спостереження за дотриманням демократичних правил всіма учасниками виборів.

Однак, за допомогою широкомасштабності здійснення просвітницької роботи щодо залучення населення до політичного процесу, правової й організаційної підготовки спостерігачів, членів виборчих комісій, підвищення якості професійної підготовки суддів у галузі виборчого законодавства громадські організації поступово ставали тими структурами, де виховувалась нове покоління майбутніх політичних діячів. Збільшення впливу організацій на перебіг виборчого процесу в країні відбувалось шляхом тісної співпраці з партнерськими організаціями та створенням коаліцій. Наприклад, у 2004 р. – «Новий вибір – 2004», Комітет виборців України; у 2010 р. – «За чесні та прозорі вибори», «За чесні вибори заради майбутнього!». Всі учасники коаліцій боролися проти популізму, використання маніпулятивних технологій, фіктивних соціологічних даних, брудних методів агітації, закритих списків кандидатів від політичних партій.

Варто відмітити, що процес становлення громадянського суспільства в сучасній Україні характеризується поряд із стабілізацією позитивних тенденцій інституційного розвитку певною низкою перешкод. Як наслідок, вітчизняними

та міжнародними неурядовими організаціями фіксувався невисокий рівень суспільно значущої добровільної активності громадян. Результати досліджень «Nations in Transit» засвідчують, що рейтинги України є недостатньо оптимістичними. З 2007 р. «Рейтинг демократичного розвитку» (тобто середній загальний показник, інтегрований на основі інших), розпочинаючись з 4,25 балів, поступово погіршувався: 2009-2010 рр. – 4,39 б., 2011 р. – 4,61 б., у 2013 р. – 4,86 б., 2014 р. – 4,93 б. У 2015 р. відбулось деяке покращення, визначене у 4,75 балів, яке продовжилось у 2016 р. – 4,68 балів [268]. Тенденцію до поліпшення продемонстрував і індикатор розвитку громадянського суспільства. Так, зростання неурядових організацій України (НУО), їхня організаційна спроможність та фінансова стабільність, правове та політичне оточення, в якому вони функціонують, розвиток незалежних професійних спілок, рівень участі груп захисту інтересів у політичному процесі було оцінено у 2014 р. на 2,50 балів, а у 2015 р., зберігаючи і на сьогодні цей показник, на 2,25 балів [268].

За даними іншого рейтингу у межах дослідження «Індексу сталості неурядових організацій» «Агентства міжнародного розвитку США» (USAID NGO sustainability Index) стан розвитку громадянського суспільства в Україні демонструє позитивну динаміку, наближаючись поступово до порогу консолідації (де поріг консолідації – 3 бали). На сьогодні індекс сталості неурядових організацій склав 3,4 бали. При цьому найслабшими складниками сталості неурядових організацій стали фінансова життєздатність (4,2 бали) та їхнє сприйняття громадськістю (3,5 бали), а найсильнішими – адвокація (2,3 бали) та надання послуг (3,3 бали).

Враховуючи позитивні досягнення функціонування інститутів громадянського суспільства і незважаючи на збереження ризиків його повернення до менш розвиненого стану [285], на нашу думку, громадянське суспільство в сучасній Україні варто визнати найсильнішим елементом демократичного переходу сучасної України. А після революційних подій, воно

продовжує відігравати вирішальну роль в якості рушійної сили реформ, спрямованих на побудову функціональної демократії і верховенства закону.

Неприбуткові організації (НУО) для підвищення впливу використовують участь у роботі громадських рад, які консультують уряд, у створенні груп експертів, проведенні консультацій з питань політики й адвокаційних кампаній. Зі вступом в дію з 01.01.2016 р. змін до Законів України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» № 755-IV та «Про громадські об'єднання» № 4572-VI процедура реєстрації громадських об'єднань значно спростилась та зменшились можливості адміністративного тиску на такі організації. Це підтверджується збільшенням кількості зареєстрованих організацій.

Відповідно до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України (ЄДРПОУ) станом на січень 2015 р. було зареєстровано: 75828 громадських об'єднань, 277 творчих спілок та інших професійних об'єднань, 15934 благодійних організацій, 1372 органів самоорганізації населення. Збільшення відмічаємо не тільки у кількісному форматі, але й у змінах щодо відношення громадян до організацій громадянського суспільства. І хоча загальний показник довіри населення до НУО у 2015 р. коливається від 80 % у Запоріжжі до 33 % в Житомирі [288, с. 44], за даними опитувань 2015 р. рівень довіри до громадських організацій складав 45,7 %. Ці показники значно перевершують рівень довіри до Президента України (12,6 %), Верховної Ради України (3,9 %), уряду (4,5 %). Серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру громадян мають тільки церква (66,2 %), Збройні Сили України (60,9 %), Національна гвардія України (56,7 %), засоби масової інформації України (50,2 %) [130]. Таким чином, саме громадянське суспільство залишається потужним ресурсом необхідних для країни суспільних перетворень.

Водночас існує проблема великої кількості фіктивних громадських організацій, їхній «проектний» характер, можливість заснування останніх державними службовцями для застосування корупційних схем, авторської



монополії на окрему галузь та обмеження створенню конкурентних організацій [80]. Згідно з інформацією щорічних статистичних бюлетенів «Громадські організації» (2014 р.), в середньому тільки 40 % легалізованих громадських організацій подають звіти, а доступ до спеціальної статистичної звітності інших видів ОГС наразі обмежений [136].

Аналіз діяльності ОГС у сфері надання послуг свідчить про розширення сфери їхнього впливу за рахунок делегування функції надання послуг з боку влади. Сприяння розвитку громадянського суспільства дозволяє державі звільняти себе від реалізації окремих надмірно обтяжливих соціальних завдань із збереженням високих соціальних стандартів для населення. Так, переважна більшість активно діючих ОГС (70 %) займається громадянським представництвом, тоді як 64 % організацій надають послуги, а 38 % – поєднують і перший, і другий види діяльності. Більшість ОГС (83 %) надають навчальні та консультаційні послуги. 67 % ОГС залучені до надання інформаційних послуг, а 31 % ОГС надають юридичні послуги та 28 % організацій – психологічні послуги [39, с. 28]. У той же час невміння організацій задовольняти потреби своїх цільових груп, вивчати інтереси та потреби громадян у послугах, покращувати якість послуг та впливати на державну політику на місцевому рівні гальмує інтенсивність темпів розвитку громадянського суспільства.

Необхідно відмітити зменшення залежності ОГС від єдиного джерела фінансування. Так, протягом 2014-2015 рр. кількість всеукраїнських організацій, які отримують пряме фінансування від Агентств міжнародного розвитку США, Швеції, Великобританії, збільшилась, як збільшились і суми фінансування. Наприклад, за даними звіту Міжнародного фонду «Відродження» (який є приватним фондом Дж. Сороса) в 2015 р. фонд витратив на проекти в Україні 200 млн. гривень. Відповідно до звітів фонду, це в 2 рази більше, ніж у 2014 р. (103 млн. грн.) і в 4 рази – ніж у 2013 р. (50 млн. грн.). Частину коштів (а саме 30,5 млн. грн.) фонд витратив на свої власні проекти та заходи, а решта була у вигляді грантів роздана різним громадським

організаціям та благодійним фондам. При цьому рівно половина коштів (100 млн. грн.) була витрачена в Києві, решта – в регіонах [156].

Означена теза підтверджується також даними Держкомстату України: для своєї діяльності громадськими організаціями у 2015 р. з різних джерел було отримано 6,31 млрд. грн. (у 2014 р. – 4,1 млрд. грн.). Надходження від благодійності становили 58,8 % (у 2014 р. – 45,7 %) від загальної суми коштів для фінансування діяльності громадських організацій; від господарської діяльності товариств, підприємств, створених громадськими організаціями для виконання їхньої мети та напрямів діяльності – 8,7 % (у 2014 р. – 12,5 %), від членських внесків – 611,6 млн. грн. або 9,7 % (у 2014 р. – 454,6 млн. грн., або 11,1 %).

У той же час частка державного фінансування склала 3,6 % (у 2014 р. – 4,4 %), проблемним аспектом якого досі залишається формальність та непрозорість [136]. На сьогодні на державну фінансову підтримку мають право лише ті громадські об'єднання, які є юридичними особами, що звужує коло організацій, діяльність яких пов'язана з вирішенням актуальних для держави питань. Механізм розподілу коштів і досі оцінюється як закритий. Серед причин відсутності довгострокового державного фінансування знаходимо спрямованість представників влади не на партнерство з громадським сектором, а на конкуренцію, побоювання державних службовців щодо обмеження застосування корупційних схем.

На фоні поступового зростання використання новітніх інформаційних технологій, розширення застосування соціальних мереж, упровадження досвіду кращих стандартів е-урядування (про що детальніше буде викладено у п. 4.3.) проблемними аспектами діяльності громадського сектору залишається низький рівень обізнаності громадськості про досягнення та здобутки ОГС. Так, за результатами дослідження, майже 99 % наголосили на необхідності проведення спеціальних занять з підвищення рівня громадської освіти у сфері електронної демократії [37].

За даними щорічного експертного опитування найбільш активних організацій громадянського суспільства ТЦК «Каунтерпарт», головними недоліками у роботі громадського сектору було визнано недостатній рівень фінансування, низьку кваліфікацію персоналу у залученні пожертв, проведенні фандрайзингових кампаній, співпраці з бізнесом та населенням, неготовність держави віддати вирішення соціальних проблем церкві та ОГС в цілому. Відзначається також ігнорування владою концепції державно-церковних відносин, розробленою Всеукраїнською владою церков, відсутність включення благодійних організацій у державну систему надання соціальних послуг, їхній обмежений доступ до державних закупівель та виконання програм [39].

На подальший процес структуризації громадських організацій буде впливати хід реалізації конституційної реформи, домінуючий характер механізму кооптації деяких активістів громадянського суспільства для підвищення відкритості державних структур, участь представників громадянського суспільства у розробці державної політики, перехід громадянина від пасивної позиції споживача до активної інтерес зміст рішень в області державної політики, а також більше запитів для «діалогу», «контроль» і «участь» у відносинах з державними органами [259].

Прозорість та транспарентність у відносинах громадянського суспільства та держави посилюється за допомогою активної співпраці. Відповідно до Плану дій з реалізації партнерства «Відкритий уряд» Міністерство юстиції України спільно з експертами громадянського суспільства розпочало роботу над спеціальним законом про публічні консультації. Але у той же час урядова Постанова № 996, яка регулює діяльність громадських рад та проведення публічних консультацій, лишилася у стадії перегляду, а її дієвість і надалі залежить від наявності політичної волі влади реально і якісно залучати громадськість.

Варто наголосити, що реалізація готовності органів державної влади забезпечити системну та результативну взаємодію із громадянським суспільством відбувається повільно. Зберігається ряд негативних тенденцій, що

уповільнюють темпи розвитку громадянського простору. Зокрема, формальний підхід спостерігаємо у обговоренні використання бюджетних коштів та іншої звітності, мінімальному врахуванні рекомендацій громадськості при схваленні важливих нормативно-правових документів та управлінських рішень, недотриманні належних процедур з боку влади, використанні маніпулятивних переформатувань громадських рад. Брак ефективної комунікації між владою та населенням доводять результати опитувань, особливо щодо підтримки громадян ініціатив державного реформування. Респонденти виділяють ряд перешкод співпраці: недостатність інформації (9 %), незрозумілість пояснень щодо першочергових заходів (24 %), недовіра до урядової позиції. Незадовільним слід визнати виконання вимог законодавства щодо забезпечення консультацій з громадськістю, оскільки спостерігається фрагментарне і вибіркоче їхнє застосування, або, навіть, ігнорування [130].

Взаємодія держави і громадянського суспільства подекуди продовжує відзначатися протиборством та напруженістю, намаганням держави повернутися до «ручного» режиму взаємодії з громадським сектором, ігноруванням потреб реалізації самоорганізаційного потенціалу, відсутністю важливих інституційних інструментів (наприклад, закони запровадження відкритих списків у виборчі закони, запровадження електронного врядування тощо). Достатньо згадати загострення відносин представників Асоціації сприяння самоорганізації населення, членів Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства з працівниками Мінрегіону стосовно подальшого удосконаленням Закону України «Про органи самоорганізації населення», результатом якого стала реєстрація двох проектів і посилення протистояння. До сьогодні не відбулось забезпечення належних умов для дієвого використання потенціалу референдуму як форми безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення (відсутність Закону України «Про місцевий референдум»), не прийнятий закон «Про меценатство», що гальмує розвиток духовності та культури.

Недосконалість законодавства, що регулює створення та функціонування об'єднань співвласників багатоквартирного будинків (ОСББ), недостатність інформації про роль та діяльність цих структур, низька кваліфікація співробітників, невисока активність громадян та ініціативність створення ОСББ тощо стримують рух громадянської самоорганізації. І хоча кількість створених ОСББ у лютому 2016 р. становила понад 15 тисяч [21], цей процес супроводжується певними складнощами та перешкодами, зокрема, проблемами організаційно-технічного забезпечення ОСББ, неготовністю населення брати на себе частину фінансових зобов'язань та відповідальності, відносно високим рівнем індивідуальності громади щодо реалізації своїх інтересів.

Серед проблем взаємодії держави та громадянського суспільства варто відмітити низьку залученість представників зацікавлених груп та стейкхолдерів до розробки проектів рішень урядом – Кабінетом Міністрів, міністерствами. З одного боку, активісти більше цікавляться ухваленням рішень на рівні парламенту, з іншого – сам уряд не практикує проактивного залучення до розробки політики представників стейкхолдерів та зацікавлених груп, що негативно впливало на якість урядових рішень.

Експертна думка підтверджує, що громадянське суспільство в Україні знаходиться в процесі активного розвитку, але ще не досягло необхідного рівня для ефективного впливу на суспільне життя. З одного боку, є незалежні неурядові організації, активні громадські діячі, а також сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства. З іншого боку – значна частина населення є неактивною і влада не в змозі зрозуміти роль громадянського суспільства і вони не намагаються «уважно слухати» ОГС [259, с. 9].

Таким чином, аналіз інституціонально-нормативних умов формування громадянського суспільства в сучасній Україні свідчить про наявність широкої бази нормативних документів, що сприяють ефективному втіленню концепції розвитку громадянського сектору. Поряд із цим продовжується процес напрацювання інструментів та практик взаємодії в цій сфері, адаптації законодавства до європейських стандартів, виконання конкретних зобов'язань.

### **3.3. Політико-культурні чинники розбудови структур громадянського суспільства**

Розвиток самоорганізаційної властивості громадянського суспільства зумовлений типом політичної культури та відповідними цінностями, які сформовані в суспільстві. Якісна динаміка внутрішніх змін суспільства неможлива без консолідації різних соціальних груп, верств, прошарків. Вона визначається рядом певних чинників. Один із них – це розбудова соціального партнерства як стратегії і практики мирного, неконфронтаційного співіснування та способу урегулювання соціальних відносин різних груп інтересів і держави, в основі якого лежить соціальний діалог [132, с. 183]. Наголосимо, що в Україні й досі не ухвалили закон про соціальне партнерство, законопроекти лише визначили його сутність, принципи, завдання, механізми функціонування тощо [149]. Однак ще у 2010 р. фахівці Національного інституту стратегічних досліджень вказували на високий рівень соціальної напруженості та важливість становлення в Україні ефективної системи соціального партнерства [124]. Таким чином, правова інституціоналізація соціального партнерства вплине не лише на вирішення соціально-виробничих проблем, які останнім часом через кризові явища стали каталізатором суспільної протестності, але й стане чинником гармонізації українського суспільства в цілому.

Зауважимо, що конструктивний соціальний діалог, який лежить в основі соціального партнерства, – це ще один чинник самоорганізації громадянського суспільства. Цю тезу актуалізує й вітчизняна дослідниця О. Петроє, яка вважає життєво важливим питанням, що стоїть перед громадянськими суспільствами і урядами сучасних демократій, розвиток представницької демократії, стрижнем якої є соціальний діалог [133, с. 64]. Змістовно ж інтерпретує сутність соціального діалогу Закон України «Про соціальний діалог в Україні», де останній сформульовано як процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень

сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин [64].

Досить показово стан партнерських відносин та соціального діалогу в українському суспільстві простежується на прикладі функціонування профспілок. Їхня кількісна характеристика красномовно представлена відповідними організаціями у сфері усіх видів і напрямків промислових, виробничих, професійних, галузевих відносин. Якісну ж складову демонструють дані соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова «Чи довіряєте Ви профспілкам?» [175]. Відповідно до моніторингу думок респондентів, середньостатистично повністю довіряють інституту профспілок 6,3 % опитаних, повністю не довіряють 25,7 %, не мають чіткого уявлення про дієвість профспілок 22,8 % респондентів. Інші ж 45,2 % ситуативно схиляються до хитких відповідей «скоріше довіряю» чи «скоріше не довіряю». Динаміка зміни громадської думки демонструє зниження довіри найманих працівників до профспілок та їхньої ролі як соціальних партнерів. Якісна трансформація інституту профспілок, яка б врахувала потенціал самоорганізації населення та системних можливостей сторони роботодавця та державної верхівки тієї чи іншої галузі, могла б позитивно вплинути на ступінь довіри населення та мотивувала б працівників у бік активної громадянської позиції та ініціативи.

Ще одним важливим чинником розвитку громадянського суспільства є стабілізація соціальної стратифікації через становлення середнього класу та активізацію людського потенціалу. Процес формування середнього класу як соціально-економічної основи громадянського суспільства в Україні має незадовільні статистичні показники. Так, за даними соціологічного дослідження Центру Разумкова, в Україні тільки 14 % жителів можна віднести до середнього класу, до вищого – 1,4 % [168, с. 4-5]. У контексті дослідження також з'ясовано, що так зване «ядро» середнього класу складають 14 %

респондентів. Ще 34,8 % опитаних відносяться до «периферії» середнього класу. Друга велика група – третина опитаних (30,7 %) – це нижчий клас. До найменш кількісного – вищому класу – відносяться лише 1,4 %. Не визначилися ще 19,1 %.

Згідно з даними Світового банку за майновим станом до середнього класу у країнах, що розвиваються, зараховують громадян, дохід яких становить від 4 до 17 тисяч доларів на рік [148]. Ці громадяни, як правило, заробляють на життя власною працею, вони є найбільш активними суб'єктами на ринках праці, товарів та послуг. Натомість сучасна статистика в Україні свідчить, з одного боку, про падіння рівня доходу середньостатистичного українця, а з другого, – про явну невідповідність середнім дохідним вимогам Світового банку. За даними Держкомстату, реальний дохід населення, скоригований на рівень інфляції, у 2015 р., порівняно з 2014 р., зменшився на 22,2 %, а номінальний річний дохід українця у 2015 р. склав 31,08 тис. грн. [188]. Таким чином, констатуємо відставання у понад 300 % від мінімального показника загальноприйнятого рівня матеріальних статків представника середнього класу у країнах, що розвиваються.

Вважаємо, що така ситуація одним із головних негативних наслідків має зменшення кількості активних членів громадянського суспільства, здатних і зацікавлених комунікувати з владою у форматі конструктивного діалогу та конвенційних форм політичної участі. Безумовно, громадянин, який перебуває у постійному пошуку джерел заробітку, розставляє пріоритети на користь індивідуального благоустрою, а не позиціонує себе як частину самоорганізованого громадянського суспільства.

Додамо, що на переконання соціологів, чим вищий статус соціальної групи, тим більше в ній молоді і менше людей старшого віку. Саме молодь після подій кінця 2013 р. уособлює мейнстрімну верству населення в Україні, яка готова ризикувати, при цьому досить чітко формулює свої вимоги та пропозиції. Натомість дослідники визначили тенденцію до падіння рівня політичної довіри молоді до інституту виборів, про що свідчать результати



виборів 2014 р. На президентських виборах серед виборців значно зменшився відсоток молоді. Громадяни віком від 18 до 29 років склали лише 44 % [125]. Однак зауважимо, що протягом років незалежності українська молодь в цілому не виявляла високих показників своєї активності на виборах. Виключенням були лише вибори 2004 р., де явка молоді склала понад 70 %. Наступні електоральні періоди фіксували її падіння. Експерти зауважують, що молодь в Україні надає перевагу не електоральній активності, а громадській, яка полягає в участі у громадських організаціях, волонтерських рухах, діяльності політичних партій тощо.

Важливе значення у формуванні дієвого громадянського суспільства набула участь неурядових організацій у процесі ухвалення політичних рішень. Серед усіх форм участі неурядових організацій у провадженні державної політики свою ефективність підтвердили такі:

- вплив неурядових аналітичних центрів на розробку та прийняття владних рішень;
- участь у забезпеченні демократичного, прозорого та чесного характеру виборів у органи державної влади всіх рівнів та місцевого самоврядування;
- участь у роботі громадських рад і колегій створених при центральних органах влади;
- виконання функції громадського контролю [197, с. 143-153].

Враховуючи кількість легалізованих неурядових громадських формувань, яких Міністерством юстиції України зареєстровано понад 75 тисяч, варто розширювати можливості їхньої ефективної участі на формування, прийняття та реалізацію політико-управлінських рішень. Безумовно, це вплине на трансформацію кількісних показників у якісні. Водночас зауважимо, що події 2014 р. на сході України призвели до відродження та активізації такої форми позаурядової громадської діяльності, як волонтерство. Специфіка та перебіг її реалізації описані нами у відповідному підрозділі дисертації.

Для об'єктивної оцінки діяльності інститутів громадянського суспільства варто звернути увагу на високий рівень довіри громадян до цих структур, про

що мова йшла у підрозділі 3.2. Тут слід зауважити, що тенденція останніх років щодо зростання довіри до НГО серед населення України не втратила своєї актуальності. Так, згідно з дослідженням, проведеним Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічною службою Центру Разумкова наприкінці 2014 р., громадянським організаціям у середньому довіряло 43,6 % респондентів, не довіряло – 34,8 %. У 2013 р. показники довіри й недовіри дорівнювали 39,5 % та 45,5 % відповідно [153, с. 8-9]. На нашу думку, передумовою для формування таких показників довіри до неурядових громадських організацій є зниження рівня довіри до владних інститутів.

Досить важливим соціально-політичним фактором подальшої інституціоналізації громадянського суспільства в Україні є підвищення політичної та громадської активності громадян. Вплив суспільства через наявні канали реалізації політичної участі на ухвалення політичних рішень був і залишається запорукою побудови демократичної горизонталі «влада – суспільство» із обов'язковим елементом зворотного зв'язку. Традиційно революційні події в країні призводять до підвищення суспільної уваги до політичних інститутів та рівня активності громадян у висловленні власної позиції щодо ситуації в державі. Останні події в державі зосередили увагу дослідників, зокрема, на регіональному аспекті у вимірі політичної та громадської активності українців, який, окрім фактичних даних, дає можливість простежити певні тенденції та закономірності.

Так, у контексті дослідження електоральної активності мешканців різних регіонів України, результати яких презентувало наприкінці 2015 р. Товариство споживчих досліджень GfK Ukraine, встановлено, що найбільший відсоток опитаних планують прийти на дільниці у західних регіонах (80 %), найменший – на Півдні (48 %), на сході взяти участь у виборах планують 62 % респондентів, у центрі – 74 %, на півночі – 70 % [3]. Аналогічні результати дослідження, але щодо рівня громадської активності у вимірі протестного потенціалу, представив у березні 2014 р. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. За матеріалами дослідження, найбільше

налаштовані брати участь у масових акціях жителі західної та центральної частини України. Менший, але високий, ступінь готовності спостерігається на сході та півдні. Порівняно з груднем 2013 р., частина тих, хто готовий брати участь у масових акціях протесту у 2014 р., зросла на 5,7 %, натомість тих, хто не буде, – зменшилася на 11,1 % [150].

Збіги у показниках активності жителів різних регіонів України, на нашу думку, зумовлені, передусім, такими факторами, як військові події на сході країни, які на початковому етапі інформаційно включали і південні регіони; соціальна криза на територіях тимчасової окупації; занепад ряду галузей виробництва, які раніше формували стабільний ринок праці та джерело заробітної плати промислових регіонів України. Фактично політична та громадська активність українців на рубежі 2015-2016 рр. демонструє такі тенденції: зниження ролі керованості громадянського суспільства з боку владних інституцій під час реалізації політичної активності; позитивна динаміка соціально-економічних протестів громадян (через війну на Донбасі, підвищення тарифів на ЖКП, падіння курсу національної валюти та зниження номінальних доходів громадян), зростання громадської самоорганізації та піднесення патріотизму, зміцнення довіри до неурядових громадянських організацій як ініціаторів громадських акцій тощо.

Актуальним політико-культурним чинником самоорганізації громадянського суспільства залишаються також вкорінені у соціумі політичні цінності, які останнім часом зазнають суттєвих метаморфоз. На нашу думку, це пов'язано як зі змінами у внутрішньому сприйнятті громадянином сфери політичного, так і з постійною підміною понять з боку політичних сил у формулюванні власних політичних платформ, особливо під час електорального періоду. Окрім того, традиційно можемо спостерігати регіональні відмінності у системі цінностей населення. Так, Р. Мартинюк, вважає, що за системою цінностей, зокрема цінностей політичних, правобережна Україна тяжіє до західноєвропейської цивілізації з акцентом на інститути приватної власності, прав особистості, індивідуалізм. Система цінностей лівобережної України

демонструє східні колективістські начала й не виявляє високої зацікавленості до інтеграції у загальноєвропейське соціокультурне середовище. Західна Україна, насамперед Галичина, слугує прикладом готовності поступитися власною самостійністю задля збереження української національної держави. Водночас Схід і Південь виявляють регіоналізм самодостатності. На відміну від Донбасу, в АР Крим існує не стільки економічна самодостатність, скільки соціокультурна й ідеологічна відокремленість [98, с. 181].

Дані загальнонаціонального соціологічного опитування Інституту соціології Національної академії наук України, проведеного у 2016 р., засвідчили, що пріоритетними в українців залишаються цінності, які стосуються, перш за все, добробуту родини, натомість бачення майбутнього України пов'язані переважно з відчуттям надії [152]. Це означає, що ціннісні орієнтири українців перейшли у площину індивідуального і локального, що пов'язано з кризою, яку відчула не лише політична та економічна система держави, але й безпосередньо кожен громадянин. Кризові явища також призвели до того, що консолідуючими цінностями визнані віра у краще майбутнє та невдоволення владою (по 29 %) та спільні труднощі життя (майже 27 %). Водночас свої пріоритети жителі України ототожнюють з такими цінностями: міцне здоров'я; благополуччя дітей; здорова сім'я; створення у суспільстві рівних для всіх можливостей; цікава робота; підвищення рівня освіти; відсутність значного соціального розгалуження; незалежність у справах, судженнях, вчинках; сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві; державна незалежність; суспільне визнання; національно-культурне відродження; демократичний розвиток країни; участь у релігійному житті [152].

Отже, можемо спостерігати позитивну тенденцію переходу від індивідуальних цінностей до цінностей загального добробуту, адже серед цінностей, з якими громадяни пов'язують майбутнє, половина стосується життя усього суспільства, політичної системи та режиму врядування в державі. Окрім того, частина цінностей мають стати результатом спільних дій усіх членів

громадянського суспільства, що підтверджує попередню тезу про зростання громадської самоорганізації в Україні.

Сучасною формою вияву політико-культурних установок індивідів та їхніх груп стали провокативні ігрові акції політичного перфомансу. Його мета вразити оточення або ж адресні групи, екстраординарним чином привернути увагу до тієї чи іншої проблеми. На основі проведеного аналізу політичних перфомансів, організованих в Україні протягом останніх чотирьох років, робимо висновок, що зазвичай вони мали на меті привернути увагу до таких проблем: корупції в країні (мистецько-політичний перфоманс «Покажи політику...», вересень, 2012 р.), недотримання конституційних норм з боку парламентарів (акція «Що спіткало б депутата на Січі. Або покарай політика по-українськи», серпень 2012 р.), війни на Донбасі (політичний перфоманс «Україна без пут русского мира», червень 2015 р.), ігнорування потреб внутрішньо перемішених осіб (соціально-політичний перфоманс «Відчуй себе біженцем», серпень 2016 р.; акція-перфоманс «Шукаємо дім», червень 2016 р.), торгівлі людьми (інформаційний перфоманс «ATTENTION! – торгівля людьми!», липень 2016 р.), посягань на свободу слова (мистецько-політичний перфоманс «Відрізання язика українській журналістиці», вересень 2012 р.). Навіть нещодавню трагічну загибель журналіста П. Шеремета ряд політиків охарактеризували як «політичний перфоманс, покликаний залякати» [93].

Проблеми, які лягли в основу інформаційних, політичних, мистецьких перфомансів, не є новими для України, новаторським є лише форма привернення до них уваги. Це свідчить про те, що традиційні форми політичної участі та дії продемонстрували слабку функціональну здатність. Розширення ж форм політичної участі, на нашу думку, свідчить як про зміни у політичній культурі суспільства та запозичення західних зразків політичної активності, так і про ендогенні зміни у самому громадянському суспільстві у напрямку самоорганізації.

Щодо безпосереднього впливу політичної культури на сферу політичного життя суспільства, то тут доцільно підтримати тезу професора Г. Щедрової, яка

обґрунтовує вплив політичної культури на політичну конкуренцію еліт. Дослідниця наводить у якості аргументів аналіз сучасних тенденцій у функціонуванні основних елементів політичної культури, які впливають на прозорість демократичних процедур у конкуруванні політичних еліт в Україні. Серед таких вказано на відсутність консенсусної політичної культури на рівні країни, персоніфікований характер політичного життя, негативні явища у формуванні політичної мови та політичної поведінки вітчизняних політиків, низький рівень правової свідомості та правової культури політичної еліти, утиски свободи слова на рівні функціонування засобів масової інформації [212].

У контексті досліджуваної проблеми варто звернути увагу на механізми репрезентації суспільних переконань, які сприяють гармонізації суспільно-політичних відносин. Одним із таких механізмів є формування і презентація громадської думки. На сьогодні вона вже стала соціальним інститутом, а не оціночною складовою суспільної свідомості. Реалізація провідних функцій громадської думки, таких як адаптація через соціалізацію та виховання, регуляція різнорівневих відносин, контроль, захист, директивний вплив на владу, стимулює внутрішній поштовх суспільства до якісного оновлення, підсумковим етапом якого є послідовна самоорганізація громадянського суспільства.

На сьогодні громадська думка вийшла далеко за межі наукової категорії. Це предмет досліджень соціологічних агенцій усіх рівнів – від міжнародного, національного до локального. Натомість, даючи оцінку моніторингу громадської думки в Україні, дослідниця Л. Балуцька зазначає, що лише порівняно невелика кількість українських центрів опитування суспільного моніторингу сприймаються як незалежні та такі, що не працюють на замовлення, а відображають реальні картини громадської позиції з тієї чи іншої проблематики [10, с. 203]. У галузі соціологічних досліджень широкий спектр моніторингу громадської думки забезпечують такі установи, як «Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова», «Інститут соціології НАНУ», «СОЦІС, Центр соціальних та політичних

досліджень», «Український інститут соціальних досліджень», Research & Branding Group маркетингові, соціологічні та політичні дослідження, Всеукраїнська соціологічна служба, Фонд «Демократичні ініціативи» тощо. На місцевому рівні – регіональні центри політичних досліджень (ЦПД), що працюють при відповідних університетах, приміром, у Львові, Тернополі, Донецьку, Дніпрі, Івано-Франківську. Варто також назвати професійні регіональні соціологічні структури, такі як: Центр «Соціоінформ» (Львів), Центр «Соціополіс», Центр «Соціомаркет» (Дніпро), «Українське демократичне коло», Служба «Український барометр» (Київ) та інші [10, с. 203].

Ряд вчених наголошують на протиріччях та перепонах у процесі інституціоналізації громадської думки в Україні. Ймовірно, це пов'язано з відсутністю дієвих механізмів реалізації позицій громадської думки у фактичних політичних рішеннях. Громадська думка, висловлена у результатах, опитувань, референдумах, форумах, експертних дослідженнях не може бути передумовою або поштовхом до ухвалення державного рішення або ж прийняття законодавчого акту. Відтак суспільство шукає інші канали для комунікації з владою. У дисертаційному дослідженні доведено, що такі новітні канали продукують нині інтернет-технології, реалізовані у різноманітних формах політичної інтернет-участі (онлайн-петиції, блоги, спілкування на базі офіційних аккаунтів політиків тощо).

Ще одним політико-культурним чинником інституціоналізації громадянського суспільства здавна вважають проблему формування і формулювання національної ідеї [99]. Громадянське суспільство у своїх витоках спирається на суспільство, яке наділено національною характеристикою. Професор соціології Нью-Йоркського університету К. Келгон наголошує, що основу національної ідеї становить набір понять і визначальних рис, цінностей, за допомогою яких нації знаходять шлях до єдності [31]. Такими ціннісними поняттями є ідея неподільності нації, ототожнення населення з нацією, безпосереднє ототожнення індивіда з нацією тощо.

Зазвичай національна ідея постійно оновлюється, що зумовлюється тими чи іншими історичними обставинами. Несформованість національної ідеї тотожна частковій інституціоналізації українського громадянського суспільства. Відсутність цілісної стратегії розвитку держави через розпорошеність і неоднорідність політичної еліти не дає можливість створити сталий концепт національної ідеї, який був би здатен консолідувати націю, народ, активне суспільство. На нашу думку, мета модернізації суспільно-політичних відносин з подальшим формуванням повноцінного громадянського суспільства може претендувати на частину загальнодержавної національної ідеї України. Саме критерію щодо здатності консолідувати суспільство повинна відповідати ідея національної єдності.

У 2011 р. компанія Research&Branding Group за результатами соціологічного дослідження виявила, що 68 % респондентів вважають, що в Україні немає сформованої національної ідеї, при цьому 49 % опитаних вважають у цілому актуальною на даний момент розробку національної ідеї, 26 % – у цілому не актуальною й 25 % не змогли відповісти [2]. У якості змісту національної ідеї 2 % опитаних мають на увазі єдність всіх регіонів України, по 6 % – подолання бідності й об'єднання для підйому рівня життя, а також патріотизм, національну самоідентифікацію й гордість. Дослідник Т. Романюк визначив національною ідеєю України соборність, пов'язуючи своє твердження і з історичною спадщиною державотворення України, і з військово-політичними реаліями сьогодення [157].

Дещо інакше ідентифікує національну ідею Президент України П. Порошенко. На зустрічі зі студентами Нідерландів у листопаді 2015 р. він заявив, що наразі національну ідею для України уособлює Європа [138]. Ця ж теза прозвучала вже в Україні у травні 2016 р. під час урочистої церемонії підняття прапора Європи в Києві. «Наша Революція Гідності була революцією за Європу. Наша боротьба проти російської агресії є боротьбою за Європу. Тому День Європи – це наше, українське історичне свято... Європа стала національною ідеєю для українців, які сміливо піднялися на боротьбу з



російською агресією і спадщиною радянського минулого», – зауважив П. Порошенко [138].

Наразі можемо спостерігати несформованість постулатів національної ідеї і певну ситуативність її інтерпретацій. Євроінтеграція як нагальна потреба і мета нинішньої влади могла б втілити зміст національної ідеї лише за умови загальнонаціональної підтримки. Однак на сьогодні спостерігаємо своєрідне відчуження громадян від проблем формування національної ідеї. Про це свідчить не лише нечіткість формулювань у відповідях українців, але й відсутність масштабних соціологічних досліджень вказаного питання протягом останніх п'яти років.

Продовжуючи дослідження принципів консолідації суспільства звернемося до питання соціально-політичної ідентифікації населення України. Ця проблема набула особливої актуальності у контексті використання спекулятивно-маніпулятивних прийомів опонентами нашої держави з метою послаблення єдності українського суспільства. Перш за все, йдеться про громадянську ідентифікацію, яка нерозривно пов'язує особу з певною державою. За даними соціологічного дослідження, яке провів у 2016 р. Інститут соціології Національної академії наук України, більшість населення України (60 %) пишається своїм громадянством. Цей показник дещо знизився, порівняно з попереднім роком, зокрема, й за рахунок зростання кількості тих, кому «Важко сказати»: понад 24 % респондентів не знають, як відповісти на це запитання. 22 % респондентів ідентифікують себе, перш за все, з населеним пунктом – містом, селом – де вони живуть [152]. У контексті цього моніторингу з'ясовано, що серед молоді вважають себе громадянами України 66 %, а серед людей старшого віку – 53 %. Тобто для молодого покоління ця ідентичність є природною, що доводиться попереднім висновком про масовий патріотизм. Його носієм після подій Революції Гідності виступає саме молодь, яка за своїм походженням і місцем народження ототожнює себе з Україною, українським громадянством, українством як таким.

Для напрацювання певних спільних цінностей та ідей у суспільстві важливо забезпечити процес політичної комунікації. Головною умовою для неї має стати наявність у суспільстві ідеологічного плюралізму. Для ефективної політичної комунікації суспільство має набути таких характеристик, як внутрішня злагодженість, толерантність, взаємоповага [103]. Безпосередній моніторинг громадської думки виявив такий набір наявних в Україні форм політичної комунікації:

- «громадські приймальні»;
- зустрічі з виборцями;
- листування з виборцями, поширення листівок, вітання;
- інформування у ЗМІ;
- розвиток соціальних мереж;
- проведення громадських слухань;
- розвиток співпраці з НУО, експертами;
- використання PR-заходів (фестивалі);
- «місцевій референдум», якій практично не застосовується як форма вирішення питань громади [184].

Очевидно, що частково може вплинути на процес формування громадянського суспільства створення розгалуженої мережі незалежних і неупереджених засобів масової інформації. Останні у сучасних умовах вже трансформувалися у соціальні інститути громадянського суспільства, хоча й не виконують свої функції у повній мірі. Реалізуючи ж право на свободу слова, ЗМІ можуть самостійно виявляти негативні явища й факти діяльності державних та інших формувань, давати оцінку подіям внутрішнього та міжнародного життя. А новий формат мас-медіа у вигляді блогосфери дозволив створити своєрідну трибуну громадської думки, стати джерелом відображення настроїв мас, а отже, і показником результативності заходів, до яких вдається держава. Із розвитком інтернет-технологій платформою для обміну інформацією та суспільних запитів стали соціальні мережі.

Консолідуючою засадою будь-якого суспільства, у тому числі України, є загальнонаціональна ідентичність – ототожнення себе з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. У той же час, визнаючи феномен політичної нації, національну ідентичність в Україні у певному відношенні можна ототожнити з громадянською ідентичністю.

Про певний сталий етап ідентифікації громадян України саме з Україною свідчать дані соціологічного моніторингу, який влітку 2015 р. провів Київський міжнародний інститут соціології. Серед значної кількості запитань одне було сформульовано, як «Ви погоджуєтеся чи не погоджуєтеся з таким твердженням: «Для моєї області буде краще, якщо вона відділиться від України?»» У результаті відповіді «Повністю НЕ погоджуюся» дотрималися 66,4 % респондентів, з них 75 % – захід країни, 73,3 % – центр, 58,6 % – південь, 57,6 % – схід, 32 % – Донбас. Скоріше не погодилися 16,8 % опитаних, а повністю і скоріше погодилися 6 % опитаних громадян [174].

Враховуючи перебіг становлення громадянського суспільства, можемо констатувати, що модернізація українського суспільства відбувається на основі синтезу національної спадщини та відповідних інновацій світового розвитку. Період же 2013-2016 рр. довів, що ступінь самоорганізації українського суспільства значно вищий за рівень консолідованості політичної еліти. Події Революції Гідності у 2013-2014 рр. ознаменували хоч і різкий, але якісний етап оновлення суспільства.

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2014 р. провів експертне опитування представників 73 громадських організацій на тему «Майдан і громадянське суспільство». За результатами моніторингу, близько 35 % опитаних вважають, що завдяки Майдану громадянське суспільство в Україні вже зробило значні кроки у своєму розвитку. 73 % зазначили, що Майдан потужно вплинув на громадянську активність людей; 70 % – що було вироблено навички та технології самоорганізації; 66 % – що Майдан примножив «соціальний капітал». Натомість 59 % респондентів зауважили, що

Майдан виявив відсутність технологій взаємодії громадянського суспільства з політичним середовищем. Для 49 % опитаних після подій Майдану стало очевидним, що в Україні відсутні стабільні структурні зв'язки між організаціями, а в країні немає перспективних програм трансформації суспільства [97].

Таким чином, можемо визначити актуальні політико-культурні чинники розвитку громадянського суспільства, серед яких розвиток соціального партнерства та соціального діалогу, підвищення ролі організацій громадянського суспільства, активізація політичної участі, стабілізація соціальної стратифікації та формування середнього класу, розвиток громадської думки, застосування нової форми політичної дії – політичного перфомансу, посилення соціально-політичної ідентифікації населення, формування демократичної системи цінностей тощо.

Автором виявлено тенденції у перебігу інституціоналізації громадянського суспільства, як у загальнонаціональному масштабі, так і у регіональному вимірі, що виявилися у неоднорідності рівня політичної активності. Визначено сильні та слабкі сторони внутрішнього потенціалу українського суспільства. Перевагою є підвищення рівня самоорганізації громадянського суспільства, активізація участі у діяльності НУО, відносно однорідна громадянська та національна ідентичність українського населення. Слабкими ланками залишаються відсутність сформованої національної ідеї або інших консолідуючих структур, переважання індивідуалістських політичних цінностей та протестної активності, низький рівень довіри до органів влади та інституту виборів.

Проаналізовані статистичні показники, що стосуються політичної активності й участі громадян, розвитку соціального діалогу та партнерських відносин в державі, а також стану громадянської ідентифікації населення, дають підстави констатувати, що в Україні відбувається поступовий перехід від підданської до активістської політичної культури, посилений зсувом у бік постматеріальних цінностей. У даному контексті варто зауважити, що як і у

висновках Р. Інглхарта [74, с. 143], в Україні новітні постмодерні цінності, у першу чергу, сприйняла молодь, яка надала перевагу не формальній участі у виборах, а безпосередній політичній участі. Висновок про перехід до активістської політичної культури в Україні актуалізується й тенденціями до збільшення кількості організацій громадянського суспільства, активізації такої форми громадської діяльності як волонтерство та позитивною динамікою довіри до цих структур з боку населення.

Таким чином, можна стверджувати, що політико-культурні чинники тісно пов'язані зі ступенем самоорганізації громадянського суспільства: з одного боку, специфіка політичної культури впливає на стан самоорганізації, а вона, у свою чергу, виступає каталізатором якісних змін у самій політичній культурі та демократизації суспільства в цілому.

### **Висновки до третього розділу**

Таким чином, аналіз нормативно-правових засад, схем фінансування організацій громадянського суспільства, статистичних показників, рівня залученості громадян та впливу інформаційно-комунікаційних технологій на розвиток громадянського суспільства європейських країн свідчить, з одного боку, про збереження тенденції до зміцнення демократичності інституційного клімату майже у всіх державах-членах ЄС з Центральної і Південно-Східної Європи, високий рівень залучення громадськими організаціями коштів у країнах стабільної демократії, стабільний розвиток волонтерського руху як ресурсного потенціалу громадянського суспільства до розвитку та ефективного застосування інформаційних технологій для громадянської участі та соціального капіталу.

З іншого боку, хоча сектор громадянського суспільства і демонструє зростаючу силу і зрілість у багатьох країнах Європи, все ж продовжує зберігати нестійкість та нестабільність. Проблеми функціонування сучасного громадянського суспільства в Європі пов'язані як із звуженням простору для

активної громадської участі, викликаним необхідністю подолання викликів, у тому числі і з тероризмом, екстремізмом, маргіналізацією нових груп, ісламофобією, так і наявністю обмежувальних правових умов, обмеженого доступу до фінансування і практично відсутністю простору для незалежної адвокатури, низьким рівнем суспільного сприйняття, та участі громадськості, обмеженістю впливу організацій громадянського суспільства на вироблення державної політики. Та при всіх виникаючих «відкатах» та незначних скороченнях демократичного формату відносин держави та громадянського сектору, розвиток громадянського суспільства в Європі залишається стабільним.

Створена за роки незалежності та удосконалена згідно з євроінтеграційними вимогами нормативна база функціонування громадянського суспільства дозволяє стверджувати про наявність інституціональних умов для його ефективного розвитку. У той же час механічна імплементація всіх норм, процедурних вимог є недостатньою передумовою ефективної діяльності організацій громадянського суспільства. Втілення більшості законодавчих актів потребує узгодження з іншими нормативними документами та подолання змістовних протиріч. Актуальності набуває необхідність збереження довіри до нормативно-правових основ, які закладено у попередній період.

Серед позитивних тенденцій діяльності організацій громадянського суспільства необхідно виділити розширення можливостей участі неурядових організацій у розробці або у лобіюванні законопроектів, опосередкований вплив на законотворчий процес через проведення як стихійних акцій, так і посилення системного тиску представниками громадянського суспільства у парламенті на ухвалення актуальних законів, впровадження результативних технологій залучення населення до політичного процесу, високий рівень надання послуг та адвокації, розширення сфери впливу ОГС за рахунок делегування функції надання послуг з боку влади, зменшення залежності ОГС від єдиного джерела фінансування.

При цьому найслабшими сторонами функціонування організацій громадянського суспільства залишається фіктивний і проектний характер значної кількості громадських організацій, низький рівень їхньої фінансової життєздатності (непрозорий та закритий характер фінансування) та сприйняття громадськістю, низька кваліфікація персоналу у проведенні фандрайзингових кампаній та залученні додаткових фінансових вливань, повільні темпи готовності органів державної влади забезпечити системну та результативну взаємодію із громадянським суспільством.

Політико-культурними чинниками, що впливають на розбудову громадянського суспільства в Україні, визначено втілення принципів політичного консенсусу та діалогу, стабілізацію соціальної стратифікації з одночасним розвитком середнього класу, підвищення рівня політичної участі та активізація діяльності неурядових організацій, практика втілення модерних форм політичної дії (політичний перформанс зокрема). Зазначено, що важливим чинником залишається формування національної ідеї та громадянської та національної ідентифікації населення.

Доведено, що виявлений українцями рівень політичної активності та зосередження їх на безпосередній політичній участі свідчить про поступовий зсув у бік активістської культури на основі постматеріальних цінностей. Натомість аналіз статистики свідчить про зниження рівня довіри до органів влади та інституту виборів. Зроблено висновок про складну систему взаємовпливу політичної культури та процесу самоорганізації громадянського суспільства.

У підсумку можемо констатувати, що незважаючи на нестабільність показників, громадянське суспільство залишається найсильнішим елементом демократичного переходу сучасної України, що володіє потужним самоорганізаційним потенціалом.

## РОЗДІЛ 4

### МОДЕРНІ МЕХАНІЗМИ

#### САМООРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

##### 4.1. Специфіка реалізації громадянських ініціатив

Протягом більш ніж 20 років українське суспільство прагне вирішити проблему дефіциту соціального капіталу, пов'язаного зі здатністю людей до самостійного об'єднання з метою розширення участі у житті населення в управлінських процесах. Від активності та ініціативності громадян, їхньої відповідальності та здатності мобілізуватися задля досягнення спільної мети залежить якість та результативність системних реформ на державному та локальному рівнях. Але тільки внутрішньо вільні, свідомі, активні громадяни здатні спільно контролювати державу, утримувати її від розширення своїх повноважень.

Якщо говорити про інституціоналізовані громадянські ініціативи, то найбільш поширеними формами в сучасному українському суспільстві є звернення громадян до органів влади, громадські слухання, громадські обговорення, створення громадських рад при центральних та місцевих органах влади. Здійснення громадянської ініціативи може також відбуватися за допомогою таких форм, як збір підписів (часто спрощено трактується як власне громадянська ініціатива), листи до профільних установ органів влади, відвідування чиновників; консультації з юристами, публічні консультації, громадські експертизи, звернення до суду, підтримка флеш-мобу у соціальних мережах, розміщення інформації про кампанію на власних інформаційних ресурсах, приєднання до публічних заходів у межах кампанії (акції протесту, політичні перформанси, круглі столи, зустрічі з представниками профільних установ).

У цілому варто відмітити широкий перелік механізмів участі громадян у формуванні державної політики як на рівні держави, так і на місцях. Втім,



аналіз специфіки застосування механізму громадських слухань, роботи громадських рад, звернень тощо свідчить про наявність низки бар'єрів, що обмежують вплив громадян на роботу органів державної влади та місцевого самоврядування. Так, серед перешкод, що знижують можливості участі в громадських слуханнях виділяємо: недосконалі вимоги до періодичності проведення слухань, великий мінімально необхідний рівень підтримки громадою ініціативи слухань, обмеженість дій зацікавлених груп, ускладненість застосування механізму виконання рішень громадських слухань, недотримання принципів публічності, відкритості, рівних прав, вільного обговорення питань порядку денного всіма зацікавленими учасниками в процесі проведення слухань та зборів.

Незважаючи на рекомендаційний характер рішень громадських рад, їхня діяльність засвідчила здатність останніх працювати з певною ефективністю та здійснювати позитивний вплив на суспільні та управлінські процеси. Сьогодні роль консультативних органів при радах продовжує збільшуватись, свідченням чого є результати їхнього контролю над здійсненням прозорих закупівель послуг (м. Ужгород, м. Рівне), обмеження щодо застосування корупційних схем на сесіях міської ради із земельних питань, скасування незаконних рішень місцевої влади.

І хоча вплив громадських рад носить почасти несистемний характер, необхідно констатувати, що навіть поодинокі випадки закладають прецеденти для посилення ваги громади в суспільно-політичному житті держави. Так, коли Червоноармійська районна рада Житомирської області на 33 сесії 6 скликання прийняла рішення № 451 від 25.03.2015 р. про припинення комунальної установи «Районний центр первинної медико-санітарної допомоги» Червоноармійської районної ради», в результаті звернення до суду громадян рішення районної ради було скасовано [166].

Варто відмітити, що діяльність громадських рад обмежується рядом бар'єрів, серед яких виділяємо недотриманням вимог щодо якісного складу рад, низький рівень інформаційної забезпеченості щодо діяльності консультативно-

дорадчих органів, низький рівень ефективності у співпраці з громадськістю, втручання місцевої влади у процес формування рад з метою створення лояльних до влади рад, відмова керівництва органів виконавчої влади затверджувати склад належним чином сформованих громадських рад. Всі ці проблеми, на жаль, призводять до спотворення ідеї участі громадськості в діяльності державних органів.

Тому аналіз громадянських ініціатив саме з точки зору політологічної складової (реалізація прагнень пересічних громадян України поліпшити благоустрій, суспільно-політичний клімат та якість ціннісних орієнтирів розвитку держави) дозволить визначити ступень виявлення громадянами здатності за допомогою колективного характеру дій та на принципах самоорганізації самостійно вирішувати актуальні питання функціонування суспільних відносин, впливаючи на формування системи цінностей у контексті розвитку європейської цивілізації і відтворенні досвіду консенсусного прийняття рішень.

Аналізуючи громадянські ініціативи в Україні, можна умовно виділити такі різновиди. Так, за критерієм сфери їхнього впровадження ініціативи поділяються на політичні, економічні, духовно-інформаційні та адміністративно-правові. Вони можуть мати як тимчасовий та ситуативний характер (рух «Волю Павліченкам»), так і стабільно діючий (суспільний проект «Дорожній контроль», громадська ініціатива «Студентський захист» тощо) [77, с. 130].

Громадянські ініціативи можуть обмежуватись територіальним масштабом, тобто формуватися та реалізовуватися в межах села, селища, міста, області (наприклад, громадська ініціатива «Розвиток» як об'єднання небайдужих громадян м. Конотоп для оновлення міста, громадська ініціатива по створенню гігантської картини художниками м. Одеси), а можуть набувати всеукраїнського масштабу: громадська ініціатива «Споживай українське», що популяризує українські товари в Україні та за кордоном, громадська ініціатива «Маніпуляціям – ні!» щодо створення просвітницьких передач та якісних новин

замість розважальних шоу, громадянська ініціатива «Пам'ятаємо. Пишаємося. Переможемо», присвяченого Дням пам'яті та примирення і перемоги над нацизмом у Другій світовій війні тощо.

Виникнення та розвиток громадянських ініціатив пов'язані з виробленням стратегічного бачення громадянами розвитку країни, подоланнями проблем реформування в країні. Так, наприклад, громадська ініціатива «ВОЛЯ» опікується координацією громадського руху в Україні у напрямку інтелектуальних реформ, розвитком правової держави та громадянського суспільства, духовно-матеріальним розвитком громадян [127]. Реалізація Зарваницької громадської ініціативи пов'язана з виробленням бачення стратегічної концепції виходу країни з кризи, насамперед кризи духовної та світоглядної [129].

Громадянська ініціатива за верховенство права, створена групою громадських волонтерів-активістів наприкінці 2013 р. на хвилі розгортання Євромайдану, що трансформувалася у Революцію Гідності, продовжує відстоювати принципи правової держави та громадянського суспільства, поширюючи їх серед населення України [128]. Саме Євромайдан дав поштовх новим демократичним процесам, сприяв об'єднанню мільйонів людей у спільній меті, формуванню нових громадських лідерів, і який зрештою став каталізатором переоцінки цінностей українських громадян.

Достатньо актуальною на сучасному етапі політичного розвитку є поява громадянської ініціативи «Громадянська платформа Нова Країна», що має на меті розробку і втілення реформ в Україні. Одним із найважливіших напрямків роботи «Нової Країни» є залучення місцевих громад до визначення власного майбутнього на основі випробуваних методик та позитивного досвіду впровадження проектів на рівні українських громад [38].

З активною підтримкою законотворчої діяльності пов'язані громадянська ініціатива «Законодавчі ініціативи» та громадянська ініціатива «Право-є». Перша спрямована на удосконалення норм законодавства в галузях виділення біженцям і постраждалим житла, фінансової благодійної підтримки, надання

робочих місць біженцям та ін. Друга ще з 2013 р. опікується поверненням власне права на законодавчу ініціативу громадянам України. На сторінках інтернет-сторінки цієї ініціативи громадянам пропонується взяти активну участь у створенні проекту щодо права на ініціативу, проголосувати та прийняти участь в обговоренні ініціатив [163].

Рівень розвитку та специфіка формування суспільної свідомості українських громадян, стан їхніх ціннісних орієнтирів сприяє розповсюдженості громадянських ініціатив просвітницького характеру. «Відкритий університет Майдану» – просвітницька громадянська ініціатива, пов'язана з підвищенням рівня освіченості громадян. Її реалізація відбувається за допомогою значної кількості лекторів – громадських діячів, українських дипломатів, журналістів, бізнесменів, консультантів, які діляться власним досвідом, інформацією, що впливає на свідомість громадян. І сьогодні «Відкритий університет Майдану» залишається майданчиком для висловлення думок про майбутнє України та зміцнення власної освіти.

Громадянська ініціатива «Українська душа» сприяє талановитим фотографам у проведенні виставок творів, присвячених Україні і українцям, як в Україні так і за кордоном. «Відомі-невідомі українці світу» – просвітницька ініціатива, головна мета якої інформувати про тих українців за кордоном, які досягли найбільшого успіху, але маловідомі широкому колу; людей, які є гордістю нації і провідниками глобального іміджу України в світі. У сфері охорони громадського здоров'я, зокрема, у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу, громадянські ініціативи, забезпечують громадський контроль за діяльністю органів влади, призводять до демонополізації медичної сфери і втілення сучасних підходів до охорони громадського здоров'я, а також, завдяки реалізації проектів і надання послуг сприяють поліпшенню становища людей із проблемами здоров'я.

Серед ініціатив екологічного спрямування широкою підтримки з боку громадян та представників влади отримали Всесвітня соціально-екологічна ініціатива «Дерева Миру», метою якої є агітація позиції за мир шляхом

висадження дерев, що сприятиме озелененню територій, а також вихованню дбайливого ставлення громадян до довкілля та розвитку волонтерського руху в Україні, Всеукраїнська екологічна ініціатива «Очисти Україну – утилізуй батарейки», мета якої – інформування населення про систему збору відпрацьованих батарейок та акумуляторів для подальшої їх утилізації. Екологічна ініціатива «Зробимо Україну чистою!» відбувалась як частина міжнародної ініціативи «Let's do it world!», заснованої у 2008 р. в Естонії. У 2011 р. вона об'єднала 22 тис. не байдужих до свого довкілля українців з 55 різних міст. Метою її реалізації залишається формування екологічної поведінки громадянина України.

У той же час екологічні ініціативи продовжують користуватися найменшою підтримкою серед громадян. Це підтверджується соціологічним опитанням, згідно з даними якого тільки 1,1 % респондентів визначають себе як активного учасника екологічного руху, на відміну від 89,75 % громадян, у яких досвід у реалізації та підтримці екологічної ініціативи взагалі відсутній [208].

Найбільшій популярності та результативності набувають громадянські ініціативи, що ретранслюються за допомогою соціальних мереж, із залученням різноманітних інтернет-ресурсів. Наприклад, проект «УкрЯма» (<https://www.facebook.com/ukryama/>) об'єднує понад 1000 користувачів, які фотографують пошкодження на дорогах і подають звернення до ДАІ із запитом на ремонт. Ініціатива «Зробимо Україну чистою» (<https://www.facebook.com/LetsDoItUkraine/>) залучає людей до дій з покращення довкілля, шляхом спільної організації масштабних екологічних акцій та об'єднує понад 1000 населених пунктів та близько 200 тис. волонтерів, які прибирають сміття в громадських місцях [209].

Достатньо інноваційний підхід до виявлення громадянських ініціатив з метою їхньої імплементації місцевими органами влади за допомогою використання інтернет-ресурсу демонструє громада м. Бердянськ. Новий проект пропонує громадянам зареєструвати на сайті, ознайомитись та підтримати ініціативу для розгляду останньої міською радою. Пілотний проект

стартував у жовтні 2015 р. і наразі триває обговорення 42 громадських ініціатив. Розміщена на інтернет-ресурсі громадська ініціатива повинна отримати необхідну підтримку в ході голосування з використанням Інтернету. Підтриманою вважається ініціатива, яка за 90 днів після її розміщення на інтернет-ресурсі отримала не менше 250 голосів громадян – на підтримку ініціативи [12].

Аналіз динаміки вищезначених громадянських ініціатив показує зміни у векторній спрямованості актуальних для місцевих жителів питань. Якщо у жовтні 2015 р. – січні 2016 р. кількість наявних ініціатив, які стосуються прозорості та ефективності роботи міської ради та взаємодії її депутатів з громадянами, складала майже 20 %, то на травень 2016 р. відбулось зменшення за рахунок виконаних проектів. А саме було розглянуто і задоволено електронні петиції щодо створення персональної сторінки для звіту про роботу кожного депутата, онлайн трансляції роботи депутатських комісій, удосконалення сайту міської ради щодо доступу до виконаних ініціатив. У той же час найбільш актуальними питаннями залишаються необхідність проведення ремонтних дорожніх робіт (7,14 %), удосконалення роботи громадського транспорту (16,7 %), надання комунальних послуг (12 %) тощо. [Підрах. авт.; 12].

Необхідно зазначити, що залишаються питання до і до безпеки сайтів, і до перевірки ідентифікаційних характеристик громадян, що залишають свої підписи на підтримку ініціатив, але сам факт апробації такої системи свідчить про потенційні можливості консенсусної співпраці інститутів громадянського суспільства та органів державної влади.

Підвищенню громадянської активності, зміцненню автономних структур громадянського суспільства в Україні сприяли громадянські ініціативи «Ми – європейці» на підтримку євроінтеграції; «Чесно» – на підтримку справедливого та прозорого виборчого процесу; «Стоп цензурі», кампанія в підтримку самоорганізації і громадської участі в політиці – «САМ», «Новий громадянин», «Демократичний альянс», «Спільна справа», «Правий Сектор» тощо.

Тенденції до подолання політичної небайдужості, прагнення до розширення власної участі у побудові дієздатного громадянського суспільства зі свідомим та ініціативним громадянином у центрі також пов'язані із актуалізацією зовнішньої загрози національній безпеці держави та воєнними подіями на території Луганської та Донецької областей України. Це активізувало появу численних неформальних громадянських ініціатив, пов'язаних з боротьбою з дезінформацією, самоорганізацією для забезпечення прийому та допомоги (в критичних місцях і ситуаціях), мобілізацією та координацією діяльності волонтерів. Зростання свідомості громадян відбулось в діапазоні від зменшення випадків викидання сміття в навколишнє середовище до підтримки армії, організації загонів самооборони по всій країні. Так, в Івано-Франківській області створена громадська організація «Народне ополчення Прикарпаття», в Кіровограді – об'єднання «Народне ополчення». В Харкові створюється новий спецпідрозділ патрульно-постової служби, який комплектується із числа цивільних.

Бачимо, навіть із цих нечисленних прикладів, що очікувальні настрої українців, шукання заступництва зверху, які переважали ще раніше, починають витіснятися все більш активною позицією індивідів. Рівень самоорганізації та патріотизму суттєво підвищується. Так, результати соціологічного моніторингу у березні 2014 р. засвідчили значне підвищення рівня зацікавленості населення перебігом суспільно-політичного життя країни (84 %) та скорочення частки тих, хто не цікавиться політикою до мінімальної за часи незалежності. Дослідження 2015 р. підтвердили і тенденцію зростання як суспільної готовності людей відстоювати свої права і свободи (43 %), так і особистої готовності (12 %).

Водночас результати розвідок продемонстрували певні тенденції, що свідчать про збереження відстороненості суспільства від політики (19 %), протиріччя щодо контролю влади збоку громадян. Згідно з даними соціологічного моніторингу 44 % опитаних вважають, що така участь зростає, проте особисто лише 16 % респондентів готові контролювати владу. Тобто

відбулось посилення ступеню активності активних громадян, але кількість залучення людей до громадських справ майже не збільшилась [179].

Таким чином, характерна для українського суспільства тенденція маргіналізації громадського життя, яка демонструє розрив між задекларованою та дійсною участю громадян у громадській діяльності, зберігається. З одного боку, дослідження демонструє високий рівень спрямованості громадян і усвідомлення важливості їхньої участі у процесі формування управлінських рішень (до 84 %), а з іншого – виявило дуже низький рівень реального залучення населення до подібних заходів у всіх 22 містах України [288, с. 21].

Однією з найбільш перспективних форматів розвитку ефективних форм участі громадян у реалізації державної політики України на місцевому рівні залишаються органи самоорганізації населення (ОСН). За даними ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», ОСНи України мобілізують громадян на участь у вирішенні проблем місцевого значення, надають мешканцям послуги, консультаційну допомогу, опікуються соціальними проблемами та налагодженням місцевої інфраструктури. В умовах реформування системи місцевого самоврядування вони набувають статусу провідників інтересів тих громад, які в результаті об'єднання втрачають свої місцеві ради [36].

Приклади самоорганізаційних зрушень вже демонструє значна кількість громад, результативність роботи яких проявляється у вирішенні питань відстоювати свої права у житлово-комунальних сфері, в частині забезпечення якісною водою, відновлення дорожнього покриття проїзної частини дороги, створення паркових зон на місті смітників, відновлення роботи додаткових груп дитячого садка [52]. Ефективність роботи органів самоорганізації населення в Україні підтверджується результатами опитування громадян. Наприклад, середній результат задоволеності діяльністю ОСНів у містах, де проводилися дослідження, складає близько 40 %. 66 % респондентів з м. Рівне та 58 % чернівчан цілком або в більшій мірі задоволені діяльністю органів самоорганізації населення. У той же час в Житомирі ця сама позначка не



перевищує 12 %. Проте загальний показник участі жителів у громадській діяльності та їхньої активності залишається дуже низьким. В переважній більшості міст України близько 90 % респондентів взагалі не беруть участі у заходах чи зустрічах, що організовують ОСББ, органи самоорганізації населення, громадські організації, профспілки, політичні партії, міська рада, її виконком чи обласні органи влади [120].

Підкреслюємо, що більшість проаналізованих опитувань як всеукраїнського, так і місцевого статусу, демонструють, з одного боку, розуміння громадою ефективності створення ОСББ, а з іншого – неготовність брати на себе частину фінансових зобов'язань. Так, в опитуванні «Яка на Вашу думку мета створення ОСББ?», проведеного Львівською міською радою у квітні 2015 р., 73,6 % респондентів визначили – якість утримувати свій будинок, захист прав власників квартир – 11,3 %.

Водночас проведений аналіз опитувань львів'ян за 2012-2015 рр. свідчить про низький рівень зацікавленості громадян проблемами неналежного стану доріг, співфінансування у відновленні внутрішнього подвір'я (разом із міською радою та залученням іноземної допомоги), роботи громадського транспорту, приватизації комунальних приміщень, питаннями культурного розвитку міста тощо. Поміж тим найбільшу активність викликали у львів'ян питання, пов'язані з формуванням іміджу міста (проведення «Євробаскету – 2015»), ефективністю доступу громадян до публічної інформації (корисність мобільного додатку «Портал Львівської міської ради»), визначенням національної ідентичності (яка вулиця повинна носити назву Героїв Майдану), необхідністю вирішення соціальних проблем (щодо вживання молоддю алкоголю) [Опитування Львівської міської]. Це свідчить, що, з одного боку, за вимогою часу громади стрімко почали розвиватися. З іншого – не маючи достатньо знань, навичок, досвіду, відчуваючи брак інформації, новостворені органи самоорганізації населення знаходяться все ще на етапі подолання проблем організаційного та функціонального характеру.

Для поліпшення роботи органів самоорганізації населення та створення умов для їхнього розвитку коаліція громадських організацій та Регіональних ресурсних центрів розвитку самоорганізації населення та інших форм місцевої демократії на чолі з Асоціацією сприяння самоорганізації населення лобіює прийняття Верховною Радою двох законопроектів «Про органи самоорганізації населення» (№ 2466) та «Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання» (№ 2467), розроблених експертами Асоціації і підтриманих тисячами громадян та громадських утворень.

Для підтримки та розвитку громадянських ініціатив громадські організації, фонди сприяння розвитку громадянського суспільства тощо ініціюють проведення конкурсів для виявлення активних ініціативних груп, організацій. Як правило мета такого пошуку полягає у створенні комунікаційного майданчику для обміну найкращими ідеями у сферах активізації місцевих громад, вирішення місцевих проблем, створення міжсекторного партнерства та запровадження інноваційних методів діяльності в роботі неурядової організації.

Наприклад, діяльність мережі «Громадські ініціативи України» спрямована на популяризацію та поширення інформації серед громадськості України про кращі громадські ініціативи. Уваги заслуговують ініціативи приватних осіб щодо створення громадських організацій для забезпечення якісних змін на рівні села/міста, тому що останні залишаються одним з найпродуктивніших суб'єктів громадянської ініціативи. Вони розвиваються в Україні достатньо швидкими темпами, охоплюють найрізноманітніші види діяльності, однак все ще стикаються з рядом серйозних проблем правового та фінансово-економічного порядку. Наприклад, Громадська організація «Громадянська ініціатива Романа Мацоли», Громадська організацію «Інститут солідарності громад» проводять конкурси індивідуальних грантів, мікро-грантів для бюджетних та комунальних установ, громадських організацій та ініціативних груп.

Також підтримка ініціатив здійснюється за допомогою отримання фінансової підтримки від органів влади у результаті перемоги у конкурсах, що проводяться. Наприклад, конкурс «Найкраща громадська екологічна ініціатива» з грантом у 50 тисяч грн., що проводиться Львівською міською радою для залучення мешканців до впровадження інноваційних підходів реалізації екологічної політики на території регіону. Вдалі результати проведення конкурсу кращих ініціатив демонструє і громада м. Луцька. Так, в рамках реалізації Програми підтримки ініціатив жителів міста 12 ініціатив отримали фінансове забезпечення на загальну суму 492, 6 тис. грн. коштів бюджету міста [215]. У той же час написання планів, проектів членами органів самоорганізації населення, реалізація власних ініціатив, організація навчання громадських активістів, залучення коштів з фондів розвитку демократії, місцевих бюджетів, грантових коштів все ще носить поодинокий характер.

Таким чином, з одного боку, необхідно констатувати перехід ініціативності від держави до громадянського суспільства, збереження зацікавленості людей щодо участі в управлінському процесі, необхідність усвідомлення ролі волонтерського руху як складової культурного процесу, посилення аналітичної спроможності у суспільстві, розширення дискурсу із залученням широкого кола експертів під час обговорення суспільно важливих питань у державі.

З іншого – незважаючи на наявність значної кількості громадянських ініціатив в українському суспільстві, процес розвитку інститутів громадянського суспільства, формування свідомого та активного громадянина характеризується недосконалістю інституціонального клімату реалізації громадянської ініціативи. Існуюча законодавча база сучасної України (про що йшлося в підрозділі 3.2.) лише частково підтримує можливості громадян щодо участі у прийнятті рішень, у визначенні стратегії розвитку громад.

Варто відзначити, що законотворчий процес щодо урегулювання цих питань, нажаль, вже два роки знаходиться на стадії проектування. Серед ініціатив депутатського корпусу фіксуємо законопроекти № 9404 від

03.11.2011 р., №3740 від 06.12.2013 р., № 2296а від 06.07.2015 р. «Про місцеві ініціативи», законопроекти № 3830 від 25.12.2013 р. та № 3847 від 30.12.2013 р. «Про правотворчу народну ініціативу». Кожен із наявних законопроектів має свої позитивні актуальні положення, але потребує доопрацювання згідно з вимогами експертів та узгодження з існуючими законами. На нашу думку, потребує доопрацювання та подальшого ухвалення Закон України «Про звернення громадян», прийняття закону щодо місцевих ініціатив, які би дозволили еволюціонувати громадянським ініціативам у форму реальних інститутів безпосередньої демократії і набути змісту правотворчості.

Реалізація громадянської ініціативи гальмується певною відстороненістю населення від прийняття рішень, неготовністю брати на себе зобов'язання та відповідальність, небажанням владних органів співпрацювати та залучати громадськість до вироблення політики розвитку територій. На підтвердження цієї тези свідчать результати дослідження в рамках проекту «Формування політики, ґрунтованої на фактах, в сфері місцевого самоврядування в Україні», проведеного в 2014 р. Асоціацією міст України спільно з Норвезьким інститутом міських і регіональних досліджень (NIBR) та Норвезькою Асоціацією місцевих і регіональних влад (KS). Так, переважна більшість респондентів визначає, що вони або взагалі не впливають (67,9 %), або чинять незначний вплив (19,6 %). Лише 6,3 % опитаних повідомили, що вони мають певний вплив, і тільки 0,9 % – мають значний вплив. З них стверджувальну відповідь щодо впливу на місцеву владу дали 33,4 % респондентів – членів ОСББ, 33,3 % респондентів – членів громадських рад, 27,3 % респондентів – членів політичних партій, 25 % респондентів – членів громадських організацій, 18,2 % респондентів – членів вуличних комітетів [111]. Таким чином, аналіз громадської ініціативи задля підвищення ефективності місцевого самоврядування демонструє скептичне ставлення більшості населення до власних можливостей впливати на рішення місцевої влади.

У той же час відмічаємо посилення готовності громадян контролювати діяльність місцевої влади не безоплатній основі, про що висловились 23 %

опитаних. 14 % готові без оплати брати участь у консультативній/експертній раді, яка буде допомагати місцевим органам влади; 13 % готові організувати ініціативну групу з вирішення гострих питань місцевого населення/громади. У цілому біля третини населення висловлюють готовність тим чи іншим способом брати участь у моніторингу дій влади [167].

Серед причин, що заважають здійсненню громадянських ініціатив, необхідно наголосити на невпевненості населення щодо результативної останніх, брак часу для участі в ініціативних процесах, недосконалості законодавства щодо регулювання здійснення місцевих ініціатив, пасивність мешканців, низький фаховий рівень представників неурядових організацій.

Не має належного рівня усвідомлення важливості та ефективності громадянських ініціатив і з боку місцевої влади. Констатуємо, що окремі приклади успішних проектів, нажаль, не свідчать про систематичність їхньої реалізації. Попри окремі успішні ініціативи та практики щодо розширення громадської участі та контролю дій влади, у діяльності організацій громадянського суспільства відчувається брак системності включеності громадян, громадських організацій у систему управління та прийняття рішень [100].

Таким чином, дослідження особливостей реалізації громадянської ініціативи в сучасній Україні дозволяє констатувати факт збільшення громадянських ініціатив як показника посилення самоорганізаційного капіталу громадянського суспільства в сучасній Україні; широкий спектр проблематики появи ініціатив з використанням соціальних мереж та залученням різноманітних інтернет-ресурсів (про що детальніше мова йтиме у підрозділі 4.3); підвищення впливу ініціативи у формуванні системи цінностей українців у контексті розвитку європейської цивілізації і відтворенні досвіду консенсусного прийняття рішень.

У той же час констатуємо незавершеність створення інституціонального клімату та фінансового забезпечення для ефективної імплементації ініціатив громадян, що значним чином обмежує їхню здатність впливати на формування

стратегічних напрямів розвитку суспільства, а також збереження пасивності та відстороненості частини населення від процесів розробки, прийняття та реалізації управлінських рішень, контролю за їхнім виконання.

#### **4.2. Волонтерська діяльність як детермінанта розвитку громадянського суспільства**

Інституціоналізована історія волонтерського руху в світі починається порівняно нещодавно – у 1859 р. зі створення Червоного Хреста. Проте поширення його в країнах світу, дані про яке аналізуються у підрозділі 3.1, призвело до того, що вже у 2014 р. дохід від діяльності волонтерів та їхніх організацій формує 5-6 % ВВП США та 5 % ВВП Європейського Союзу [47].

На уповільнений розвиток волонтерського руху в незалежній Україні значними чином вплинуло радянське минуле, в якому поняття «волонтер» не існувало у тому значенні, у якому воно використовувалось у світі, натомість у межах державної ідеології було розповсюджене поняття «доброволець». Не можна казати про те, що в дорадянський період існування на українських землях не було поширене волонтерство. Його принципи реалізовувались ще у слов'янських толоках (традицію яких намагався відновити у 2009 р. Президент В. Ющенко, оголосивши про всеукраїнську Весняну толоку у квітні того ж року, метою якої був благоустрій територій); під час литовсько-польської доби добродійні братства безоплатно навчали дітей, надавали допомогу хворим і бідним; у XIX ст. волонтерами виступали українські підприємці Симеренки, Яхненки, Харитоненки, Терещенки, які вирішували соціальні справи, жертвували кошти на громадські потреби [Волонтерський рух в Україні:, с. 112].

Проте тривалий радянський період існування України, першочерговість завдань з розбудови усіх галузей новоствореної держави у 1990-х рр. призвели до того, що фактично до 2001 р. в Україні не існувало жодного законодавчого акту, який би регламентував волонтерську діяльність. Також і до сьогодні

відсутня систематизована статистична інформація з цього питання. На існування організацій волонтерського типу впливав Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р., який узагальнено і досить поверхово визначав принципи створення, функціонування, звітності громадських організацій, проте конкретизації щодо типів об'єднань громадян та специфіки їхньої діяльності не містив. Не містив він і визначення поняття «благодійництво» та «благодійні організації», які дослідники визначають вихідними по відношенню до волонтерства. Так, нині діючий Закон України «Про волонтерську діяльність» визначає останню формою благодійної діяльності [60].

Першим актом, який регламентував до появи профільного закону діяльність благодійних організацій та благодійництва взагалі, стала Постанова Президії Верховної Ради України від 26.10.1992 р. «Про благодійні фонди», яка дозволила юридичним особам брати участь у створенні та функціонуванні благодійних фондів, а отже, в здійсненні безпосередньої благодійної діяльності в Україні. Крім того, було прийнято чимало супровідних актів, які визначали шляхи легального здійснення благодійництва в режимі пільгового оподаткування об'єктів та суб'єктів благодійної діяльності, зокрема: Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28.12.1994 р., Постанова Кабінету Міністрів України «Про впорядкування, приймання та розподіл гуманітарної допомоги» від 24.07.1993 р., Указ Президента України «Про пільги щодо оподаткування добровільних пожертвувань юридичних та фізичних осіб» від 12.08.1995 р.

16.09.1997 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про благодійництво та благодійні організації» (який 05.07.2012 р. було замінено Законом «Про благодійну діяльність та благодійні організації», що врахував недоліки першого акту). У першій редакції він не містив посилань до волонтерської діяльності, проте у 2011 р. першу статтю було доповнено таким чином: «благодійництво – добровільна безкорислива пожертва фізичних та юридичних осіб у поданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної

та іншої благодійної допомоги; специфічними формами благодійництва є меценатство, спонсорство і волонтерська діяльність» [58].

Інституціоналізація волонтерського руху в Україні, на нашу думку, стала можливою та була прискорена, перш за все, під впливом зовнішніх чинників. Так, у травні 1998 р. Фонд Сороса (Нью-Йоркському Інституту Відкритого Суспільства) розпочав в Україні реалізацію регіональної програми «Ініціативи по роботі на добровільних засадах», метою якої стало відновлення руху волонтерів як запоруки громадянського суспільства та незворотності демократичних перетворень, збільшення частки добровільної праці громадян, спрямованої на розв'язання конкретних суспільних проблем. До більш локальних цілей було віднесено: активізацію громадської діяльності через розвиток волонтерства, спрямованого на якнайширше залучення населення до суспільно-корисної праці на добровільних засадах у громадських організаціях, службах соціального захисту та медичній сфері для допомоги у розв'язанні проблем суспільства. У межах цієї програми був створений Центр волонтеріату «Добра Воля», який почав залучати волонтерів і спрямовувати їх у громадські організації. Організація популяризувала ідею волонтерства, вела широку просвітницьку діяльність шляхом організації тренінгів (які відвідали представники більше ніж 40 організацій), видання літератури та періодики [114].

Наступним актом, прийняття якого також було спричинене проголошенням 52-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН 2001 року Міжнародним роком волонтерів, у якому акцентувалася увага на волонтерській діяльності, стало Розпорядження Президента України «Про організацію проведення в Україні у 2001 році Міжнародного року волонтерів» (22.03.2001 р.). Аналіз цього акту дозволяє констатувати його досить декларативний характер, адже окрім створення Координаційної ради з підготовки і проведення в Україні Міжнародного року волонтерів, метою якої було популяризація ідеї подібної діяльності, ні про що інше мова не йшла [154].



Певним чином звужена сфера волонтерської діяльності була у Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» (від 10.12.2003 р.), адже дане Положення визнавало волонтерство з точки зору надання послуг у соціальній сфері. Було визначено лише два напрями провадження волонтерської діяльності: надання соціальних послуг громадянам, які перебувають у складних життєвих обставинах (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю чи станом здоров'я, відсутність житла або роботи, наслідки стихійного лиха, катастроф тощо); надання соціальних послуг дітям та молоді, що перебувають у складній життєвій ситуації у зв'язку з інвалідністю, хворобою, сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами і жорстоким ставленням у сім'ї [140]. Інші аспекти волонтерства залишалися, таким чином, поза межами правового поля.

Отже, перші законодавчі акти характеризувалися обмеженим трактуванням поняття «волонтерства» та не виділяли волонтерські організації у якості суб'єктів політико-правових відносин. Взагалі до організації проведення у 2012 р. Україною Чемпіонату Європи з футболу (Євро-2012) волонтерський рух виконував по суті функції соціальних робітників. Так, за результатами соціологічного опитування, проведеного у 1999 р. найбільш активно соціальну роботу з дітьми та молоддю проводять волонтери дитячих (19 %), жіночих (12 %), молодіжних (12 %) організацій та організацій, що займаються соціальною роботою з інвалідами (18 %). Вся соціальна робота виконувалася на волонтерських засадах [28, с. 52].

Наступний етап правової регламентації волонтерської діяльності та перший сплеск волонтерської активності також був спричинений впливом зовнішнього чинника, а саме – організацією Україною спільно з Республікою Польща Чемпіонату Європи з футболу у 2012 р. та проголошенням 2011 року Європейським роком волонтерства. Президент та Верховна Рада України, усвідомлюючи фактично відсутність адекватної нормативно-правової бази, яка б регламентувала діяльність волонтерів та їхніх організацій, а також гостру

потребу у їхній участі в організації Євро-2012, скасували застаріле «Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» та 19.04.2011 р. прийняли відповідний закон – «Про волонтерську діяльність».

У законі було надано більш широке визначення, ніж у Положенні, волонтерській діяльності (про що мова йшла у підрозділі 2.2); категоризовані поняття «волонтерська допомога», «волонтерська організація», «волонтер»; визначені засади та принципи реалізації даного виду діяльності, а також основні напрями її реалізації:

- надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, що потребують соціальної реабілітації;

- здійснення догляду за хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги;

- надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям;

- надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів;

- проведення заходів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання;

- сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів;

- надання волонтерської допомоги для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру;

- надання волонтерської допомоги за іншими напрямами, не забороненими законодавством діяльності [60].

Таким чином, було значно збільшено можливості реалізації волонтерської діяльності і, враховуючи багатоманітність її прояву на тлі високої динаміки соціальних процесів, у останньому пункті закладено потенційні можливості розширення цього списку. Власне розширення затверджене у 2015 р. дією Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності» (від 05.03.2015 р.), коли до переліку напрямів діяльності було додано організацію допомоги в умовах проведення антитерористичної операції, а також внутрішньо переміщеним особам; надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції [59].

Окрім базового закону в рамках посилення державної підтримки та популяризації волонтерства, підготовки до Євро-2012 24.03.2012 р. було підписано Указ Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації», яким передбачалося розроблення державної цільової програми розвитку волонтерської діяльності, проведення щорічного конкурсу «Волонтер року» та інших заходів національного значення, спрямованих на популяризацію волонтерського руху, внесення пропозицій щодо удосконалення Закону України «Про волонтерську діяльність» тощо.

На тлі подібних інституціональних зрушень, визнання волонтерів та їхніх організацій релевантними акторами політичних відносин у цей період відбувається зростання обсягів української благочинності взагалі, і волонтерства зокрема. Так, за даними світового рейтингу благодійності (World Giving Index) Україна у 2010 р. займала 150 місце, а у 2011 р. покращила результат на 45 позицій, зайнявши 105 місце з такими показниками: 11 % благодійних пожертвувань (8 % – 2010 р.), 30 % волонтерської роботи (5 % – 2010 р.), 37 % допомоги нужденним (28 % – 2010 р.) [295].

Чемпіонат Європи з футболу у 2012 р. став першим заходом із наймасовішою участю волонтерів – було подано приблизно 24 тис. заявок від бажаючих (переважно з України та Польщі), з яких було відібрано майже 6 тис. волонтерів, які обслуговували проведення Євро-2012. Найстаршому волонтеру було 79 років, наймолодшому – 18, а середній вік склав 24 роки [55].

Після Чемпіонату подією, що спричинила сплеск громадянської активності взагалі та волонтерської зокрема, стала Революція Гідності 2013-2014 рр., а після неї антитерористична операція на сході України. Під час Євромайдану волонтери фактично забезпечували підтримку його життєздатності – від передачі продуктів харчування, одягу, медикаментів до надання медичної, правової, соціальної допомоги. Самоорганізація волонтерів у соціальних мережах (про ще детальніше мова йтиме у підрозділі 4.3.) сприяла пошуку зниклих безвісті, допомогла налагодити міцні інформаційно-комунікаційні зв'язки. Саме волонтери перші спрямували свої зусилля на висвітлення подій Євромайдану в світі (що вже стало важливим елементом інформаційної війни проти Російської Федерації, телекомунікаційні ресурси якої спотворено передавали інформацію про розвиток українських подій): у грудні 2013 р. з ініціативи журналістів Р. Вібрановського, Т. Кузьмова та перекладача О. Болтушкіної було запущено сайт «Світова преса про Україну та #Євромайдан», на якому публікувалися переклади аналітичних матеріалів та різні точки зору про події в Україні [26].

Таким чином, погоджуючись з думкою О. Корнієвського, констатуємо, що зростання активності волонтерського руху було зумовлене внутрішньополітичною кризою, яка призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, браку ресурсних можливостей [29, с. 16]. Самоорганізація громадянського суспільства, вийшовши на перший план, сприяла на той момент вирішенню нагальних проблем.

Ескалація волонтерства в Україні у 2013-2014 рр. призвела до масштабного дослідження даного руху Організацією Об'єднаних Націй. У звіті

«Волонтерський рух в Україні» констатовано, що майже чверть українців (23 %) мали досвід волонтерства, 9 % – почали займатись волонтерством протягом 2014 р. Основним напрямком діяльності волонтерів у 2014 р. стала допомога українській армії та пораненим – цим займались 70 % волонтерів [76].

Таким чином, на активізацію волонтерського руху знову мав вплив зовнішній чинник – необхідність вести військові дії проти сепаратистських угруповань за підтримки Російської Федерації на сході України. Потреби саме у волонтерській допомозі були зумовлені рядом чинників, серед яких:

- відсутність в армії достатніх ресурсів (одягу, засобів особистого захисту, медикаментів, їжі);
- відсутність організації своєчасного забезпечення цими ресурсами, налаштування логістики;
- відсутність потрібного забезпечення технікою;
- слабка виробнича база;
- відсутність достатньої підтримки біженців зі сторони держави.

Розгалужена мережа волонтерських організацій, серед яких «Народний проект», «Волонтерська сотня», «Народний тил», «Повернись живим», «Крила Фенікса», «Армія SOS», Combat-UA, забезпечувала:

- збір і доставку в зону АТО різноманітних ресурсів (харчі, ліки, одяг, амуніція, автотранспорт, військові прилади), ремонт та вдосконалення техніки тощо;
- медичну допомогу постраждалим від бойових дій, оснащення госпіталів та лікарень;
- допомогу внутрішньо переміщеним особам із Криму та зони АТО (юридична, психологічна та гуманітарна допомога, пошук житла та роботи, адаптація в новому місці та соціумі);
- пошук зниклих безвісти та роботу з визволення полонених [29, с. 19].

Загалом, суму грошей, зібраних волонтерами на військові потреби, оцінюють у понад ніж 1 млрд. грн. [46].

Про значне посилення волонтерства та благодійництва в Україні протягом останніх п'яти років свідчать також дані британської благодійної організації «Charities Aid Foundation», яка щорічно публікує результати дослідження у звіті «Світовий рейтинг благодійності» (CAF World Giving Index). Узагальнений показник демонструє значне зростання – зі 111 позиції у 2011 р. до 89 у 2015 р. Проте по окремим показникам у 2015 р. спостерігається тенденція до значного збільшення кількості грошових пожертв, натомість наявне падіння показника волонтерської роботи вдвічі (табл. 4.1) [295].

На нашу думку, це можна пояснити певним емоційним вигоранням волонтерів, що характеризується, відповідно до теорії американського лікаря Г. Дж. Фрейденбергера, як синдром втрати енергії, відчуття перевантаження себе проблемами інших, розчарування в роботі [248, с. 160]. Причинами такого вигорання є фактичне виконання функцій держави волонтерами на перших етапах військового протистояння на сході України, які забезпечували військових, починаючи від продуктів харчування, завершуючи реанімобілями, джипами та складною оптикою.

Таблиця 4.1 – Показники України у Світовому рейтингу благодійності

Рік	Місце у світовому рейтингу	Грошові пожертви, %	Волонтерська робота, %	Допомога потребуючим, %
2011	111	7	20	36
2012	102	8	29	36
2013	103	8	29	36
2014	103	9	26	35
2015	89	38	13	35

Подібні до даних «Світового рейтингу благодійності» результати отримали науковці Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. За результатами соціологічного опитування, проведеного у листопаді 2015 р., протягом 2015 р. волонтерською діяльністю займалися 13 % українців. При цьому більшу активність щодо волонтерської діяльності показали мешканці Західного регіону (14 %), Центру (13,5 %) та Донбасу (19 %), меншу – мешканці Півдня (8 %) та Сходу (8 %). Проте результати опитування свідчать

про підвищення якості волонтерської роботи: у 2015 р. волонтери витрачають більше часу на свою діяльність. Якщо у 2012 р. кілька годин на тиждень подібній діяльності присвячували лише близько 6 % волонтерів, то у 2015 р. щоденно цією діяльністю займалися близько 5 %, і ще близько 23 % присвячували цьому кілька годин на тиждень.

Показник щодо грошових пожертв також корелюється з результатом «Charities Aid Foundation». Протягом 2015 р. 41 % опитаних надавали матеріальну підтримку для здійснення благодійних акцій та підтримки благодійних організацій. Найвищим цей показник є серед мешканців Західного (56,5 %) та Центрального (51 %) регіонів, тоді як найменшим він є на Півдні (23 %).

Також у опитуванні було виявлено мотиви волонтерської діяльності у 2015 р. Близько 65 % з тих, хто здійснював подібну діяльність, спрямовували її на допомогу армії. На другому місці знаходиться допомога хворим та інвалідам (21 %), а на третьому – допомога людям, що опинились у складних життєвих обставинах [141].

3 грудня 2013 р. було розпочато надання громадським об'єднанням статусу волонтерської організації відповідно до Закону України «Про волонтерську діяльність». За отриманням статуту звернулось 178 організацій, 132 організаціям (за інформацією Міністерства соціальної політики на 31.03.2015 р.) надано статус волонтерської організації. Єдиний реєстр волонтерських організацій та рішення про надання статусу волонтерської організації, розміщені на міністерському сайті [76].

Таким чином, розпочалася повноцінна інституціоналізація волонтерського руху в Україні. Найбільша кількість відповідних організацій зареєстрована в Центральному регіоні України – 87 (лідером є м. Київ, який у якості місця реєстрації визначили 75 організацій). На останньому за кількістю зареєстрованих організацій є Східний та Південний (по 4 організації) регіони. В Луганській, Кіровоградській, Рівненській, Херсонській областях та АР Крим не

zareєстровано жодної організації. Регіональний розподіл представлено на рис. 4.2. (підрах. автора).

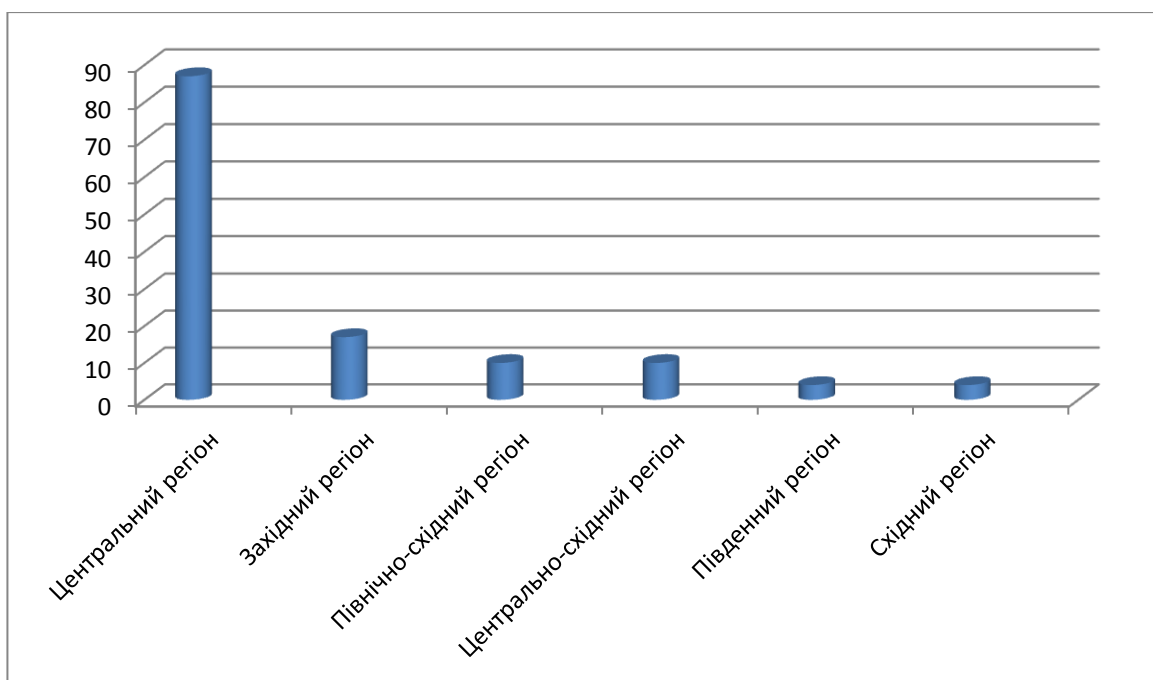


Рис. 4.2 – Регіональний розподіл кількості зареєстрованих волонтерських організацій (станом на 15.03.2015 р.)

Діаграма відбиває описану у підрозділі 3.3 та аналізованих результатах соціологічного опитування Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва тенденцію щодо підвищення рівня політичної активності громадян у центральних та західних регіонах країни, натомість низька кількість існування волонтерських організацій у східному та південному регіонах свідчить про домінування елементів підданської культури, яка характеризується низькою самоорганізаційною спроможністю.

Зауважимо, що кількість офіційно зареєстрованих організацій значно відрізняється від альтернативних підрахунків. За даними координатора Ради волонтерів при Міністерстві оборони України Д. Арахманія, враховуючи дані ЗМІ, реєстрів Мінсоцполітики, а також інформацію подану Державними облдержадміністраціями, в Україні протягом 2014-2015 рр. проводили діяльність 14,5 тисяч волонтерів і понад 2,5 тисяч організацій. Також більше 1,5 мільйона українців хоча б один раз допомагали армії [21]. Відзначимо, що факт



існування даної Ради, на нашу думку, є свідченням визнання волонтерів та їхніх організацій у якості партнера держави.

Така значна відмінність в цифрах стала можливою завдяки прийняттю у березні 2015 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності» від 05.03.2015 р., яким зокрема:

- скасовано необхідність надання організаціям статусу волонтерських організацій;
- передбачено здійснення волонтерської діяльності в зоні проведення антитерористичної операції (проведення бойових дій);
- передбачено надання одноразової грошової допомоги сім'ям волонтерів, як загинули в ході проведення антитерористичної операції, волонтерам, які потримали поранення;
- врегульовано питання добровільного страхування волонтерів, укладання договорів на провадження волонтерської діяльності лише за бажанням;
- визначено, що діти віком від 14 років можуть займатися волонтерською діяльністю за згодою батьків [59].

Таким чином, на сьогодні маємо достатньо сформовану законодавчу базу функціонування волонтерських організацій, яка загалом відбиває світові тенденції.

Визнання волонтерської діяльності на рівні держави, посилення її суспільної ваги також підтверджується тим фактом, що переважна більшість (80 %) усіх відзнак волонтерів державними нагородами була вручена в 2014 р. (Рис. 4.2). Відповідно найбільшу кількість нагород видав Президент П. Порошенко (36), по чотири волонтери були відзначені В. Ющенком та В. Януковичем і один указ про нагородження видав Л. Кучма [32, с. 115].

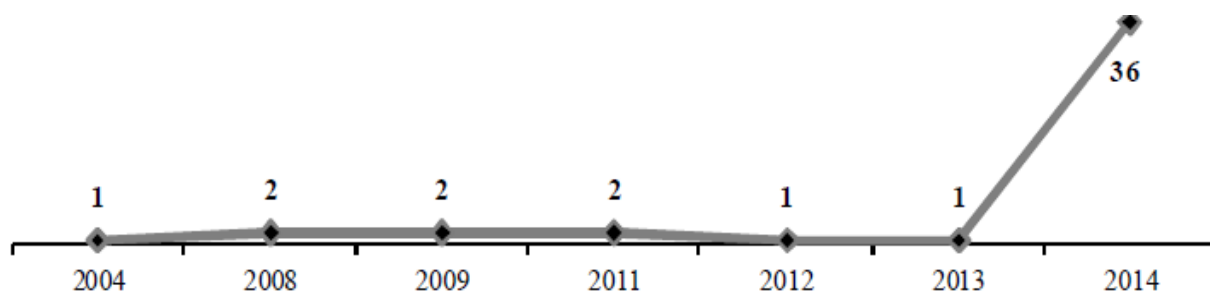


Рис. 4.2 – Розподіл державних нагород, якими відзначені представники сфери волонтерської діяльності, за хронологією

Про суспільне визнання та високу оцінку волонтерської діяльності свідчить рівень довіри до волонтерських організацій. Так, за результатами опитування громадської думки «Омнібус», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у грудні 2015 р., найбільший баланс довіри (серед усіх соціальних, політичних, правових інститутів) – +44,1 – мають власне волонтери, оскільки їм довіряють 57,6 % населення, а не довіряють 13,5 % [177].

Такий високий рівень довіри призвів до входження волонтерів до складу політичної еліти країни. Наприклад, засновник та керівник волонтерської групи «Народний тил» Г. Тука з 22.07.2015 р. до 29.04.2016 р. виконує обов'язки голови Луганської обласної військово-цивільної адміністрації, а з 29.04.2016 р. його призначено заступником міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України. Ю. Бірюков, засновник групи волонтерів «Крила Фенікса», з серпня 2014 р. є радником президента Петра Порошенка та з жовтня того ж року – помічником міністра оборони України. Очільниця дніпропетровської філії організації «Крила Фенікса» Т. Ричкова перемогла на проміжних виборах депутатів Верховної Ради України 17.07.2016 р. у виборчому окрузі № 27 (м. Дніпро) і 01.08.2016 р. була зареєстрована народним депутатом України.

Серед проблем, які дискредитують діяльність волонтерів та ідею волонтерства взагалі, необхідно назвати дії волонтерів-шахраїв. Вони використовують широкий арсенал засобів для отримання грошей від громадян

– починаючи від простого збору пожертв у нібито благодійні скриньки до створення фейкових організацій, назва та мета яких дублює вже існуючі, впливові організації з високим рівнем довіри до них (вже традиційна політична антитехнологія, якою користуються на виборах як політичні партії, так і окремі кандидати). Так, у липні 2015 р. в Україні почала функціонувати організація-двійник відомого волонтерського фонду «Волонтерська сотня», яка, з одного боку, збирала гроші на життєзабезпечення батальйону Дніпро-1, а з іншого – у реєстраційних документах визначалася як некомерційна організація, що обслуговує домашнє господарство [27].

Поширеною технікою є також збір грошей у скриньки на коштовне лікування для дітей або бійців «волонтерами» на вулицях. Правоохоронцями та реальними волонтерами регулярно проводяться акції з викриття таких псевдоорганізацій. Волонтери проводять широкі кампанії з інформування громадськості про принципи та механізми роботи волонтерів, закликають перевіряти в Інтернеті, чи справді є така організація і чи справді людині, на яку збирають гроші, потрібне лікування. До того ж щоразу потрібно перевіряти документи або й фотографії на скриньках, а також в'яснити, яким чином можна дізнатися, куди будуть витрачені пожертвовані гроші. За інформацією МВС, у провадженні органів внутрішніх справ перебуває 21 кримінальне провадження за фактами збирання коштів волонтерами на нібито потреби воїнів АТО чи їхніх сімей. А впродовж 2014-2015 рр. правоохоронці тільки м. Київ зареєстрували 61 заяву та повідомлення громадян про факти шахрайських дій осіб та організацій. Відповідно до законодавства України дії осіб, що представляються волонтерами та займаються збиранням грошових коштів на нібито потреби воїнів АТО чи їх сімей, можуть кваліфікуватися за ст. 190 (Шахрайство) Кримінального кодексу України. За вчинення цього злочину передбачено кримінальну відповідальність від штрафу до позбавлення волі на строк до 12 років [119].

Таким чином, використовуючи актуальний сьогодні тренд волонтерства, розвивається зухвалий вид шахрайства, що може мати негативний вплив на формування іміджу благочинних та волонтерських організацій.

Отже, волонтерська діяльність поступово стає дієвим механізмом самоорганізації громадян. На нашу думку, усвідомлення її необхідності мало, перш за все, зовнішні джерела, і первинна інституціоналізація стала відповіддю на запити світової спільноти. Волонтерський рух як вияв внутрішньої потреби почав формуватися в Україні в 2013 р. під час подій Євромайдану, а ескалацією його розвитку стало проведення АТО на сході країни. Уповільненому розвитку волонтерства сприяв факт відсутності базового законодавства, адже закон «Про волонтерську діяльність» було прийнято лише у 2011 р. Сьогодні волонтерські організації мають найвищий баланс довіри серед соціально-політичних інститутів та найбільший потенціал для самоорганізації громадянського суспільства; слугують модерним механізмом ротації політичної еліти України.

#### **4.3. Інтернет-технології як засіб самоорганізації громадянського суспільства**

Оголошена та впроваджувана реформа децентралізації влади в Україні спрямована на посилення механізмів самоорганізації населення та активізації реалізації громадянських ініціатив. У свою чергу, це повинно стати міцним підґрунтям для розбудови демократії на локальному та загальнонаціональному рівнях. У сучасних умовах становлення інформаційного суспільства, бурхливого розвитку та запровадження інформаційних технологій, у тому числі і в процесі реалізації політичної влади, визначаються модерні механізми функціонування політичної системи, навіть формується особливий вимір останньої – віртуальний. З одного боку, це утворює новітні засоби налагодження ефективної комунікації між політичною системою та громадянським суспільством, а з іншого – підсилює можливості маніпулятивного впливу на нього. Події Євромайдану, інформаційна війна

проти України значним чином посилили процеси самоорганізації громадян, чому, у тому числі, сприяли можливості інформаційно-комунікативних технологій, що покладені в основу різних видів політичної інтернет-участі.

Дана теза верифікується, перш за все, позитивною динамікою приросту інтернет-аудиторії в Україні. Якщо (за даними Інтернет Асоціації України) у 2012 р. доступ до Інтернету мало 48 % мешканців України віком від 15 років і старше, то вже за підсумками другого кварталу 2016 р. кількість регулярних інтернет-користувачів сягає 66 % (22 млн.) населення (без урахування Криму та непідконтрольних територій на сході України). Також фахівці наголошують на істотному зменшенні цифрового розриву (різниця за рівнем інтернет-проникнення між окремими категоріями користувачів). Так, розподіл інтернет-користувачів за статевою ознакою тепер практично зрівнявся з частками жінок і чоловіків у структурі населення України (54 % жінок і 46 % чоловіків); значно скоротилася різниця в проникненні між містом і селом – проникнення в сільській місцевості досягло 60 %; зменшилася відмінність у проникненні і за віковою ознакою – тепер майже чверть жителів України старших за 65 років користуються Інтернетом [53].

Таким чином, це призводить до зміщення джерел інформування населення – традиційні ЗМІ поступово витісняються інтернет-ресурсами. Якщо у жовтні 2014 р. за результатами всеукраїнського опитування громадської думки, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, 83,5 % населення України вказали, що джерелом новин для них виступає українське телебачення, 31 % – інтернет-сайти, 29 % – знайомі та родичі, 21 % – російське телебачення, 29 % – українські газети та журнали, 16 % – українське радіо, 11 % – соціальні мережі, блоги, 2% – російські газети та журнали, 1% – російське радіо [71], то у березні 2015 р. відповідно до даних опитування, проведеного компанією Nielsen (Nielsen Global Survey Generational Lifestyles) у рамках Дослідження споживчої довіри (The Nielsen Global Consumer Confidence Survey), телебачення залишається основним джерелом новин для українців, проте його обирають у якості основного інформаційного каналу 51 %

українських респондентів. На новинних сайтах інформацію дізнаються 48 % опитаних, у соціальних мережах – 47 %. Друковані газети і журнали залишаються джерелом новин тільки для 9 % і 5 % відповідно [181]. При цьому згідно з даними Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка 55 % української молоді найбільше довіряють саме Інтернету як джерелу інформації [195].

Якщо взяти статистичну інформацію щодо топ-10 найбільш відвідуваних сайтів, то можна побачити, що лідируючі позиції утримують пошукові системи та соціальні мережі (Рис. 4.3) [186].

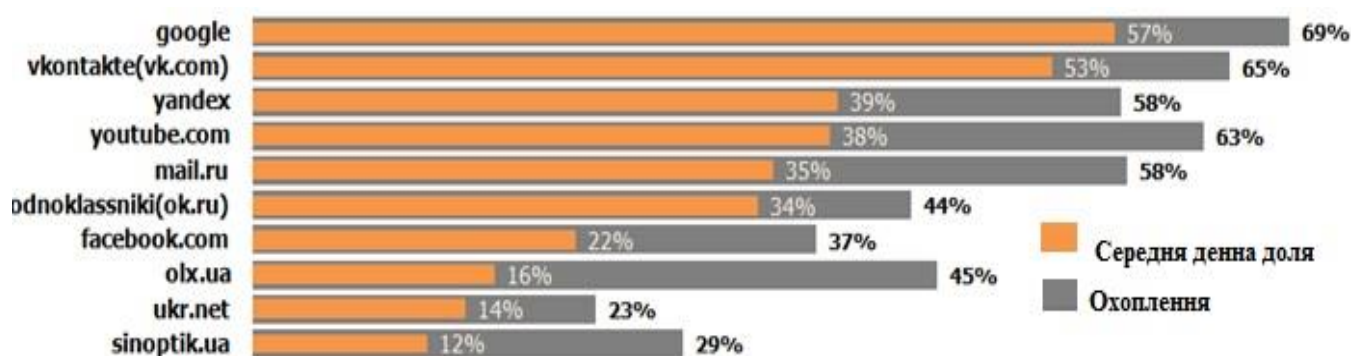


Рисунок 4.3 – Топ-10 сайтів (доменів) (червень 2016 р.)

Занепокоєння викликає той факт, що у першій десятці сайтів лише два є українськими. З восьми інших топових сайтів чотири мають американських власників, чотири – російських. Це безумовно свідчить про заангажованість, тенденційність інформаційного інтернет-простору та підвищує рівень вразливості інформаційного суверенітету країни.

Отже, перераховані факти свідчать про сформованість в Україні умов для політичної участі громадян у інтернет-форматі. Серед конвенційних форм інтернет-участі популярними у використанні з боку організацій громадянського суспільства в Україні є створення сайтів, блогів, чатів, форумів, інтернет-видань із відповідною спрямованістю; підготовка та внесення електронних петицій; участь у виробленні проектів політичних рішень, політичних програм, місцевих бюджетів; віртуальні з'їзди організацій, телеконференції; поширення інформації про політичні акції, мітинги, страйки тощо (тут високу ефективність

має використання соціальних мереж, про що мова йтиме далі). Неконвенційна інтернет-участь може реалізуватися у вигляді організації дій членів і прихильників ОГС для реалізації політичних протестів, провокацій, «чорного PR» (створення сайтів-клонів, поширення завідомо неправдивої інформації); хакерських атак на сайти і портали органів державної влади, політичних партій, громадян.

Варто відзначити позитивну динаміку використання новітніх інформаційних технологій організаціями громадянського суспільства. Зокрема, якщо у 2002 р. власний веб-сайт мали 13 % активних ОГС, у 2011 р. – 41 %, то у 2016 р. їхня кількість збільшилась до 70,1 %. Суттєво зросла кількість ОГС, які використовують соціальні мережі для поширення інформації про свою роботу (69 %), а також для залучення додаткових коштів за допомогою не тільки соціального підприємництва, а через систему фандрайзингу, розміщуючи інформацію про проекти на інтернет-платформах, залучення ЗМІ та інших механізмів роботи з громадою. Найбільш вдалим прикладами залучення альтернативних фінансових ресурсів є такі: через он-лайн систему «Спільно кошт» Громадське ТБ зібрало понад 1 млн. гривень, незалежне громадське радіо отримало від благодійників майже 86 тис. гривень. Кожна четверта громадська організація шукає фінансування через соціальні мережі [75].

Опитування, яке було ініційовано коаліцією неурядових організацій, серед яких Подільська агенція регіонального розвитку, асоціація органів місцевого самоврядування «Міста електронного врядування України» та громадянська мережа «ОПОРА» (за підтримки Державного агентства з питань електронного уряду і Національної академії держуправління при Президентові України) продемонструвало, що 90,8 % респондентів використовують соціальні мережі як засіб комунікації з громадянами. 74,4 % організацій в своїй роботі застосовують Google-сервіси; 39,6 % користуються можливістю електронних запитів та звернень до органів влади та місцевого самоврядування; близько

12 % організацій використовують електронні приймальні. При цьому позитивну оцінку системі відкритих даних в Україні дали 64,4 % опитаних [142, с. 10-11].

Таким чином, найбільш використовуваним інтернет-ресурсом з боку організацій громадянського суспільства є соціальні мережі. Їхнє використання цілком виправдане, враховуючи, що серед 10 топових сайтів три представлені саме соціальними мережами – VK (або ВКонтакте), Однокласники та Facebook. При цьому зазначимо, що охоплення інтернет-користувачів соціальними мережами має позитивну динаміку (Рис. 4.4) [185].

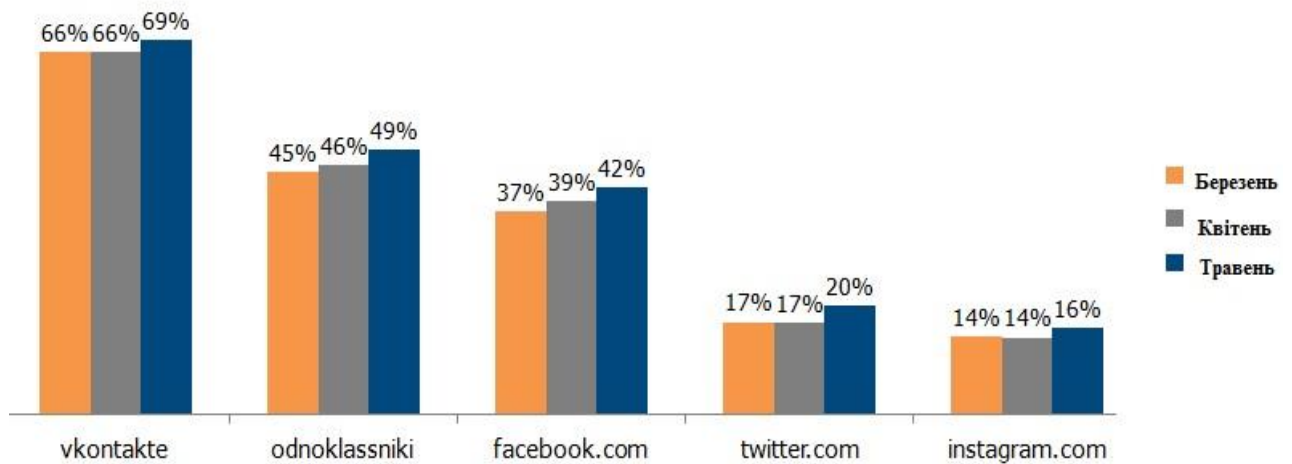


Рисунок 4.4 – Динаміка охоплення соціальними мережами інтернет-користувачів (березень-травень 2016 р.)

Також під час та після подій Революції Гідності соціальні мережі (окрім мобілізаційної та інтеграційної функції) стали своєрідним майданчиком для публікації новин та, більше того, для популяризації ЗМІ, які оперативно висвітлювали новини. Так, у вересні 2013 р. лише близько 10-15 % денної аудиторії українського Інтернету читали хоча б одну новину суспільно-політичної тематики, що становило приблизно 1,5-2 млн. інтернет-користувачів. Уже у березні 2014 р. загальна денна аудиторія українських ЗМІ наблизилася до 7 млн. Це стало можливим завдяки «переходам» за гіперпосиланнями, розміщеним у соціальних мережах. Якщо у жовтні 2013 р., згідно з даними Liveinternet, денний трафік з соцмереж на сайти українських ЗМІ складав 180-



200 тис. переходів, то в лютому-березні 2014 р. ця цифра зросла до 2-2,5 млн. переходів щодоби [161].

Таким чином, з одного боку, констатуємо підвищення ролі соціальних мереж у якості джерела інформації, а з іншого – зростання рівня довіри до громадських організацій різного спрямування (про що мова йшла у п. 3.2). У сукупності це дозволяє зробити висновок про необхідність і доцільність використання громадськими організаціями можливостей соціальних мереж для активізації самоорганізаційного потенціалу суспільства.

На нашу думку, роль соціальних мереж у формуванні функціонально дієздатного громадянського суспільства визначається рядом їхніх переваг [104, с. 72]:

1. Призводить до прискорення та підвищення ефективності процесу управління – у сучасних умовах найбільш простим шляхом поширення інформації є її публікація в соціальній мережі. Через свої аккаунти (облікові записи) у соціальних мережах політики, громадські діячі, лідери думок можуть оперативіно інформувати громадян про свої дії, спостерігати за реакцією з боку населення, роблячи певним чином «заміри» громадської думки. Швидкість поширення інформації в мережах призводить до того, що навіть професійні журналісти вважають соціальні медіа важливим інструментом збору інформації. Так, в Україні експерти Інституту Масової Інформації проаналізували 203 матеріали про конфліктно чутливі групи населення в шести загальнонаціональних інтернет-ЗМІ на предмет того, які джерела інформації журналісти використовують. З'ясувалося, що в 25 % випадків джерелом інформації були аккаунти в соціальних мережах, переважно у Facebook та Twitter [33].

Українські політики і загальнонаціонального, і регіонального рівнів також використовують аккаунти (частіше у Facebook та Twitter) для висвітлення своєї діяльності. Лідером по кількості осіб, що підписані на його сторінку в Facebook, є Петро Порошенко (понад 470 тис. осіб). Його аккаунт (<https://www.facebook.com/petroporoshenko/?fref=ts>) має щоденні оновлення,

передбачає можливість коментування (проте відповідей на запитання з боку П. Порошенка не знайдено, що робить комунікацію односпрямованою), мультимедійний та гіпертекстуальний. Проте порушення балансу інтерактивності нівелює комунікаційні можливості соціальної мережі. Ті ж самі недоліки притаманні і лідерам регіонального рівня. Наприклад, міський голова м. Івано-Франківськ Руслан Марцінків веде дві сторінки у Facebook – як звичайна людина (<https://www.facebook.com/profile.php?id=100003477463628&fref=ts>) та як публічна особа (<https://www.facebook.com/Руслан-Марцінків-823981534291597/?fref=ts>). Відповідно на першому профілі він має майже максимально допустиму кількість друзів (близько 5 тис.), а на другій сторінці – понад 2 тис. осіб, які стежать за його політичною діяльністю. Обидва профілі мультимедійні, з оперативною подачею інформації, містять гіперпосилання на офіційний сайт міської ради, проте залишаються неінтерактивними.

2. Використання соціальних мереж дає можливість оперативно виносити громадянські ініціативи для публічного обговорення, донесення до інститутів влади, що у свою чергу сприяє формуванню культури партнерства у відносинах «влада-громадянське суспільство». В якості прикладу можна навести призначення радником Президента України засновника волонтерської групи «Крила Фенікса» Ю. Бірюкова. У своїх інтерв'ю він, зокрема, зазначав, що його публікації на сторінці у Facebook читаються Президентом П. Порошенком. Це дало змогу вирішити ряд важливих проблем, пов'язаних із забезпеченням харчування солдат, які брали участь у антитерористичній операції на сході України [214].

Також доцільним є застосування можливостей соціальних мереж у політичному циклі державної політики (Рис. 4.5).



Рисунок 4.5 – Цикл державної політики

Завдання кожного етапу даного циклу можна вирішити за допомогою соціальних мереж. Наприклад, формулювання проблеми політичного порядку денного здійснюється через вимірювання громадської думки (організація соціологічних опитувань, онлайн-голосувань) у мережах; визначення альтернатив політики можливо робити за допомогою громадських форумів на Facebook або «Вконтакті». Також припустимою є кваліфікована оцінка виробленого проекту рішення через залучення експертного середовища, наприклад, в мережі професіоналів LinkedIn. Нарешті, саме за допомогою реакції на прийняте рішення в соціальних мережах можна оцінити його і, таким чином, забезпечити зворотній зв'язок між владою та громадянами.

Однією із перших держав, де мало місце використання даного механізму, стала Ісландія, приклад якої детально розглянуто у підрозділі 3.1. Краудсорсинг у процесі прийняття нової Конституції країни призвів, по-перше, до посилення самоорганізації, а по-друге, до тотальної підтримки норм, які були в ній закладені. В Україні подібний механізм намагався залучити В. Ющенко в процесі підготовки змін до Конституції під час свого президентства (про що мова йтиме далі). Проте на той момент рівень проникнення Інтернету та соціальних мереж залишався не досить високим.

3. Використання соціальних мереж дозволяє значно скоротити часові та фінансові витрати. Доступ до опублікованої в мережі інформації є безкоштовним, при цьому є можливість доступу до певної інформації у будь-який зручний для споживача час.

4. Фактично формується новий тип взаємовідносин між владою та громадянами, який заснований на прозорості, відповідальності, принципах партнерства та самоорганізації. Це, у свою чергу, може стати потужним механізмом у подоланні кулуарності в прийнятті політичних рішень та корупції, показники якої в Україні не зменшуються, а збільшуються протягом періоду незалежності. Так, за вимірами громадської організації Transparency International у 2015 р. Україна опинилася на 130 місці у рейтингу корумпованих країн, набравши 27 балів із 100 можливих. Відзначимо, що гірші показники серед пострадянських країн демонструють тільки Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан [231].

Проте крім очевидних переваг застосування соціальних мереж у політичній діяльності несе і певні ризики. Перш за все, необхідно констатувати несформованість інформаційної культури взагалі та культури використання соціальних мереж зокрема з боку державних службовців, політичних акторів тощо. Так, наприклад, типовою проблемою в Україні є відсутність можливостей коментувати публікації, отримувати відповіді на запити, вилучення інформації компрометуючого характеру або критики. Таким чином, українська віртуальна політична система дублює риси реальної: вона залишається закритою, слабо адаптивною, характеризується відсутністю реакції та дисбалансом комунікативної підсистеми. Натомість, наприклад, аналіз сторінок партій Європарламенту (<https://www.facebook.com/epp.eu>, <https://www.facebook.com/PES.PSE>, <https://www.facebook.com/aldeparty>) у соціальній мережі Facebook демонструє жваву політичну дискусію, реакцію на зауваження та пропозиції, тобто налагодження зворотного зв'язку між громадянами та владними інституціями.

Іншим ризиком, який несуть у собі соціальні мережі, є технологія астротурфінгу. Прийшовши в політичну сферу з економіки (астротурфінг використовувався як спосіб створення позитивного іміджу необхідному товару), дана технологія перетворилася на потужний інструмент політичної маніпуляції, що здатна знищити можливість конструктивного обміну думками за допомогою Інтернету [113].

Астротурфінг сьогодні є впливовим інструментарієм GR-менеджменту та певним симулякром грассрутингу. Останній, навпаки, акумулює самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства, який проявляється в організації спонтанних, «справжніх» рухів, створених громадянами для боротьби за свої права. На нашу думку, активізація та протистояння даних технологій особливо спостерігається у кризові моменти, прикладом яких був Євромайдан, трансформований у Революцію Гідності у 2013-2014 рр.

Так, після початку протестів у листопаді 2013 р. у Facebook було створено групи, в яких оперативно публікувалися новини Євромайдану – «Євромайдан» (кількість шанувальників цієї сторінки перевищила 214 тис. осіб у лютому 2014 р.); «Євромайдан SOS» (59 тис. осіб), основним призначенням якої стало поширення інформації про зниклих під час протистояння людей; «Українська революція Євромайдан» (понад 280 тис. осіб) тощо. Аналогічні сторінки створювались і «ВКонтакте», що пояснюється тим фактом, що Євромайдан розпочинався із протестів студентів, які переважно використовували у якості мережі для спілкування саме останню. Подібна активність у соціальних мережах була також використана тими, хто намагався дискредитувати ідею Майдану. Найбільш яскравим прикладом непродуманого онлайн-протистояння з прихильниками Євромайдану було розтиражоване повідомлення такого змісту: «Був вчора на Євромайдані, холодно, захворів, завтра вже нікуди не піду», супроводжуване відповідним тегом. Дане повідомлення було опубліковано від різних аккаунтів зовсім дослівно, причому фразу про те, що «був» (а не «була») на Майдані публікували і аккаунти, що належали жінкам [9].

Водночас, були створені і групи, покликані представляти інтереси протилежного табору – «АнтиМайдан» (сьогодні кількість шанувальників в мережі «ВКонтакте» становить понад 500 тис. осіб), «Русская весна» (понад 50 тис. прихильників), «Новороссия» (понад 300 тис. осіб). Аналогічні групи в Facebook мали набагато меншу кількість учасників – «АнтиМайдан» (понад 4 тис. осіб), «Русская весна» (понад 3 тис. осіб), «Новороссия» (понад 11 тис. осіб). На нашу думку, ці групи являли собою типовий приклад астротурфінгу і були інструментом інформаційної війни вищого гатунку – Російської Федерації проти України. Про це можуть свідчити неодноразові звернення голови СБУ В. Наливайченка, який у своїх інтерв'ю підкреслював, що російські спецслужби через соцмережі, електронну пошту та смс-повідомлення поширюють неправдиву інформацію, щоб посіяти паніку серед українців і дестабілізувати ситуацію [194].

Сьогодні навіть висловлюються думки з приводу існування «агентів впливу силовиків-державників» або «Команди Г» – групи фахівців для цілеспрямованого впливу на громадську думку за допомогою брехні, наклепів, дезінформації. Експерти російського видання «Expertiza» сформулювали ряд специфічних рис, які вирізняють членів даної команди:

- цілодобова присутність на форумах, готовність вступити в дискусію у будь-який час;
- «пластичність» власної ідеології, яка завжди співпадає з ідеологією держави;
- безмежна відданість главі держави та його оточенню;
- повага та преклоніння перед силовими структурами на кшталт ФСБ;
- магістральні напрямки пропаганди – вона має антиліберальний, антиамериканський, античеченський, антисемітський, антизахідний характер;
- визначення образу ворога, який конкретизується в опозиційних політиках, громадських діячах;
- виховання позитивного, «ностальгічного» ставлення до СРСР;
- низький культурний рівень та характерна мова спілкування;

- апеляція до іноземних експертів тощо [86].

Аналіз сторінок вказаних груп у мережі «ВКонтакте» (<https://vk.com/antimaydan>, [https://vk.com/rusvesna\\_su](https://vk.com/rusvesna_su), <https://vk.com/soutukraine>) за визначеними критеріями дозволяє стверджувати про їхній замовний характер створення, активну дезінформацію щодо подій в Україні. В опублікованих постах надаються пропозиції захисту від «українського фашизму» Російською Федерацією та її очільником, регулярно згадуються здобутки радянської влади, культивується постать сильного політичного лідера (апеляція до Й. Сталіна), активно залучаються посилання на європейських, американських «експертів», які пророкують падіння західної цивілізації та сподіваються на рятувальну роль Російської Федерації.

Таким чином, технологія астротурфінгу стала однією із найбільш задіяних у подіях Революції Гідності та, судячи із активності діяльності аналізованих груп, зберігає свою актуальність і сьогодні. Її функціонування підкріплюється використанням сплогів (штучно створених сторінок спеціально під пошукові системи з метою підвищити індекс цитування тієї чи іншої інформації) та техніки кросспостингу (автоматична або напівавтоматична масова публікація постів з основного блога / аккаунта на інші).

Наступною проблемою, яка виникає та власне формується соціальними мережами та яку повинні враховувати у своїй інтернет-діяльності громадські організації, є явище слактивізму (slacktivism, диванний активізм). Воно притаманне і для країн розвинутої демократії, проте яскраво проявляється в Україні, що спричинене специфікою політичної культури сучасного українського суспільства, залишками тоталітарної політичної свідомості у вигляді пасивності тощо. Сам термін набуває поширення з 2009 р. завдяки публікаціям американського дослідника білоруського походження Є. Морозова. Проведений ним аналіз активності американців у соціальній мережі Facebook, дозволив зробити висновок про формування у користувачів мережі почуття онлайн-активності, яка має нульовий політичний або соціальний вплив [266]. Зручність такої форми полягає в тому, що для користувача навіть не потрібно

«вставати з дивана»: для демонстрації своєї активності достатньо увійти до певної групи у Facebook, поставити «like» або «share», підписати онлайн-петицію, розповсюдити певний хештег, проводити віртуальну агітацію тощо. При цьому мінімізуються ризики арешту, зіткнень з силовими структурами, фізичного впливу.

У доповіді ООН слактивістами визначаються люди, які демонструють свою підтримку, виконуючи прості дії, які однак нічого не можуть змінити [217, с. 143].

На нашу думку, дане явище широко поширене в українському інтернет-просторі та стає новітньою пасивною формою політичної інтернет-участі. Воно проявляється у підписці на сторінки офіційних та публічних осіб, різноманітних організацій, лідерів думок у соціальних мережах; розповсюдженні певної інформації, актуальних хештегів від організації (лідера) через свій аккаунт; участі в інтернет-флешмобах. Прикладом останніх є масове використання хештегу #FreeSavchenko, спрямованого на підтримку Н. Савченко, судовий процес над якою тривав у Російській Федерації; вшанування пам'яті загиблих внаслідок численних терактів, пов'язаних із поширенням тероризму в світі взагалі та проведенням антитерористичної ситуації на сході України зокрема через використання хештегів на кшталт #JesuisVolnovakha та організацією відповідних інтернет-флешмобів. Інтернет-флешмоб «Je suis Volnovakha» навіть змінив якість з віртуального на реальну акцію, адже користувачі соціальних мереж провели збори «Je suis Volnovakha» в різних містах України [189].

Іншим масовим флешмобом став захід, організований соціальною мережею Facebook на знак підтримки Франції та парижан після терактів восени 2015 р. Користувачам було запропоновано забарвити фото профілю в кольори французького прапора. Акція набула широкої підтримки по усьому світу, в Україні у тому числі.

Таким чином, з одного боку, можливості інформаційно-комунікаційних технологій дозволяють залучати широке коло громадян до вирішення певних



проблем чи акцентування на них уваги, а з іншого – є ризик того, що проблема так і залишиться у віртуальному вимірі. Тому ОГС повинні розробляти можливості перенесення віртуальних дій громадян у реальний світ. Українська дослідниця О. Дащаківська як приклад наводить місцеві ініціативи, коли за 20 років у Львові в Інтернеті не було жодної такої ініціативи. Проте протягом двох місяців, що минули після Революції Гідності, таких ініціатив назбиралося 108. Таку активність О. Дащаківська пояснює тим, що людям доволі просто зробити декілька «кліків». Проте наголошує, що для того, щоб ця ініціатива зрушила з місця, в подальшому все одно слід все переводити в «паперовий варіант» і писати офіційні звернення. Саме тому дослідниця застерігає від переоцінки ролі та можливостей Інтернету [123].

На нашу думку, ефективним інструментом може стати залучення механізму електронних петицій, який запрацював в Україні з 28 серпня 2015 р. Спочатку портал електронних петицій було запущено на сайті Президента України, а сьогодні дану форму можна знайти на сайтах місцевих рад переважної більшості населених пунктів України. Одним із перших міст, де було запущено даний проект як пілотний, став Бердянськ, досвід якого розглянуто у підрозділі 4.1. Також створено єдину систему місцевих петицій у рамках програми «Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади» (EGAP) (за фінансової підтримки Швейцарської Конфедерації та допомоги з боку Фонду Східна Європа, Фонду InnovaBridge у партнерстві з Державним агентством з питань електронного врядування). Цільовими регіонами програми стали Вінницька, Волинська, Дніпропетровська та Одеська області, проте сьогодні кількість міст-учасників значно розширилася.

Аналіз використання цієї форми свідчить про ефективність її застосування саме на рівні місцевої громади. Наприклад, серед електронних звернень до Київради більшість стосується питань організації місцевого транспортного сполучення, перейменування вулиць, благоустрою території тощо, тобто саме того, чим і має займатися місцева влада. Серед електронних петицій, які були подані до Вінницької міської ради, найбільшу кількість

підписів отримала пропозиція будівництва школи в районі «Поділля». У відповіді міської влади зазначено, що будівництво школи включено до плану робіт відповідного департаменту вже на 2016 р., і у 2017 р. об'єкт має бути введений в експлуатацію [57].

При організації такої петиції на сайті відповідного органу влади (Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, органів місцевого самоврядування) необхідно зареєструватися особисто, або авторизуватися за допомогою сайту громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронних петицій, та розміщує текст електронної петиції. Таким чином, громадські організації на законодавчому рівні визнано суб'єктом процесу створення електронних петицій.

Відповідно до нової редакції статті 5 Закону України «Про звернення громадян» електронна петиція, адресована до центральних органів влади, підлягає розгляду за умови збору на її підтримку не менше ніж 25000 підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня оприлюднення петиції. Натомість петиція до відповідного органу місцевого самоврядування розглядається за умови збору на її підтримку протягом не більше ніж трьох місяців з дня її оприлюднення такої кількості підписів у відповідній адміністративно-територіальній одиниці, де проживає:

- до 1 тисячі жителів – не менше, ніж 50 підписів;
- від 1 тисячі до 5000 жителів – не менше, ніж 75 підписів;
- від 5000 до 50000 жителів – не менше, ніж 100 підписів;
- від 100 000 до 500 000 жителів – не менше, ніж 250 підписів;
- від 500 000 до 1 мільйона жителів – не менше, ніж 500 підписів;
- понад 1 мільйон жителів – не менше, ніж 1000 підписів [145].

Таким чином, законодавчо урегульовано мінімальну кількість голосів для розгляду петицій органами самоврядування. Максимальний поріг не обговорюється, залишаючись на розсуд відповідної ради. Проведений вибірковий аналіз міст України дає можливість констатувати, що мінімальний поріг, який необхідно набрати петиції, використовують не всі міста. Одні з

найменших порогів використовуються у м. Маріуполь (250 голосів при кількості населення 458,5 тис. осіб, що становить 0,05 %), м. Івано-Франківськ (250 голосів при кількості населення 243,9 тис. осіб, що становить 0,1 %), м. Дніпро (900 голосів при кількості населення 991,6 тис. осіб, що становить 0,09 %), м. Львів (1000 голосів при кількості населення 758,7 тис. осіб, що становить 0,13 %). Натомість у містах-мільйонерах петиції для розгляду необхідно набрати приблизно 0,34 %-ву підтримку з боку громадян (у м. Київ – 10000 голосів, у м. Харків – 5000) [Підрах. автора; 109].

Отже, формується новий сучасний механізм комунікації між громадянами, громадськими організаціями та органами влади. Про його високу суспільну значущість та затребуваність свідчить той факт, що з моменту запуску у 28.10.2015 р. до 23.04.2016 р. до системи місцевих електронних петицій було підключено понад 50 територіальних громад, було подано понад 3000 петицій (серед міст лідером є Львів, жителі якого подали понад 450 петицій, понад 300 запитів до органів міської влади надійшло від жителів Вінниці, Луцька, Тернополя, Хмельницького). Якщо аналізувати тематику запитів, то 42,7 % присвячені питанням благоустрою міст, 24,4 % – питанням транспортного сполучення, а 32,9 % – займають інші питання. Яка б критика не звучала в бік даних петицій (зокрема щодо низької вірогідності реалізації запиту), проте вже за перше півріччя було прийнято позитивне рішення по 20 % запитів, ще 30 % плануються бути вирішеними протягом року, а 50 % отримали відмову у реалізації. Тобто маємо позитивну динаміку у цьому питанні [176].

На нашу думку, високу ефективність, багатоканальну комунікацію, посилення впливу на органи влади з боку громадянського суспільства матиме поєднання декількох інструментів – механізму електронних петицій, створення відповідної інформаційної кампанії на сайтах громадських організацій та їхніх аккаунтах у соціальних мережах та безпосередніх акцій на підтримку необхідності прийняття певного рішення в режимі реального часу.

Наприклад, Асоціація велосипедистів Києва 26.05.2016 р. проводила широку акцію на підтримку зареєстрованої ними петиції щодо зниження

швидкості руху в населених пунктах України та підвищення безпеки дорожнього руху. Була розгорнута інформаційна кампанія на сайті Асоціації, проведені просвітницькі заходи на Всеукраїнському Велодні у містах України, а також було надано можливість підписання електронної петиції, скориставшись гіперпосиланням з сайту організації або за результатами власного пошуку.

Прецедент у зборі підписів за електронну петицію, коли вирішальну роль зіграв саме розголос проблеми у соціальній мережі Facebook, виник протягом серпня 2016 р. у м. Ужгород. Першою петицією, що набрала необхідні для розгляду місцевою радою 250 голосів, стала петиція «Про демонтаж тераси Fabbrica Drugetti». Дана тераса була встановлена місцевим бізнесменом майже на перехресті центральних пішохідних вулиць міста із порушенням законодавства. Стурбована громада, провівши потужну інформаційну кампанію в мережі Facebook, домоглася того, що рішення про демонтаж тераси очікується вже 19 серпня.

Таким чином, формується ефективний механізм «переводу» віртуального вирішення проблем у інституціональний вимір.

Враховуючи таку особливу рису політичної культури українського суспільства, як висока персоніфікація соціально-політичних процесів, необхідно відзначити, що остання, використовуючи можливості інтернет-технологій, реалізується у тому числі і у вигляді політичного блогінгу. Найпопулярніші українські блогери перетворюються на впливових лідерів думок, сприяють процесам самоорганізації громадян.

Серед науковців триває суперечка щодо суспільної значущості блогів (політичних зокрема), їхньої унікальності порівняно з традиційними засобами масової інформації. Так, професор кафедри політології Каліфорнійського університету К. Уоллстен вважає політичну блогосферу своєю «ехо-камерою» («echo chamber») для повідомлень традиційних ЗМІ, оскільки «перше, питання, обговорювані в політичних блогах, повторюють питання, обговорювані в ЗМІ; по-друге, позиції блогерів з політичних питань нагадують

позиції, опубліковані в ЗМІ; по-третє, система доказів в блогах повторює аргументацію ЗМІ». При цьому сам концепт «ехо-камера» запозичений у Р. Барта, який писав, що новий текст являє собою «відлуння» іншого тексту, таким чином, політичні блоги є похідними від публікацій в провідних ЗМІ [290, с. 3].

Однак, ми схилиємося до думки Д. Дрезнера, професора політології Університету Чикаго, та Г. Фарелла, професора Університету Джорджа Вашингтона, які у своєму дослідженні «Міць і політика блогів» (The Power and Politics of Blogs) вважають, що більшість блогерів все ж таки мають переваги над традиційними ЗМІ. Вони виконують функцію своєрідної фільтрації інформації, вибираючи найбільш актуальну та соціально значущу. Багато щоденників містять цікаву інформацію, на яку до цього просто не звертали уваги. Крім цього, блогери часто використовують свої персональні контакти для отримання досить таємної інформації. Вони не бояться ризикувати, часто публікуючи неперевірену інформацію, яку вважають за краще не помічати обережні ЗМІ, а інколи подібна інформація є точною і своєчасною [244, с. 16].

Також американські політологи М. Кек і К. Сіккінк акцентують увагу на тому, що політичні активісти, які не в змозі змінити становище в своїх країнах, все частіше використовують власні блоги, щоб привернути увагу світової громадськості і таким чином вплинути на владу. Політологи назвали це явище «ефектом бумеранга», коли збільшення тиску всередині країни призводить до збільшення зовнішнього тиску на цю країну [257]. На нашу думку, цей ефект було досягнуто в Україні, коли з початком антитерористичної операції на сході країни, органи влади виявилися технічно не підготовленими до її проведення. Завдяки діяльності волонтерів та їхніх організацій, широкому розголосу на сторінках у соціальних мережах та блогах Україна отримала значну гуманітарну та військову допомогу від країн світу, що, у свою чергу, дало можливість державі забезпечити виконання даної операції, зупинити наступ, провести контратаку та утримувати кордони.

Особливістю української блогосфери може назвати її російськомовність або двомовність. Наприклад, на одному із найбільш популярних майданчиків для ведення блогів – «Живому Журналі» налічується всього 49 україномовних блогерів, які мають понад 1000 читачів, при цьому понад 60 % україномовних блогів на ЖЖ не оновлювалися по декілька місяців [123]. Окрім «Живого Журналу» та персональних сайтів можливості вести блоги сьогодні включені до структури сайтів «ТСН.ua», «Українська правда», «Цензор.НЕТ» «Кореспондент», «Ліга», «День», «Главком», «Радіо Свобода» та ін. Проте майже все написане в блогах дублюється авторами у соціальних мережах, частіше за все у Facebook, що дає змогу дослідникам зараховувати Facebook до блог-платформ. Також створено ресурс Site.ua – платформу для блогів найпопулярніших і найвідоміших авторів українського сегменту соціальної мережі Facebook.

Спираючись на рейтинги найпопулярніших блогерів [1], пропонуємо проаналізувати блоги Ю. Бутусова, С. Іванова, Т. Монтян, М. Музики, С. Наумовича (Додаток А).

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що сучасна українська блогосфера в цілому сформувалася. Є визначений перелік топ-блогерів, які мають значну кількість підписників. Вони у своїх публікаціях намагаються охопити широке коло проблем (політематичність блогу), проте на першому місці залишаються питання, пов'язані із функціонуванням політичних інститутів, процесами люстрації, опозиції, ротації політичної еліти, тобто український блогінг є досить політизованим. Впливовою залишається тема антитерористичної операції та анексії Криму. Аналіз публікацій блогерів дає змогу стверджувати про загальне розчарування ситуацією в державі, конфронтальне мислення. Досліджувані автори переважно є патріотами України (сумнівам піддається тільки позиція Т. Монтян), проте по-різному відносяться до важливих викликів та подій, що стоять перед політичною системою. Використовується публіцистичний стиль подачі інформації, нерідко із використання експресивної лексики. Також необхідно відзначити проблеми із

інтерактивністю (що властиве і політичним лідерам держави), хоча саме ця властивість блогу може ефективно сприяти процесу артикуляції суспільно значущих проблем, їхньої постановки на політичний порядок денний. Це, у свою чергу, стане підготовкою для більш високого рівня політичної участі – на стадії вироблення альтернативних шляхів вирішення проблем.

Завершуючи дослідження можливостей застосування інтернет-технологій у політичному процесі, необхідно згадати про моделі політичної інтернет-участі, сформульовані британськими дослідниками А. Чадвіком і К. Меєм (підрозділ 2.1).

На нашу думку, модель інтернет-участі в Україні залежить від позиції домінуючого політичного актора – Президента країни. Незважаючи на високий рівень інтернет-проникнення, потужний суспільний запит на електронні форми участі, можна говорити про домінування рис управлінської моделі. Переважно громадянин є пасивним споживачем інформації. Президентство Л. Кравчука лише поклало початок процесу створення інформаційних ресурсів та інтернет-простору, проте аудиторія інтернет-користувачів була незначна, враховуючи той факт, що після проголошення незалежності України з'явилися більш важливі питання: політичного і економічно розвитку, розбудови правової системи, соціальні потреби громадян.

За період президентства Л. Кучми були ухвалені Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» та Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади», які були спрямовані на забезпечення обов'язковості створення органами державної влади та органами місцевого самоврядування власних веб-сайтів, оперативного розміщення на них офіційної інформації про діяльність, чітких вимог щодо змістовного наповнення веб-сайтів органів влади; створення урядового порталу. Але якість створених порталів була низькою, а зворотній зв'язок на них не відбувався.

У той період були зареєстровані численні проекти неурядових організацій, однією з цілей яких є формування автономних моделей політичної участі громадян та зниження ефективності мобілізаційних практик влади. Створення «Урядового порталу» до певної міри розширило спектр форм е-участі громадян. Зокрема, вони отримали можливість опосередковано брати участь у публічних обговореннях, громадських слуханнях та засіданнях круглих столів, а з їхніми результатами і резолюціями знайомитися на порталі Кабінету Міністрів України. Аналіз сайтів обласних державних адміністрацій засвідчив, що всі вони, згідно з указом Президента «Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення» (13.08.2002 р., № 700/2002), запропонували громадянам використовувати форму е-звернення до органів державної влади та управління. Такі заходи не припускали отримання відповіді, яка, до того ж (за українським законодавством) не мала статусу офіційної [158, с. 82-83].

Під час президентської виборчої кампанії 1999 р. були задіяні сайти основних кандидатів – Л. Кучми, О. Мороза, Є. Марчука. Проте вони були орієнтовані здебільшого не на звичайного виборця, а на лідерів суспільної думки, зокрема журналістів. Тому розміщені на них матеріали вирізнялися високим рівнем аргументації й логічності. А авторами коментарів актуальних подій були самі кандидати. Популістська риторика була відсутня [164, с. 93-94].

Президентство В. Ющенка взагалі характеризувалось спробами побудови горизонтальних зв'язків між усіма рівнями політичної системи, зменшенням цензури, збільшенням свободи преси та свободи інформації. В цей час було значно розширено спектр громадських ініціатив шляхом створення громадських приймалень, запровадженням онлайн-трансляцій та конференцій. Так, протягом першого півріччя 2005 р. до громадської приймальні Президента В. Ющенка надійшло 97300 звернень, було зафіксовано суттєве збільшення кількості звернень, оформлених у якості відгуків (пропозицій) на соціально-політичні події в державі, щодо роботи органів місцевої влади та управління,



щодо діяльності партій, профспілок та інших об'єднань, щодо економічного реформування, підприємництва, політики цін та податків [143].

Активно використовувалися форми електронної демократії з метою залучення громадськості В. Ющенком, зокрема, під час обговорення президентського Проекту Конституції України. На сайті Президента було влаштовано інтернет-голосування по п'ятьом основним пунктам: «Чи потрібні конституційні поправки для наведення порядку в Україні?», «Чи потрібно вносити конституційні поправки до президентських виборів?», «Чи підтримуєте Ви скасування депутатської недоторканності?», «Чи підтримуєте Ви скорочення кількості депутатів Ради?», «Чи підтримуєте Ви вибори за відкритими списками?». Під час голосування у головній службі інформаційної політики Секретаріату Президента неодноразово сповіщали про хакерські атаки з метою коригування кількості голосів [20]. Проте цей проект залишається першою спробою реалізації краудсорсингу в Україні.

Новаторськими для України були також кроки Президента щодо налагодження комунікації з громадянами в онлайн-режимі – підсумкові річні інтерв'ю Глави держави: онлайн-інтерв'ю 14.12.2006 р., прес-конференції з відповідями на запитання користувачів Інтернету 27.12.2007 р. та 23.12.2008 р.

Період президентства В. Януковича та його авторитарний стиль керівництва позначилися і на якості комунікацій між владою та громадськістю. Так, відомий Закон України «Про доступ до публічної інформації» встановив поняття цензури, обмежив доступ до публічної інформації. Позиції державної влади та її вертикаль зміцнилися, а відкритість онлайн-сервісів та їхня ефективність відзначилися як наднизькі.

На сучасному етапі діяльності П. Порошенка відбувається посилення процесів участі громадян у політиці за допомогою е-сервісів, що є однією із вимог Європейського Союзу при отриманні Україною кредитів та встановлення безвізового режиму між Україною та ЄС. Активно розвиваються соціальні мережі, суспільної ваги отримали поняття «лідери думок», «блогери». Політичні лідери мають свої сторінки та представництва в онлайн-сервісах.

Пости у Facebook та Twitter є обов'язковими і для офіційних осіб, і для громадських організацій. Створена програма «Електронне врядування задля підзвітності влади та участі громади» (EGAP), що реалізовуватиметься протягом 2015-2019 рр., спрямована на використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, що допомагатимуть вдосконалити якість врядування, покращать взаємодію влади та громадян та сприятимуть соціальним інноваціям в Україні; запрацював механізм електронних петицій. Але відзначимо, що попри велику кількість е-сервісів та порталів, їхня інтеракція з громадянами є низькою (заявки залишаються без відповіді, не можливо коментувати записи і новини). Також протягом останніх двох років Україна за рівнем інтернет-свободи, який щорічно вимірюється правозахисною організацією Freedom House, перейшла із розряду «вільних» країн у статус «частково вільних» [247]. Проте фахівці пояснюють це особливостями політичної ситуації, проведенням антитерористичної операції зокрема. Таким чином, в цілому констатуємо поступовий зсув у бік консультативної моделі. Проте він ініціюється не владними структурами, а саме інституціями громадянського суспільства та під впливом євроінтеграційних процесів.

У цілому, необхідно підсумувати, що використання інтернет-технологій призводить до акумуляції самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства в державах сучасного світу, Україні зокрема. Їхнє використання стало результатом інтернет-проникнення, поступовим формуванням інформаційної культури суспільства як елемента постматеріалістичних ціннісних орієнтацій. Констатуємо повільний зсув у бік консультативної моделі політичної інтернет-участі з одночасним домінуванням рис управлінської моделі.

### **Висновки до четвертого розділу**

Реалізація громадянської ініціативи в сучасній Україні характеризується певними особливостями, які подекуди мають суперечливий характер. Події, пов'язані з необхідністю збереження національної безпеки та незалежності,

сприяли розвитку громадянських ініціатив, пов'язаних із виробленням стратегічного бачення громадянами розвитку країни, подоланнями проблем реформування в країні. Суттєво підвищилось використання соціальних мереж, із залученням різноманітних інтернет-ресурсів для вирішення проблем на місцях за допомогою ініціативи. Констатуємо збільшення громадянських ініціатив як показника посилення самоорганізаційного капіталу громадянського суспільства в сучасній Україні.

Стверджуємо, що вплив громадянської ініціативи позначився на процесі формування системи цінностей українців у контексті розвитку європейської цивілізації і відтворенні досвіду консенсусного прийняття рішень. Активізація процесів самоорганізації громадян значним чином пришвидшила процес подолання деформацій посткомуністичного розвитку суспільства, сприяючи підвищенню шансів побудови ефективного громадянського суспільства зі свідомим та ініціативним громадянином у центрі.

У той же час констатуємо незавершеність створення інституціонального клімату для ефективної імплементації ініціатив громадян, несистемний характер фінансового забезпечення у реалізації ініціатив, збереження пасивності та відстороненості частини населення від процесів розробки, прийняття та реалізації управлінських рішень, контролю за їхнім виконанням.

Іншим напрямом реалізації самоорганізаційної властивості громадянського суспільства став розвиток волонтерського руху. Специфіка його становлення в Україні полягає в тому, що до 2013 р. процес його інституціоналізації детермінувався впливом екзогенних чинників: абсолютно усі нормативно-правові акти, що регулювали діяльність волонтерів та їхніх організацій, було прийнято під час відповідних акцій в світі та Європі – Міжнародний день волонтера, Європейський рік волонтерства, Чемпіон Європи з футболу тощо. Також розвиток волонтерських організацій зачасти фінансувався та стимулювався за рахунок міжнародних фондів, Фонду Сороса та його організацій зокрема. Ендогенне усвідомлення потенціалу волонтерського руху відбулося під час Євромайдану, Революції Гідності, а

ескалація розвитку – у процесі проведення антитерористичної операції на території Луганської та Донецької областей.

Сьогодні процес інституціоналізації волонтерського руху характеризується такими тенденціями: регіональна нерівномірність (підрахунок автора довів, що переважна кількість зареєстрованих організацій діє у центрі та на заході України, а дані соціологічних опитувань водночас доводять, що більшу активність в рамках волонтерської діяльності демонструють мешканці західного регіону та центру. Відзначимо, що ці показники корелюються в цілому з рівнем політичної активності, про що мова йшла у підрозділі 3.3); кількісне та якісне зростання волонтерських організацій; волонтери та їхні організації мають найбільший баланс довіри у сучасному українському суспільстві серед усіх соціально-політичних інститутів (+44,1), що є свідченням їхнього суспільного визнання, а також визнання рівноцінним партнером держави (доказом чого є створення Ради волонтерів при Міністерстві оборони України, призначення волонтерів на державні посади, обрання їх народними депутатами, представлення до державних нагород); протягом 2015 р. збільшено кількість пожертв, натомість зменшено показник індивідуальної волонтерської роботи, що, на нашу думку, є свідченням емоційного вигорання волонтерів, які протягом певного часу виконували ряд функцій держави по забезпеченню обороноздатності країни. Таким чином, вищеперераховане дозволяє зробити висновок, що волонтерська діяльність є найбільш ефективним проявом реалізації самоорганізації громадянського суспільства.

Посилення самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства відбувається через використання інтернет-технологій (сайтів громадських організацій, аккаунтів у соціальних мережах, електронних петицій, блогів, електронних засобів виміру громадської думки тощо). Їхнє застосування у політичній практиці у якості новітнього механізму взаємодії держави і громадянського суспільства представляється лінеаризованим та універсальним, засобом повсякденної взаємодії і політичного діалогу. Вони стимулюють відкритість політичної системи (наприклад, через використання

краудсорсингу), підвищення її адаптивності, дистрибутивних можливостей (через застосування фандрайзингу та краудфандингу), сприяють налагодженню зворотного зв'язку. Проте тут необхідно відзначити, що дисбаланс інтерактивності нівелює комунікаційні можливості інтернет-технологій та призводить до деформації комунікативної підсистеми загалом. Окрім переваг необхідно враховувати певні ризики, які виникають у ході їхнього використання. Перш за все, технології маніпулятивного впливу – астротурфінг, сплоги, кросспостинг тощо. Астротурфінг загалом нівелює поняття грассрутингу, тобто громадянських ініціатив, перетворюючись на симулякра останнього. Також наголосимо на недостатньому рівні інформаційної культури як переважної більшості населення, так і представників влади, що породжує у тому числі й явище слактивізму. Але в цілому подібне застосування новітніх інформаційних технологій для підвищення рівня політичної участі дозволяє констатувати, що оголошений Р. Інглхартом перехід до постматеріалістичного суспільства відбувається: політична діяльність населення зміщується з голосування на більш активні, проблемно-орієнтовані форми масової участі.

У процесі визначення моделі політичної інтернет-участі з'ясовано, що її тип визначає позиція провідного політичного актора – Президента країни. Реалізовану в Україні модель визначаємо як змішану – управлінську з елементами консультативної, про що свідчать такі риси: владними інституціями Інтернет використовується не з метою залучення громадян до політичного процесу, а як можливість здійснення державних функцій; інформаційний потік є унілінійним (зверху вниз), основною метою комунікації є скорочення бюрократії і витрат, надання інформації громадянам, забезпечення взаємодії бізнесу і ЗМІ; політичний порядок денний та інформаційний потік формується державою, про свідчить посилення цензури та обмеження свободи слова та свободи в мережі, який фіксується протягом останніх двох років; громадяни частіше виконують роль пасивного споживача, можуть висловлювати свою думку лише з тих питань, які визначені урядом.

## ВИСНОВКИ

Процес категоризації громадянського суспільства почався ще в часи Античності, зазнаючи поступових еволюційних змін відповідно до трансформації суспільно-політичних відносин. У дисертаційній роботі з'ясовано, що на початковому етапі теоретизування вчені обґрунтовували природне походження громадянського стану, згодом громадянське суспільство набуло змісту та первинних функцій самозбереження (Г. Ф. Гегель, Т. Гоббс, А. Фергюсон). Розбудова інститутів громадянського суспільства призвела до формування нових вимірів теоретичних досліджень, таких як національне громадянське суспільство та глобальне громадянське суспільство (Дж. Кін, Дж. Сміт, Е. Шилз). У взаємодії із політичною системою громадянське суспільство також зазнало функціональних трансформацій, ставши своєрідним провідником демократичних принципів – забезпечення та відтворення політичного плюралізму, опікування публічними благами, формування цінностей моралі та демократії (Е. Арато, Дж. Грей, Дж. Коен, Н. Розенблюм, М. Уольцер), забезпечення соціального консенсусу (Б. Барбер). Важливою складовою еволюції взаємовідносин політичної системи та громадянського суспільства визначено набуття останнім рис самоорганізації.

На основі аналізу наукових пошуків українських вчених встановлено, що значна їхня частка присвячена проблемам взаємодії громадянського суспільства і влади (В. Бех, М. Бойчук, М. Кармазіна, М. Калініченко, О. Корнієвський, І. Кресіна, М. Михальченко, Г. Щедрова) та його інституціоналізації (Г. Зеленко, В. Зимогляд, О. Карчевська, А. Медвідь, Ю. Тишкун). Натомість питання самоорганізації громадянського суспільства залишається менш дослідженим. Відтак дисертант запропонував авторське визначення поняття «самоорганізація громадянського суспільства», під якою пропонується розуміти динамічну властивість громадянського суспільства, що проявляється у вигляді взаємодії громадян та їхніх об'єднань у процесі реалізації спільних (громадянських) ініціатив.

Розгляд теоретичних концепцій політичної модернізації у роботах Г. Алмонда, С. Гантінгтона, Д. Ептера, Ш. Ейзентштадта, Г. Зеленько, О. Новакової, Л. Пая, Н. Смелзера та ін. дозволяє стверджувати, що умовою і найважливішими елементами модернізації політичної системи суспільства є як процес створення сучасних політичних інститутів, так і складний перебіг формування нової політичної культури, розвиток громадянського суспільства. При цьому визначною тенденцією для постсоціалістичних країн залишаються ризики відставання процесу інституціоналізації від темпів зростання мобілізації і участі, які є основною причиною політичних криз і нестабільності в перехідних суспільствах (С. Гантінгтон).

Наявність «дуалістичного» відображення властивостей громадянського суспільства і процесів демократизації знаходить прояв у тому, що громадянське суспільство постає, з одного боку, наслідком (А. Ослунд, Ф. Шміттер, Т. Карл), а з іншого – необхідною передумовою здійснення процесу демократизації (Г. Алмонд, С. Верба, Х. Лінц, А. Степан, Л. Даймонд).

Стверджується, що розвинене громадянське суспільство не завжди здатне консолідувати демократію, може спричинити і несвідомі дестабілізуючі ефекти через свою незрілість (О. Скрипнюк, Г. Зеленько, О. Новакова). У той же час акцентування уваги на позитивному впливі самоорганізаційних можливостей громадянського суспільства на розвиток та зміцнення демократії є більш продуктивним та обґрунтованим.

На нашу думку, специфіка об'єкта дисертаційної роботи потребує розробки методологічних засад дослідження. Було використано поліпарадигмальний підхід (до якого залучено компаративний, інституціональний, соціологічний, культурологічний, нормативно-ціннісний, біхевіористський, соціально-інформаціологічний, соціокомунікативний методи тощо) при домінуванні принципів синергетики. Серед групи загальнологічних методів найбільш застосовуваними стали діалектичний, індукції та дедукції, аналізу та синтезу. Теоретичні висновки були підкріплені даними, отриманими за допомогою групи емпіричних методів (аналіз документів, експертні оцінки

релевантних наукових установ, аналітичних центрів, рейтинги, вторинний соціологічний аналіз).

Враховуючи багатогранність предмету дисертаційного дослідження, система понять і категорій наукового пошуку охоплює як виключно політологічну термінологію, так і соціологічну, аспекти державного управління і новітні терміни з Web science. Провідними поняттями визначено «громадянське суспільство», «політична система», «політична модернізація», «демократична трансформація», «політична культура», «організації громадянського суспільства», «неурядові організації», «політична участь», «середній клас», «соціальний консенсус», «громадянський діалог», «політичний перфоманс» та ін. Також досліджено категорію «політична інтернет-участь» та її різновиди – «астротурфінг», «грассрутінг», «слактивізм», «онлайн-петиції» тощо.

У результаті дослідження різних вимірів громадянських ініціатив запропоновано визначити їх як вияв здатності громадян за допомогою колективного характеру дій та на принципах самоорганізації самостійно вирішувати актуальні питання функціонування суспільних відносин, впливаючи на формування системи цінностей у контексті розвитку європейської цивілізації і відтворенні досвіду консенсусного прийняття рішень.

Аналіз нормативно-правових засад, схем фінансування організацій громадянського суспільства, статистичних показників, рівня залученості громадян та впливу інформаційно-комунікаційних технологій на розвиток громадянського суспільства європейських країн свідчить, з одного боку, про збереження тенденції зміцнення демократичності інституційного клімату майже у всіх державах-членах ЄС з Центральної і Південно-Східної Європи, високого рівня залучення громадськими організаціями коштів у країнах стабільної демократії, розвитку волонтерського руху як потужного ресурсного потенціалу громадянського суспільства, ефективного застосування інформаційних технологій для громадянської участі.



З іншого боку, хоча сектор громадянського суспільства і демонструє зростаючу силу і зрілість у багатьох країнах Європи, все ж продовжує зберігати нестійкість та нестабільність. Проблеми функціонування сучасного громадянського суспільства в Європі пов'язані як із звуженням простору для активної громадської участі, викликаним необхідністю подолання викликів, у тому числі тероризму, екстремізму, маргіналізації нових груп, ісламофобії, так і наявністю обмежувальних правових умов та вільного доступу до фінансування і незалежної адвокатури, низьким рівнем суспільного сприйняття та участі громадськості, обмеженістю впливу організацій громадянського суспільства на вироблення державної політики. Та при всіх виникаючих «відкатах» та незначних скороченнях демократичного формату відносин держави та громадянського сектору, розвиток громадянського суспільства в Європі залишається стабільним.

Створена за роки незалежності та удосконалена згідно з євроінтеграційними вимогами нормативна база функціонування громадянського суспільства дозволяє стверджувати про наявність інституціональних умов для його розвитку. У той же час бар'єрами ефективної діяльності організацій громадянського суспільства залишаються механічна імплементація всіх норм, процедурних вимог, високі показники неузгодженості з іншими нормативними документами, наявність змістовних протиріч та недостатній рівень довіри до нормативно-правових основ, які закладено у попередній період.

Позитивним аспектами діяльності організацій громадянського суспільства на сучасному етапі розвитку України є: розширення можливостей участі у розробці або у лобіюванні законопроектів, опосередкований вплив на законотворчий процес шляхом проведення як стихійних акцій, так і посилення системного тиску представниками громадянського суспільства у парламенті на ухвалення актуальних законів, високий рівень надання послуг та адвокації, розширення сфери впливу ОГС за рахунок делегування функції надання послуг з боку влади, зменшення залежності ОГС від єдиного джерела фінансування.

При цьому уповільнення розвитку громадянського простору відбувається, з одного боку, через фіктивний і проектний характер значної кількості громадських організацій, низький рівень їхньої фінансової життєздатності та сприйняття громадськістю, низьку кваліфікацію персоналу у проведенні фандрайзингових кампаній, з іншого – через формалізацію з боку органів державної влади обговорень щодо використання бюджетних коштів та іншої звітності, мінімальне врахування рекомендацій громадськості при схваленні важливих документів та рішень, недотримання належних процедур з боку влади, використання маніпулятивних переформатувань громадських рад тощо.

Констатується, що незважаючи на нестабільність показників, громадянське суспільство залишається найсильнішим елементом демократичного переходу сучасної України та продовжує відігравати вирішальну роль в якості рушійної сили реформ, спрямованих на побудову функціональної демократії і верховенства закону.

Дослідивши культурні передумови формування громадянського суспільства, визначено політико-культурні чинники, які мають вплив на процес його самоорганізації. Серед них пріоритетними є розвиток соціального партнерства та соціального діалогу, підвищення ролі організацій громадянського суспільства, що підтверджується зростанням рівня довіри до них, активізація політичної участі, стабілізація соціальної стратифікації та формування середнього класу, інституціоналізація громадської думки, застосування нової форми політичної дії – політичного перформансу, посилення соціально-політичної ідентифікації населення, формування демократичної системи цінностей тощо. Сильними політико-культурними якостями українського суспільства визначено підвищення рівня самоорганізації громадянського суспільства, активізацію участі у діяльності НУО, відносно однорідну громадянська та національна ідентичність українського населення; слабкими – відсутність сформованої національної ідеї або інших консолідуючих основ, переважання індивідуалістських політичних цінностей та

протестної активності, низький рівень довіри до органів влади та інституту виборів.

Аналіз політико-культурних чинників розбудови громадянського суспільства дав можливість зробити висновок, що в Україні почався поступовий перехід від підданської до активістської політичної культури, посилений зсувом у бік постматеріальних цінностей. Ця теза актуалізується й тенденціями до збільшення кількості організацій громадянського суспільства, активізації волонтерства та позитивною динамікою довіри до цих структур з боку населення.

Таким чином, доведено, що політико-культурні чинники тісно пов'язані зі ступенем самоорганізації громадянського суспільства: з одного боку, специфіка політичної культури впливає на стан самоорганізації, а вона, у свою чергу, виступає каталізатором якісних змін у самій політичній культурі та демократизації суспільства в цілому.

Проведений політологічний аналіз громадянських ініціатив (реалізація прагнень пересічних громадян України поліпшити благоустрій, суспільно-політичний клімат та якість ціннісних орієнтирів розвитку держави) дозволив визначити факт їхнього збільшення як показника посилення самоорганізаційного капіталу громадянського суспільства в сучасній Україні; широкий спектр проблематики появи ініціатив з використанням соціальних мереж та залученням різноманітних інтернет-ресурсів; підвищення впливу ініціативи у формуванні системи цінностей українців у контексті розвитку європейської цивілізації і відтворенні досвіду консенсусного прийняття рішень.

Досліджуючи специфіку реалізації громадянської ініціативи в сучасній Україні, з одного боку, необхідно констатувати перехід ініціативності від держави до громадянського суспільства, зниження ролі керованості громадянського суспільства з боку владних інституцій під час реалізації політичної активності; позитивну динаміку соціально-економічних протестів громадян; збереження зацікавленості людей щодо участі в управлінському процесі, зростання громадської самоорганізації та піднесення патріотизму,

зміцнення довіри до неурядових громадянських організацій як ініціаторів громадських акцій; усвідомлення ролі волонтерського руху як складової культурного процесу, посилення аналітичної спроможності у суспільстві, розширення дискурсу із залученням широкого кола експертів під час обговорення суспільно важливих питань у державі.

Водночас, незважаючи на наявність значної кількості громадянських ініціатив в українському суспільстві, процес розвитку інститутів громадянського суспільства, формування свідомого та активного громадянина характеризується недосконалістю інституціонального клімату реалізації громадянської ініціативи. Існуюча законодавча база сучасної України лише частково підтримує можливості громадян щодо участі у прийнятті рішень, у визначенні стратегії розвитку громад.

Ефективним втіленням самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства став розвиток волонтерського руху. Констатуємо, що його формування було зумовлено двома групами чинників – екзогенного та ендогенного характеру. До 2013 р. переважаючими були екзогенні чинники, про що свідчить становлення нормативно-правової бази стосовно діяльності волонтерів та їхніх організацій у прямій залежності від відповідних акцій в світі та Європі; фінансування та організація навчання волонтерів з боку міжнародних фондів (Фонду Сороса зокрема). Внутрішнє визнання потреби діяльності волонтерських організацій пов'язано з подіями Євромайдану, Революції Гідності, а ескалація розвитку – процесом проведення антитерористичної операції на території Луганської та Донецької областей.

Сучасний процес інституціоналізації волонтерського руху характеризується такими тенденціями: регіональна нерівномірність (більші показники активності зафіксовано у центральному та західному регіоні); кількісне та якісне зростання волонтерських організацій; суспільне визнання (волонтерські організації мають найбільший баланс довіри у сучасному українському суспільстві) та визнання рівноцінним партнером держави (призначення волонтерів на державні посади, обрання їх народними

депутатами, представлення до державних нагород); протягом 2015 р. констатовано від'ємну динаміку індивідуальної волонтерської роботи на фоні збільшення кількості благодійних пожертв, що є свідченням емоційного вигорання волонтерів. Таким чином, вищеперераховане дозволяє зробити висновок, що волонтерська діяльність є найбільш ефективним проявом реалізації самоорганізації громадянського суспільства.

Важливим чинником, що сприяє посиленню самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства, є використання інтернет-технологій (сайтів громадських організацій, аккаунтів у соціальних мережах, електронних петицій, блогів, електронних засобів виміру громадської думки тощо). Вони являють собою сучасний засіб налагодження комунікації між інститутами громадянського суспільства та держави, через що підвищується відкритість політичної системи, підвищується її адаптивність, дистрибутивні можливості (через застосування фандрайзингу та краудфандингу). Проте констатується, що нівелювання інтерактивністю призводить до деформацій комунікативної підсистеми. Окрім того, спостерігається тенденція до використання маніпулятивних технологій, що негативно впливають на політичну інтернет-участь – астротурфінг, сплоги, кросспостинг, хакерські втручання тощо.

Деформації політико-культурної сфери призводять і до низького рівня інформаційної культури в Україні, як на рівні пересічного громадянина, так і на рівні політичної еліти. Це, у свою чергу, призводить до поширення слактивізму, що впливає на зниження рівня політичної активності населення. Проте прогрес у застосуванні інтернет-технологій організаціями громадянського суспільства, політичними інститутами, громадянами, розширення можливостей політичної інтернет-участі свідчить про «постматеріалістичний зсув» – політична діяльність населення зміщується з голосування на більш активні, проблемно-орієнтовані форми масової участі.

На основі цього, а також, спираючись на виділені А. Чадвіком і К. Меєм моделі політичної інтернет-участі, констатуємо змішану модель політичної інтернет-участі в Україні – управлінську з елементами консультативної, тип

якої визначається переважно позицією провідного політичного актора – Президента країни. Вона характеризується такими рисами: використання Інтернету органами влади з метою здійснення державних функцій на противагу побудові системи взаємодії та комунікації; унілінійність інформаційного потоку та інформаційного порядку денного, які формуються державою; громадянин відіграє роль пасивного споживача, що появляється у можливості обговорення кола питань, визначеного урядом.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**

1. 100 блогерів України: ЛОНГРІД [Електронний ресурс] // ФАКТИ. ICTV. – 2015. – 28.12. – Режим доступу : <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1570891>
2. 68 % громадян вважають, що в Україні відсутня національна ідея : результати соціологічного опитування компанії Research&Branding Group [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – 2011. – 16.06. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/24716>.
3. 69 % українців планують взяти участь у виборах : результати соціологічного опитування компанії GfK Ukraine [Електронний ресурс] // SumyNews. – Режим доступу : <http://sumynews.com/chronicles/8662>.
4. Алексеев В. Самоорганізаційний потенціал українського суспільства [Електронний ресурс] / В. М. Алексеев // Теорія та практика державного управління. – 2008. – Вип. 4. – С. 68–74. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu\\_2008\\_4\\_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu_2008_4_11)
5. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильная демократия / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122–134.
6. Арато Е. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства / Е. Арато, Дж. Коен // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 25–31.
7. Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Э. Арато, Дж. Коэн. – М. : Весь мир, 2003. – 784 с.
8. Балацька О. Б. Формування інституту консолідації політичної еліти в сучасній Україні : дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» / Олена Борисівна Балацька. – Луганськ, 2010. – 237 с.
9. Баловсяк Н. Евромайдан и онлайн: как сторонники и противники Евромайдана используют социальные сети [Електронний ресурс] / Надежда Баловсяк // ToWave.ru. – Режим доступу :

<http://www.towave.ru/pub/evromaidan-i-onlain-kak-sotsialnye-seti-ispolzuyut-storonniki-i-protivniki-evromaidana.html>

10. Балущька Л. Громадська думка як складова процесу інституціалізації демократії в сучасній Україні / Л. Балущька // Вісник Львівського університету: Сер. : філософсько-політологічні студії. – 2012. – Вип. 2. – С. 198–204.

11. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства [Електронний ресурс] / Д. Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : Хрестоматія. – К. : Либідь, 1996. – Режим доступу : [http://kdpu.edu.ua/download/kaf\\_philosof/Dzherela/XX/bell.ukr.pdf](http://kdpu.edu.ua/download/kaf_philosof/Dzherela/XX/bell.ukr.pdf)

12. Бердянська петиція [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Бердянської міської ради. – 2016. – 20.05. – Режим доступу : <http://petition.bmr.gov.ua/public/petition/rules#sthash.cuEKJhiU.dpuf>

13. Бех В. Система державно-громадського управління суспільством як продукт процесу демократизації державного управління / В. Бех, О. Рябека // Комунікація : журнал з питань комунікацій у суспільстві: збірка наукових праць / Секретаріат Кабінету Міністрів України; Програма сприяння парламенту II. – 2012. – № 2. – С. 52–58.

14. Бех В. Соціальне управління у контексті саморегуляції соціального організму країни : [Монографія] / В. Бех, Ю. Бех, М. Калініченко та ін. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012; Запоріжжя : «Просвіта», 2012. – 572 с.

15. Бельська Т. Конфлікт і консенсус як способи вирішення соціальних протиріч / Т. Бельська // Збірник наукових праць «Ефективність державного управління». – 2014. – Вип. 40. – С. 178–185.

16. Бжезинський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезинський. – Львів – Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2000. – 236 с.

17. Більовський О. Основні напрями вдосконалення системи соціального партнерства в Україні [Електронний ресурс] / О. Більовський //



Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. –  
Режим доступу : [http://www.niss.gov.ua/articles/718/#\\_ftn1](http://www.niss.gov.ua/articles/718/#_ftn1)

18. Бодров А. Класифікація неурядових організацій в сучасній науковій літературі / А. Бодров // Наукові праці МАУП. – 2014. – № 1 (40). – С. 53–57.

19. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : [Монографія] / М. А. Бойчук. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 211 с.

20. В Інтернет-голосування за Конституцію на сайті Ющенко включилися хакери [Електронний ресурс] // ТСН.Україна. – 2009. – 30.09. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/v-internet-golosuvanni-na-saiti-yushchenka-nakrutili-golosi.html>

21. В Україні 14,5 тисяч волонтерів постійно допомагають армії – Арахамія [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 2015. – 27.05. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27039296.html>

22. В Україні діє понад 15 тисяч ОСББ [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу : [http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=248861988&cat\\_id=244277212](http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248861988&cat_id=244277212)

23. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – 480 с.

24. Вебер М. Основные социологические понятия [Електронний ресурс] / М. Вебер. – М. : Мысль, 1990. – Режим доступу : [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Sociolog/Weber/osn\\_soc.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Weber/osn_soc.php)

25. Волкова О. Новий погляд на громадянське суспільство: реалії і перспективи [Електронний ресурс] / О. Волкова // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – Режим доступу : [http://www.nbu.gov.ua/old\\_jrn/Soc\\_Gum/Almpr/2012\\_3/01\\_026.pdf](http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Almpr/2012_3/01_026.pdf)

26. Волонтери запустили сайт «Світова преса про Україну та #Євромайдан» [Електронний ресурс] // Телекритика. – 2013. – 30.12. – Режим доступу : <http://ru.telekritika.ua/rinok/2013-12-30/88971>

27. Волонтери-шахраї продовжують створювати псевдоорганізації та обкрадати українців – Наталія Воронкова [Електронний ресурс] // Український кризовий медіа-центр. – 2015. – 20.07. – Режим доступу : <http://uacrisis.org/ua/29256-voronkova>

28. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку / Р. Х. Вайнола, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін. – К. : Академпрес, 1999. – 218 с.

29. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : [аналіт. доп.] / Горєлов Д. М., Корнієвський О. А. – К. : НІСД, 2015. – 36 с.

30. Воротілкін Ю. Інтеграційний потенціал України [Електронний ресурс] / Ю. Воротілкін // Львівська газета «Поступ». – Режим доступу : <http://postup.brama.com/usual.php?what=72206>.

31. Голембіовська А. Єдність нації – національна ідея [Електронний ресурс] / А. Голембіовська // Офіційний сайт ГО «Молодіжна Альтернатива». – Режим доступу : [http://www.ya.org.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=1242:2012-04-12-09-11-45&catid=40:2010-08-29-07-09-53&Itemid=128](http://www.ya.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1242:2012-04-12-09-11-45&catid=40:2010-08-29-07-09-53&Itemid=128)

32. Голуб В. Л. Державне визнання волонтерської діяльності як чинник розвитку взаємовідносин держави та суспільства / В. Л. Голуб // Теорія та практика державного управління. – 2014. – Вип. 4 (47). – С. 110–118.

33. Голуб О. Сайти соцмереж як джерело інформації [Електронний ресурс] / Олена Голуб // Сайт MediaSapiens. – 2016. – 24.02. – Режим доступу : [http://osvita.mediasapiens.ua/web/social/sayti\\_sotsmerezhh\\_yak\\_dzherelo\\_informat\\_sii/](http://osvita.mediasapiens.ua/web/social/sayti_sotsmerezhh_yak_dzherelo_informat_sii/)

34. Городецька С. Громадянський діалог: витоки, структура та проблематика дослідження [Електронний ресурс] / С. Городецька //

Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2013. – Вип. 19. – С. 91–96. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp\\_2013\\_19\\_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2013_19_15)

35. Гороховський І. Громадянська самоорганізація як чинник стабільності політичної системи України : автореф. дис. на здобуття наукового ступеню канд. політ. наук : 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» / І. Гороховський. – Дніпропетровськ, 2008. – 18 с.

36. Громади, настав час діяти! [Електронний ресурс] // Сайт «Самоорганізація в громаді». – Режим доступу : <http://samoorg-old.com.ua/blog/2015/12/11/gromadi-nastav-chas-diyati/>

37. Громадські організації закликають владу провести інформаційну кампанію для підвищення освіченості громадян у сфері електронної демократії [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2016. – 21.03. – Режим доступу : <http://press.unian.ua/pressnews/1296002-gromadski-organizatsiji-zaklikayut-vladu-provesti-informatsiyu-kampaniyu-dlya-pidvischennya-osvichenosti-gromadyan-u-sferi-elektronnoji-demokratiji.html>

38. Громадянська платформа, що об'єднує суспільство заради реформування країни та контролю за діями влади [Електронний ресурс] // Сайт Громадянської платформи «Нова Країна». – Режим доступу : <http://novakraina.org/>

39. Громадянське суспільство в Україні: звіт за результатами дослідження / Л. Паливода, О. Вінніков, В. Купрій та ін. ; [Упоряд. Л. Паливода]. – К. : БФ «Творчий центр ТЦК, 2016. – 74 с.

40. Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні : Методологічний семінар // Політичний менеджмент. – 2004. – №3. – С. 176–183.

41. Гураль П. Ф. Громадянське суспільство і держава в Україні: взаємодія і розвиток / Гураль П. Ф. // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 13–16.

42. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гьофе. – К. : ППС-2002, 2007. – 436 с.

43. Гелстон В. А. Громадянське суспільство й «мистецтво об'єднань» / В. А. Гелстон // Демократія : антологія / [упор. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 861–866.

44. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Даль Роберт А. ; [пер. з англ. О. Д. Білогорський]. – Х. : Каравела, 2002. – 216 с.

45. Данько Ю. А. Астротурфінг як інструмент віртуальної маніпуляції та політичної пропаганди в умовах інформаційної доби / Ю. А. Данько // Сучасне суспільство. – 2015. – Вип. 2. – С. 38–49.

46. Два роки бойових дій на Донбасі: у скільки обходиться Україні війна (інфографіка) [Електронний ресурс] // Сегодня.ua. – 2016. – 14.04. – Режим доступу : <http://ukr.segodnya.ua/life/stories/2-goda-boevyih-deystviy-vo-skolko-obhoditsya-strane-voyna-infografika-707869.html>

47. Дементьев В. Волонтерство – рух, що змінює суспільство [Електронний ресурс] / Дементьев Владислав // Сайт Всеукраїнської громадської організації «Поруч». – 2015. – 16.09. – Режим доступу : <http://poruch.ua/volonterstvo-ruh-shho-zminyuue-suspilstvo.html>

48. Денисенко В. М. Трансформація інституційної системи в Україні в контексті світового досвіду / Денисенко В. М. // Transformacje ustrojowe w Europie Srodkowej i Wschodniej. – Kutno : Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie, 2012. – С. 127–147.

49. Державна політика розвитку громадянського суспільства: моніторинг ефективності. Європейський досвід. – К. : ПРООН, 2011. – 97 с.

50. Держко І. З. Політична культура громадянського суспільства в контексті синергетичної парадигми / І. З. Держко // Грані. – 2015. – № 1 (117). – С. 11–16.

51. Дегтяр О. А. Інституціональні чинники формування громадянського суспільства / О. А. Дегтяр // Інвестиції: практика та досвід. – 2013. – № 21. – С. 126–129.

52. Дієва самоорганізація та участь селян у формуванні спроможних територіальних громад на Миколаївщині // Збірник практик громадського

діалогу сіл Миколаївщини 2014-2015 рр. ; [Під загальною редакцією Т. В. Золотухіної]. – Миколаїв : ММГО Фонд розвитку, 2015. – 24 с.

53. Дмитренко О. В Україні зменшується цифровий розрив: Інтернетом вже користується кожен 4-й у віці старшому за 65 років [Електронний ресурс] / Олег Дмитренко // Watcher. – 2016. – 05.08. – Режим доступу : <http://watcher.com.ua/2016/08/05/v-ukrayini-zmenschuyetsya-tsyfrovyu-rozryv-internetom-vzhe-korystuyetsya-kozhen-4-y-u-vitsi-starshomu-za-65-rokiv/>

54. Доган М. Сравнительная политическая социология / Доган М., Пеласси Д. – М. : Соц.-полит. журнал, 1994. – 272 с.

55. Євро 2012: Волонтери вимагають більше роботи [Електронний ресурс] // ForUm. – 2012. – 28.06. – Режим доступу : <http://for-ua.com/analytics/2012/06/28/095506.html>

56. Зайцев А. В. Институционализация диалога государства и гражданского общества в контексте нормативной модели диалогической демократии [Электронный ресурс] / А. В. Зайцев // NB : Проблемы политики и общества. – 2014. – № 7. – С. 64–82. – Режим доступа : [http://e-notabene.ru/pr/article\\_12541.html](http://e-notabene.ru/pr/article_12541.html)

57. Закірова С. Ефективність системи електронних петицій в Україні: аналіз і застереження першого досвіду [Електронний ресурс] / С. Закірова // Центр дослідження соціальних комунікацій. – 2015. – Режим доступу : [http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=1901:efektivnist-sistemi-elektronnikh-petitsij-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350](http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1901:efektivnist-sistemi-elektronnikh-petitsij-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350)

58. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/531/97-%D0%B2%D1%80>

59. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2015. – № 22. – ст. 146.

60. Закон України «Про волонтерську діяльність» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 42. – ст. 435.

61. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>

62. Закон України «Про звернення громадян» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>

63. Закон України «Про органи самоорганізації населення» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>.

64. Закон України «Про соціальний діалог в Україні» // Відомості Верховної Ради України – 2011. – № 28. – ст. 255.

65. Зеленько Г. І. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України) : дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Галина Іванівна Зеленько. – К., 2007. – 388 с.

66. Зеленько Г. І. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах: (На прикладі країн Вишеградської групи та України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук / Галина Іванівна Зеленько. – К., 2007. – 32 с.

67. Зеленько Г. І. Подолання політичного відчуження як умова формування громадянського суспільства в Україні / Г. І. Зеленько // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – 2004. – Вип. 25. – С. 247–263.

68. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г. І. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.

69. Зимогляд В. Конфлікт і консенсус у процесах формування громадянського суспільства в Україні / В. Зимогляд // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2008. – № 16. – С. 86–95.

70. Зінченко В. Інституалізація демократичного самоврядування в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / В. Зінченко // Віче. – 2009. – № 19. – С. 34–37. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1666>

71. ЗМІ та довіра до українських і російських ЗМІ [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Київського міжнародного інституту соціології. – Режим доступу : <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=425&page=7>

72. Ильин И. Путь к очевидности / И. Ильин. – М. : Республика, 2001. – 432 с.

73. Ильин М. В. Слова и смыслы: Опыт описания ключевых политических понятий / М. В. Ильин. – М. : Рос. полит. энцикл., 1997. – 430 с.

74. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / К. Вельцер, Р. Инглхарт. – М. : Новое издательство, 2011. – 464 с.

75. Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства в Україні у 2014 році [Електронний ресурс] // Сайт ТЦК «Каунтерпарт». – Режим доступу : <http://ccc-tck.org.ua/library/drukovani-vidannya/>

76. Інформаційний матеріал щодо волонтерства [Електронний ресурс] // Сайт Міністерства соціальної політики України. – 2015. – 01.12. – Режим доступу : [http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art\\_id=184301&cat\\_id=160017](http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=184301&cat_id=160017)

77. Ірха К. Громадянські ініціативи як чинники розвитку громадянського суспільства України / Катерина Ірха // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2013. – № 4. – С. 142–145.

78. Карась А. Актуальність громадянського суспільства для України / Анатолій Карась [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://postup.kh.ua/?p=264>

79. Кармазіна М. Інформаційна прозорість влади: українська ситуація / М. Кармазіна // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. – № 4 (60). – 2013. – С. 111–122.

80. Кармазіна М. С. Громадські організації: кого вони представляють? [Електронний ресурс] / М. С. Кармазіна // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 15.11. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/gromadski-organizaciyi-kogo-voni-predstavlyayut-.html>

81. Кармазіна М. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях / М. Кармазіна, О. Могилевець // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 3–18.

82. Карчевська О. Інституціоналізація громадянського суспільства як чинник формування демократичної політичної стабільності в сучасній Україні : автореферат дис. на здобуття наукового ступеню канд. політ. наук : 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» / Олена Василівна Карчевська. – Луганськ, 2009. – 19 с.

83. Кин Д. Демократия и гражданское общество / Д. Кин. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.

84. Кислицына И. С. Политические партии в коммуникативном пространстве Интернета : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата политических наук : спец. 10.01.10 «Журналистика (политические науки)» / Ирина Сергеевна Кислицына. – Москва, 2009. – 29 с.

85. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : [Монографія] / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 272 с.

86. Команда «Г» [как «вычислить» агентов влияния силовиков на популярных форумах в Интернете] [Электронный ресурс] // ИНОСМИ.РУ. – 2008. – 07.06. – Режим доступа : <http://inosmi.ru/inrussia/20080706/242398.html>

87. Корнієвський О. Громадянське суспільство в Україні: основні етапи інституціоналізації / О. Корнієвський // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4 (25). – С. 68–73.



88. Корнієвський О. Євромайдан: шляхи інституціоналізації громадянських ініціатив / Корнієвський О. // // Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2013 р., м. Київ) / [упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк ; за заг. ред. О. А. Корнієвського]. – К. : НІСД, 2014. – С. 64–67.

89. Коэн Д. Л. Гражданское общество и политическая теория / Д. Л. Коэн, Э. Арато. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – 784 с.

90. Кресіна І. О. Держава і громадянське суспільство: проблеми взаємодії / І. О. Кресіна // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 62. – С. 378–383.

91. Лаут Х.-И. Гражданское общество и трансформация / Х.-И. Лаут, В. Меркель // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : в 2 т. / [ред.-сост. П. Штыков, С. Шваниц ; науч. ред. В. Гельман ; пер. с нем.]. – СПб. ; М. ; Берлин, 2003. – Т. 1 : Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. – С. 364–396.

92. Лациба М. Розвиток відносин між владою та суспільством в Україні: від еволюції до революції / М. Лациба // Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2013 р., м. Київ) / [упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк ; за заг. ред. О. А. Корнієвського]. – К. : НІСД, 2014. – С. 12–16.

93. Лещенко С. «Убийство Шеремета – «политический перфоманс», призванный запугать» [Режим доступа] / С. Лещенко // РИА-Новости.Украина. – Режим доступа : <http://rian.com.ua/society/20160723/1013634261.html>.

94. Липовська Н. Громадянський діалог як форма взаємодії між владою та суспільством / Н. Липовська, І. Письменний // Аспекти публічного

управління. Теорія та історія публічного управління. – 2015. – № 9 (23). – С. 5–11.

95. Мазуренко Л. Неурядові організації як суб'єкт соціальної політики [Електронний ресурс] / Л. Мазуренко // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія, психологія комунікації». – 2012. – № 4. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/908>

96. Майбутнє демократії / Н. Боббіо // Демократія : антологія / [упор. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 105–119.

97. Майдан і громадянське суспільство – опитування експертів [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/maidan-i-gromadjanske-suspilstvo---opituvannja-ekspertiv.htm>

98. Мартинюк Р. Партійна система України та регіональні чинники в її розвитку / Р. С. Мартинюк // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. IX. – Чернівці : Букрек. – 2010. – С. 180–192.

99. Марчук В. В. Церква, духовність, нація / Марчук В. В. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 464 с.

100. Матійчик А. В. Інституціонально-правові умови формування та розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні / А. В. Матійчик // «Гілея»: Збірник наукових праць. – 2016. – Вип. 112. – С. 345-348.

101. Матійчик А. В. Волонтерська діяльність як детермінанта розвитку громадянського суспільства / А. В. Матійчик // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані» . – 2016. – Вип. 8 (136). – С. 100-107

102. Матійчик А. В. Політико-культурні чинники інституціоналізації громадянського суспільства в Україні / А. В. Матійчик // Вісник Прикарпатського університету. Політологія / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ: ЛІК – 2015.– Вип. 9. – С. 31-38.

103. Матійчик А. В. Наукові уявлення про місце громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи у працях вітчизняних учених / А. В. Матійчик // Політологічні студії: студентський науковий вісник. – Івано-Франківськ, – 2016.– Вип. 1.– С. 22-27.

104. Матійчик А. В. Соціальні мережі як засіб самоорганізації громадянського суспільства / А. В. Матійчик // Політологічні записки. – 2015. – Вип. 2 (12). – С. 70–80.

105. Медвідь Ф. Інституалізація громадянського суспільства в Україні в умовах політичної модернізації / А. Медвідь, Ф. Медвідь // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – № 6 (56). – С. 175–186.

106. Мелекесцева Х. Джерела фінансування громадських організацій: європейський та український досвід [Електронний ресурс] / Х. Мелекесцева // Сайт благодійного фонду «Розвиток громади». — Режим доступу : <http://rozvytok-hromady.com/blog/04-01-2016/djerela-finansuvannia-hromadskyyh-orhanizacii-ievropeiskyi-ta-ukrainskyi-dosvid>

107. Михальченко М. І. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства / М. Михальченко // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – 2004. – Вип. 25. – С. 23–35.

108. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

109. Міста України (за населенням) [Електронний ресурс] // Сайт Вільної енциклопедії Вікіпедії. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

110. Місцева самоорганізація населення: зарубіжний досвід для України : Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Національного

інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу :  
<http://www.niss.gov.ua/articles/264>.

111. Місцеве самоврядування в Україні. 2014 рік / [За ред. Пітцика М. В.]. – К. : Асоціація міст України, 2015. – 74 с.

112. Молодцов О. Сітьова парадигма територіального розвитку: сутність, логіка впровадження : автореф. дис. на здобуття наукового ступеню доктора наук з держ. упр-ня : 25.00.01. «Теорія та історія державного управління» / О. Молодцов. – Київ, 2010. – 37 с.

113. Монбио Дж. Необходимость защитить интернет от «астротурфинга» приобретает все большую актуальность [Электронный ресурс] / Джордж Монбио // ИНОСМИ.РУ. – 2011. – 18.03. – Режим доступа :  
<http://inosmi.ru/world/20110318/167458693.html>

114. Назарук В. Волонтерський рух в Україні: від історії до реалій [Електронний ресурс] / Василь Назарук // Центр волонтеріату «Добра Воля». – Режим доступу :  
<http://prev.novadoba.org.ua/citizen/content.php?dep=2&id=116>

115. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : [Монографія] / Г. О. Нестеренко – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.

116. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні : дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Олена Вікторівна Новакова. – К., 2006. – 343 с.

117. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні : автореф. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» [Електронний ресурс] / Олена Вікторівна Новакова. – К., 2006. – Режим доступу :  
[http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis\\_nbuv/cgiirbis\\_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z)

21ID=&Image\_file\_name=DOC/2007/07novpsu.zip&IMAGE\_FILE\_DOWNLOAD=1

118. Новакова О. В. Політичний процес: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку : [Навчальний посібник] / Новакова Олена Вікторівна ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ : Елтон-2, 2010. – 244 с.

119. Носач В. У МВС оприлюднили назви шахрайських «благодійних» фондів [Електронний ресурс] / Вікторія Носач // УНН. – 2015. – 25.04. – Режим доступу : <http://www.unn.com.ua/uk/news/1460133-u-mvs-oprilyudnili-nazvi-shakhrayskikh-blagodiynikh-fondiv>

120. Опитування IRI, частина II. Рівень громадської активності українців подекуди наближається до нуля [Електронний ресурс] // SAMOORG.COM.UA. – 2015. – 15.06. – Режим доступу : <http://samoorg-old.com.ua/blog/2015/06/15/opituvannnya-iri-chastina-ii-riven-gromadskoyi-aktivnosti-ukrayintsiv-podekudi-nablizhayetsya-do-nulya/>

121. Опитування Львівської міської ради [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Львівської міської ради. – Режим доступу : <http://city-adm.lviv.ua/lmr/polls>

122. Ослунд А. Парадокс євразійського росту / А. Ослунд // Росія в глобальній політиці. – 2006. – № 6. – С. 5.

123. Основні концепти політичної участі в Інтернеті сьогодні: війна, волонтери, антикорупція та моніторинг за депутатами і чиновниками, – Оксана Дашаківська [Електронний ресурс] // Новини Українського Католицького Університету. – 2015. – 06.03. – Режим доступу : <http://ucu.edu.ua/news/24965/>

124. Основні напрями вдосконалення системи соціального партнерства в Україні : Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу : [http://www.niss.gov.ua/articles/718/#\\_ftn1](http://www.niss.gov.ua/articles/718/#_ftn1)

125. Останні президентські вибори засвідчили низьку політичну активність молоді [Електронний ресурс] // Сайт Центру Разумкова. – Режим доступу : [http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news\\_id=4840](http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=4840)
126. От критической теории к теории коммуникативного действия. Эволюция взглядов Юргена Хабермаса : учебное пособие [Электронный ресурс] / [под ред. А. Я. Алхасова]. — Ульяновск : Ульяновский государственный технический университет, 2001. — 150 с. – Режим доступа : <http://window.edu.ru/resource/310/26310/files/180.pdf>
127. Офіційний Сайт громадської ініціативи «Воля» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volya.org.ua/>
128. Офіційний сайт громадянської ініціативи за верховенство права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civilsociety.in.ua/ua/pro-proekt/>
129. Офіційний сайт Зарваницької ініціативи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zarvanytsya.org.ua/page/about\\_us](http://zarvanytsya.org.ua/page/about_us)
130. Оцінка громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ, ставлення до політиків та суспільних інститутів, електоральні рейтинги. Результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс] // Сайт Центру Разумкова. – К., 2015. – 13 с. – Режим доступу : [http://www.uceps.org/upload/1427287523\\_file.pdf](http://www.uceps.org/upload/1427287523_file.pdf)
131. Павко А. Політична культура українського суспільства в умовах трансформаційних змін: теоретичні виміри і суспільні реалії / А. Павко // Віче. – 2011. – № 14. – С. 11–12.
132. Пащенко І. Н. Економіка праці та соціально-трудова відносина / І. Н. Пащенко. – Львів : Магнолія, 2009. – 260 с.
133. Петроє О. М. Соціальний діалог як інститут державного управління : навч.-метод. матеріали / [О. М. Петроє ; упоряд. В. В. Святненко]. – К. : НАДУ, 2013. – 84 с.
134. Повідомлення Європейської Комісії «Щодо розвитку культури консультацій та діалогу» [Електронний ресурс] // Європейська

Комісія. – Брюссель. – 2002. – 11.12. – Режим доступу : [http://civic.kmu.gov.ua/consult\\_mvc\\_kmu/uploads//attach-2683-1196240486.pdf](http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/uploads//attach-2683-1196240486.pdf)

135. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку : [Навч. посіб. для студентів вищ. закладів освіти] / [За ред. Ф. М. Рудича]. – К. : Парламент. вид-во, 2002. – 327 с.

136. Політична та інша суспільна діяльність [Електронний ресурс] // Держстат України. – Режим доступу : [http://csrv2.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/publpolit\\_u.htm](http://csrv2.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publpolit_u.htm)

137. Політологічний енциклопедичний словник / [За ред. Ю. С. Шемшученка]. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

138. Порошенко назвав національну ідею України [Електронний ресурс] // Корреспондент. – 2015. – 27.11. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3595756-poroshenko-nazval-natsionalnuui-ydeui-ukraynu>

139. Порошенко П. «Об'єднує український народ, всю нашу країну» [Електронний ресурс] // Патріоти України. – Режим доступу : <http://patrioty.org.ua/politic/obiednuie-ukrainskyi-narod-vsiu-nashu-krainu-poroshenko-rozpoviv-pro-natsionalnu-ideiu-ukrainy-foto-video-119695.html>

140. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-%D0%BF>

141. Постмайданна благодійність і волонтерство 2015 [Електронний ресурс] // Український форум благодійників. – 2015. – 09.12. – Режим доступу : <http://www.ufb.org.ua/aboutus/novini-forumu.htm?id=4468>

142. Практика використання інструментів електронної демократії громадськими організаціями в Україні. Результати експертного опитування / [Гречко О. Ю., Когут І. А., Левченко О. В., Яскевич А. Й.]. – Вінниця : ГО «Подільська агенція регіонального розвитку», 2016. – 49 с.

143. Прес-служба Президента України Віктора Ющенка [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Президента України. – Режим доступу : [http://www.prezident.gov.ua/news/data/6\\_1694.html](http://www.prezident.gov.ua/news/data/6_1694.html)
144. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
145. Про електронні звернення громадян та електронні петиції [Електронний ресурс] // Федерація професійних спілок України. – 2015. – 13.10. – Режим доступу : <http://porady.fpsu.org.ua/znaу-svoi-prava/71-mansur1>
146. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / [А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горєлов, О. А. Корнієвський та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 48 с.
147. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості : аналіт. доп. / [Кер. авт. колективу Яблонський В. М.]. – К. : НІСД, 2014. – 78 с.
148. Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні : Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/265>
149. Проект Закону України «Про соціальне партнерство» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_2?id=&pf3516=2173&skl=5](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2173&skl=5)
150. Протестний потенціал в Україні залишається значним – соціологи [Електронний ресурс] // ПІК. – 2014. – 15.04 – Режим доступу : <http://www.pik.com.ua/protestnyj-potentsial-v-ukrajinskomu-suspilstvi-zalyshajetsyaznachnym-sotsiolohy.html#sthash.hEtLDWiK.dpuf>
151. Рейнгольд Г. Умная толпа: Новая социальная революция / Г. Рейнольд. – М. : Фаир-пресс, 2006. – 416 с.



152. Ремовська О. «Молодь уже не відокремлює себе від України, вона – її частина» – соціолог» [Електронний ресурс] / О. Ремовська // Радіо Свобода. – 2016. – 20.08. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/27934191.html>
153. Розвиток громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / В. М. Яблонський, П. Ф. Вознюк, Д. М. Горелов та ін. ; [за ред. О. А. Корнієвського, М. М. Розумного]. – К. : НІСД, 2015. – 60 с.
154. Розпорядження Президента України «Про організацію проведення в Україні у 2001 році Міжнародного року волонтерів» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/67/2001-%D1%80%D0%BF>
155. Роль міжнародних організацій у діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні. Аналітична доповідь / А. І. Кудряченко (кер. авт. колективу), С. В. Толстов, Т. О. Метельова, В. В. Солошенко, Г. І. Зеленько та ін. – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії» НАН України, 2015. – 88 с.
156. Романов А. Кому и за что в Украине платит Фонд Сороса [Електронний ресурс] // Алексей Романов // СТРАНА.ua. – 2016. – 07.07. – Режим доступу : <http://strana.ua/articles/analysis/16778-komu-i-skolko-v-ukraine-platit-fond-sorosa.html>
157. Романюк Т. Соборність – українська національна ідея / Т. Романюк // Віче. – 2015. – № 1. – С. 22.
158. Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації / Наталія Ротар // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 78–92.
159. Рудакевич О. Взаємозв'язок громадянської та національної самоорганізації [Електронний ресурс] / О. М. Рудакевич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2013.

- Вип. 2. – С. 213–223. – Режим доступу :  
[http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend\\_2013\\_2\\_17](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2013_2_17)
160. Рыбакина А. В. Проблемы политического дискурса [Электронный ресурс] / А. В. Рыбакина. – Режим доступа к ст. :  
[https://www.pglu.ru/upload/iblock/5b3/uch\\_2009\\_ii\\_00039.pdf](https://www.pglu.ru/upload/iblock/5b3/uch_2009_ii_00039.pdf)
161. Саваневський М. За останні 5 місяців переходи з соціальних мереж на сайти ЗМІ зросли у 8-10 разів [Електронний ресурс] / Максим Саваневський // Watcher. – 2014. – 17.03. – Режим доступу :  
<http://watcher.com.ua/2014/03/17/za-ostanni-5-misyatsiv-perehody-z-sotsialnyh-merezh-na-sayty-zmi-zrosly-u-8-10-raziv/>
162. Савранська Г. Розвиток національної моделі соціального партнерства у контексті забезпечення соціальної безпеки України [Електронний ресурс] / Г. Савранська // Державне управління : теорія та практика. – 2013. – № 2. – Режим доступу :  
<http://www.academy.gov.ua/ej/ej18/PDF/18.pdf>
163. Сайт проекту «Право-є» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo-e.com.ua/>
164. Семченко О. А. Засоби масової комунікації у виборчому процесі: вибори Президента України 1999 року : дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» / О. А. Семченко. – Львів, 2008. – 198 с.
165. Семьоркіна О. М. Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства [Електронний ресурс] / О. М. Семьоркіна // Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/33565>
166. Села Червоноармійського району можуть залишитися без медичного обслуговування, – депутат обласної ради [Електронний ресурс] // Zhitomir.Today. – 2015. – 14.07. – Режим доступу :  
[http://zhitomir.today/news/society/cela\\_chervonoarmiyskogo\\_rayonu\\_mozhut\\_zalishitsya\\_bez\\_medichnogo\\_obslugovuvannya\\_deputat\\_oblasnoyi-id8417.html](http://zhitomir.today/news/society/cela_chervonoarmiyskogo_rayonu_mozhut_zalishitsya_bez_medichnogo_obslugovuvannya_deputat_oblasnoyi-id8417.html)

167. Серета Ю. Український Парадокс: Сильне Громадянське Суспільство – Слабкий Вплив На Владу. Як Змінити Ситуацію [Електронний ресурс] / Юлія Серета // VoxUkraine. – 2016. – 24.03. – Режим доступу : [http://voxukraine.org/2016/03/24/socialnyi-capital/#\\_ftn9](http://voxukraine.org/2016/03/24/socialnyi-capital/#_ftn9)
168. Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів // Національна безпека і оборона. – 2014. – № 1-2. – 97 с.
169. Серьогін С. Консенсусна демократія в інтегрованих системах публічного управління: європейський досвід та Україна / В. Баштанник, С. Серьогін // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 2 (28). – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2007. – С. 4–5.
170. Скрипнюк О. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
171. Сміт Д. Е. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
172. Сміт Дж. Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал [Електронний ресурс] / Дж. Сміт // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – № 21. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/smith.htm>.
173. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. І. Куценко та ін. ; [За заг ред. Б. М. Данилишина]. – Черкаси : Брама, 2006. – 620 с.
174. Соціально-політична ситуація в Україні: липень 2015 року. Соціологічне дослідження [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу : <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=540&page=1>
175. Соціологічне опитування «Чи довіряєте Ви профспілкам?» [Електронний ресурс] // Сайт Центра Разумкова – Режим доступу : [http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll\\_id=84](http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=84)

176. Статистика електронних петицій [Електронний ресурс] // Район. – 2016. – 23.04. – Режим доступу : <http://rozhyshche.rayon.in.ua/news/7640-statistika-elektronnih-petitsii>
177. Статистика: українці довіряють волонтерам, але не уряду [Електронний ресурс] // Сайт всеукраїнської молодіжної громадської організації Молодіжний Націоналістичний Конгрес. – 2016. – 19.01. – Режим доступу : <http://mnk.org.ua/ostanni-novini/novina/article/statistika-ukrajinci-dovirjajut-volonteram-ale-ne-urjad/>
178. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : [Монографія] / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
179. Суспільство змінилося, проте безпосередньо готовність громадян до зміни поведінки є меншою, ніж це здається. Але люди думають про суспільство краще, ніж про себе – Ірина Бекешкіна [Електронний ресурс] // Український кризовий медіа центр. – 2016. – 12.01. – Режим доступу : <http://uacrisis.org/ua/39347-irina-bekeshkina>
180. Сучасна політична лексика : навчальний енциклопедичний словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.] ; [за ред. Н. М. Хоми]. – Львів : «Новий Світ-2000», 2015. – 394 с.
181. Телебачення залишається основним джерелом новин для українців [Електронний ресурс] // LB.ua. – 2015. – 17.11. – Режим доступу : [http://ukr.lb.ua/news/2015/11/17/321165\\_telebachennya\\_zalishaietsya\\_osnovnim.html](http://ukr.lb.ua/news/2015/11/17/321165_telebachennya_zalishaietsya_osnovnim.html)
182. Телешун С. Права і свободи людини і громадянина в перехідних суспільствах. Досвід України / С. Телешун // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – Вип. 83 (Частина II). – С. 12–16.
183. Тишкун Ю. Я. Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні як чинник раціоналізації державної бюрократії : автореф. Дисертації на здобуття наукового ступеню канд. політ. наук : 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» / Ю. Я. Тишкун. – Львів, 2009. – 19 с.

184. Тищенко Ю. Аналітичний звіт за результатами фокус-групового дослідження «Стан політичної комунікації в регіонах України», 2013 р. [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко // Офіційний веб-сайт УНЦПД. – Режим доступу : [http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/fg\\_report\\_communication\\_party2013\(1\)](http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/fg_report_communication_party2013(1))
185. Топ-25 сайтів у травні 2016 р. [Електронний ресурс] // Сайт Інтернет Асоціації України. – Режим доступу : [http://www.inau.org.ua/analytics\\_vuq.phtml](http://www.inau.org.ua/analytics_vuq.phtml)
186. Топ-25 сайтів у червні 2016 р. [Електронний ресурс] // Сайт Інтернет Асоціації України. – Режим доступу : [http://inau.org.ua/analytics\\_vuq.phtml](http://inau.org.ua/analytics_vuq.phtml)
187. Турен А. Что означает демократия сегодня? / А. Турен // Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. науки ; [Руководитель проекта Г. Ю. Семигин и др.]. – М. : Мысль, 1997. – 830 с.
188. У Держстаті розкрили дані щодо зниження доходів українців в 2015 році [Електронний ресурс] // Слово і Діло. – 2016. – 05.04. – Режим доступу : <http://www.slovoidilo.ua/2016/05/04/novyna/ekonomika/u-derzhstati-rozkryly-dani-shhodo-znyzhennya-dohodiv-ukrayincziv-v-2015-roczii>
189. Уже тысячи украинцев присоединились к акции «Je suis Volnovakha» [Електронний ресурс] // Сегодня.ua. – 2015. – 14.01. – Режим доступу : <http://www.segodnya.ua/ukraine/uzhe-tysyachi-ukraincev-prisoedinilis-k-akcii-je-suis-volnovakha-584104.html>
190. Указ Президента України «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Київської міської державної адміністрації. – Режим доступу : <https://kievcity.gov.ua/content/normatyvno-pravova-baza-shchodo-spryyannya-rozvytku-gromadyanskogo-suspilstva.html>
191. Указ Президента України «Про затвердження Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства»

[Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>

192. Указ Президента України «Про План заходів щодо реалізації у 2013 році Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/342/2013>

193. Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>.

194. Україна попросила Google не блокувати сайти на вимогу Росії [Електронний ресурс] // LB.ua. – 2014. – 28.08. – Режим доступу : [http://ukr.lb.ua/news/2014/08/28/277586\\_ukraina\\_poprosila\\_google.html](http://ukr.lb.ua/news/2014/08/28/277586_ukraina_poprosila_google.html)

195. Українська молодь найбільше довіряє Інтернету – опитування [Електронний ресурс] // Сайт Київського національного університету культури і мистецтв. – Режим доступу : [knukim.edu.ua/blog/cikave/ukrayinska-molod-naybilshe-doviryaye/](http://knukim.edu.ua/blog/cikave/ukrayinska-molod-naybilshe-doviryaye/)

196. Український демократичний барометр – 2014. Аналітичний звіт. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 2014. – 98 с.

197. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні : [посібник]. – К. : Ленвіт, 2012. – 64 с.

198. Фолі М. В. Парадокс громадянського суспільства / М. В. Фолі, Б. Едвардс // Демократія : антологія / [упор. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 867–881.

199. Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность / Ю. Хабермас // Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. – М. : Ками, 1995. – 245 с.

200. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия (фрагменты) [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас // Вопросы социальной

теорії. – 2007. – Том 1. – Вып. 1. – М. : Изд-во Наука, 2006. – Режим доступа : [http://iphras.ru/uplfile/root/biblio/vst/2007/habermas\\_2.pdf](http://iphras.ru/uplfile/root/biblio/vst/2007/habermas_2.pdf)

201. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен. – М. : Мир, 1980. – 405 с.

202. Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства : Роз'яснення Міністерства юстиції України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0016323-11>

203. Хлівнюк Т. Суспільно-політична згода як соціальний феномен та її роль: основні складові [Електронний ресурс] / Т. Хлівнюк, Р. Карагіоз // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації». – 2013. – № 2. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/1036>

204. Хома Н. М. Політичний перфоманс як постмодерна форма соціального протесту / Н. М. Хома // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2014. – № 1. – С. 18–22.

205. Хома О. В. Астротурфінг як засіб маніпулювання суспільною думкою / Хома О. В., Бадюла П. М. // Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави: зб. матер. наук.-практ. конф., 30 березня 2012 р., м. Київ. – К. : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. – С. 274–276.

206. Цокур Є. Структура, технології та специфіка легітимації в контексті взаємодії держави і громадянського суспільства / Є. Цокур // Сучасна українська політика: політики та політологи про неї. – К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. – Вип. 24. – С. 87–94.

207. Цокур Є. Г. Перспективи громадянського суспільства в сучасній Україні / Є. Г. Цокур // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2010. – Вип. 3. – С. 65–70.

208. Чи маєте досвід участі в екологічних рухах? Соціологічне опитування. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та

соціологічна служба Центру Разумкова [Електронний ресурс] // Сайт Центру Разумкова. — Режим доступу : [http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll\\_id=1071](http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1071)

209. Чуприна Л. Соціальні мережі як інструмент реалізації громадських ініціатив [Електронний ресурс] / Л. Чуприна // Центр досліджень соціальних комунікацій. — Режим доступу : [http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=initiativ&catid=127&Itemid=460](http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=initiativ&catid=127&Itemid=460)

210. Шилз Е. А. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство [Електронний ресурс] / Е. А. Шилз // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2001. — № 21. — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/shilz.htm>.

211. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти : [Монографія] / Галина Петрівна Щедрова. — Луганськ : Вид-во Елтон-2, 2009. — 308 с.

212. Щедрова Г. П. Роль політичної культури у процесі формування політичної конкуренції еліт [Електронний ресурс] / Г. П. Щедрова // Політологічні записки. — 2011. — № 4. — Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap\\_2011\\_4\\_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2011_4_3).

213. Щедрова Г. П. Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні : [Монографія] / Галина Петрівна Щедрова, Сергій Володимирович Щедров. — Луганськ : Вид-во «Елтон-2», 2013. — 303 с.

214. Юрий Бирюков: Реформировать нынешнее Минобороны почти невозможно [Електронний ресурс] // ЛІГА.Новости. — 2014. — 09.12. — Режим доступу : [http://news.liga.net/interview/politics/4348326-yuriy\\_biryukov\\_reformirovat\\_nyneshnee\\_minoborony\\_pochti\\_nevozmozhno.htm](http://news.liga.net/interview/politics/4348326-yuriy_biryukov_reformirovat_nyneshnee_minoborony_pochti_nevozmozhno.htm)

215. Які громадські ініціативи лучан перемогли у конкурсі міської ради [Електронний ресурс] // ВолиньPost. — 2015. — 27.08. — Режим доступу : <http://www.volynpost.com/news/56064-yaki-gromadski-iniciatyvy-luchan-peremogly-u-konkursi-miskoi-rady/>



216. Ямельницький О. Політико-культурні чинники мобілізації до політичної участі / Олег Ямельницький // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – 2014. – № 26. – С. 87–93.
217. @AIDS. How social media is shaping the way we communicate and what it means for the global AIDS movement // UNAIDS OUTLOOK REPORT. – July 2010. – P. 140–143.
218. Alexander J. Bringing Democracy Back In / J. Alexander. – Intellectuals Beyond Academy ; [Ed. by Ch. Lemert]. – Sage, 1990. – P. 157–176.
219. Almond G. A. A Developmental Approach to Political Systems / Gabriel A. Almond // World Politics. – 1965. – 17.01. – P. 183–214.
220. Almond G. A. Comparative Political Systems / G. A. Almond // Political Behavior : A Reader in Theory Research. – 1956. – 421 p.
221. Ansell C. Collaborative Governance in Theory and Practice / C. Ansell and A. Gash // Journal of Public Administration Research and Theory. – 2008. – № 18. – С. 543–571.
222. Apter D. E. The Politics of Modernization / Apter D. E. – Chicago : University of Chicago Press, 1965. – 398 p.
223. Balss M. Atbalstītās iniciatīvas [Електронний ресурс] / Mana Balss. – Режим доступу : <https://manabalss.lv/page/progress>
224. Bakker J. Citizens' Initiatives: How Local Governments Fill their Facilitative Role / J. Bakker, B. Denters, M. Oude Vrielink, P.-J. Klok // Local Government Studies. – 2012. – Vol. 38. – № 4. – P. 395–414.
225. Barber B. K. The Search for Civil Society: Can We Restore the Middle Ground between Government and Markets? / B. K. Barber // New Democrat. – 1995. – March/April. – P. 12–18.
226. Biji R. The social state of the Netherlands / Biji R. – The Netherland Institute for Social Research : Hague, 2010. – 225 p.
227. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics / H. Bull. – N.Y. : Columbia University Press, 1995. – P. 7–10.

228. Central Registry of legal entities of non-profits for public benefit [Электронный ресурс] // Ministry of Justice of the Republic of Bulgaria. – Режим доступа : <https://mjs.bg/41/>
229. Chadwick A. Interaction between States and Citizens in the Age of the Internet: in the United States, Britain and the European Union / Andrew Chadwick, Christopher May // Governance. – 2003. – Volume 16, Issue 2. – P. 271–300.
230. Code of Conduct [Электронный ресурс] // Transparency and the EU. – Режим доступа : [http://ec.europa.eu/transparencyregister/public/staticPage/displayStaticPage.do?locale=en&reference=CODE\\_OF\\_CONDUCT](http://ec.europa.eu/transparencyregister/public/staticPage/displayStaticPage.do?locale=en&reference=CODE_OF_CONDUCT)
231. Corruption perceptions index 2015 [Электронный ресурс] // Transparency International. – Режим доступа : <http://www.transparency.org/cpi2015#results-table>
232. Crowdfunding – A Revolution for the European Civil Society [Электронный ресурс] // OneEurope. – 2014. – 21.12. – Режим доступа : <http://one-europe.info/crowdfunding-and-the-european-civil-society>
233. Crozier M. On ne change pas la societe par decret / Crozier M. – Paris, 1972. – 298 p.
234. CSOSI: Increased Participation in CSOs Leads to Greater Government Interest [Электронный ресурс] // Hea Kodanik. – 2014. – 28.06. – Режим доступа : <http://ngo.ee/ngo/247/article/9005>
235. DARE Network: «Dream Citizen» – an educational programme on active citizenship for schools [Электронный ресурс] // Democracy and Human Rights Education in Europe. – 2010. – 21.09. – Режим доступа : <http://dare-network.blogspot.com/2010/09/dream-citizen-educational-programme-on.html>
236. Deutsch K. W. Social Mobilization and political development / K. W. Deutsch // Political Science Review. – 1961. – № 55. – P. 493–514.
237. Deutscher NGO-Report. – Hamburg : Nordlicht Management Consultants GmbH, 2010. – 23 s.

238. Diamond L. *Developing Democracy. Toward Consolidation* / L. Diamond. – Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press, 1999. – P. 239–250.
239. Diamond L. *Towards Democratic Consolidation* / Diamond L. // *Journal of Democracy*. – 1994. – Vol. 5. – № 3. – P. 4–17.
240. Dijk T. A. van. *Elite Discourse and Racism* / Dijk T. A. van. – London, 1985. – 234 p.
241. Eisenstadt S. N. *Modernization: Protest and Change* / Eisenstadt S. N. – Englewood Cliffs, 1966. – 406 p.
242. Eriksen Th. H. *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives* / Th. H. Eriksen. – London : Pluto Press, 1993. – 256 p.
243. *Europeans in 2014. Special Eurobarometer 415 – Wave 81.2* : Report European Commission, March 2014. – 133 p.
244. Farrell H. *The power and politics of blogs* / Henry Farrell, Daniel W. Drezner // *Public Choice*. – 2008. – № 134. – P. 15–30.
245. Ferguson A. *An Essay on the History of Civil Society* [Электронный ресурс] / A. Ferguson. – Режим доступа : <http://www.gutenberg.org/dirs/etext05/8hciv10.txt>.
246. Forbrig J. *A Source of Democratic Legitimacy? Civil Society in East-Central Europe* / J. Forbrig // *The Contours of Legitimacy in Central Europe. New Approaches in Graduate Studies*. – European Studies Centre ; Oxford : St. Anthony's College. – 34 p.
247. *Freedom on the Net* [Электронный ресурс] // Official Website of Freedom House. – Режим доступа : <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/freedom-net-2015>
248. Freudenberg H. J. *Staff burn-out* / H. J. Freudenberg // *Journal of Social Issues*. – 1974. – Vol. 30. – P. 159–165.
249. Frič P. *Občanská spoločnosť a definícia NNO, vývoj, stav a trendy* [Электронный ресурс] / Pavol Frič // *Dílčí studie pro Konceptu politiky vlády*

vůči nestátním neziskovým organizacím do roku 2020. – Режим доступа : [http://www.vlada.cz/assets/ppov/rnno/dokumenty/studie\\_fric\\_pro\\_web.pdf](http://www.vlada.cz/assets/ppov/rnno/dokumenty/studie_fric_pro_web.pdf)

250. Gray J. What Is Living in Liberalism? / J. Gray // *Post Liberalism : Studies in Political Thought*. – London : Routledge, 1993. – 264 p.

251. Green Paper «European Transparency Initiative» [Электронный ресурс] // Commission of the European Communities. – 2006. – 03.05. – Режим доступа : [http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1\\_avrupa\\_birligi/1\\_6\\_raporlar/1\\_2\\_green\\_papers/com2006\\_green\\_paper\\_european\\_transparency\\_initiative.pdf](http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_6_raporlar/1_2_green_papers/com2006_green_paper_european_transparency_initiative.pdf)

252. Horelli L. When Self-Organization and Urban Governance Intersect: Two Cases from Helsinki / Liisa Horelli, Joanna Saad-Sulonen, Sirkku Wallin, Andrea Botero. – Helsinki : Aalto University, 2012. – 18 p.

253. Huntington S. P. Democracy for the Long Haul / Samuel P. Huntington // *Journal of Democracy*. – 1996. – Vol. 7, № 2. – P. 3–12.

254. Huntington S. P. Political Development and Political Decay / Samuel P. Huntington // *World Politics*. – 1965. – № 3. – Vol. 17. – P. 386–430.

255. Huntington S. P. The Ungovernability of Democracy? / Samuel P. Huntington // *The American Enterprise*. – 1993. – November / December. – P. 5–30.

256. Keane J. *Global Civil Society? (Contemporary Political Theory)* / J. Keane. – L. : Cambridge University Press, 2003. – 236 p.

257. Keck M. E. *Activists beyond borders: Advocacy Networks in International Politics* / Keck M.E., Sikkink K. – Ithaca : Cornell University Press, 1998. – 240 p.

258. Kerr D. Icelanders «like» their crowdsourced constitution [Электронный ресурс] / Dara Kerr // CNET. – 2012. – 22.10. – Режим доступа : <http://www.cnet.com/news/icelanders-like-their-crowdsourced-constitution/>

259. Kobets R. *CSO engagement in policy formulation and monitoring of policy implement* / Roman Kobets, Oxana Ruda. – Kyiv, 2014. – 42 p.

260. Krasnowolski A. Społeczeństwo obywatelskie i jego instytucje / Andrzej Krasnowolski ; Kancelaria Senatu. – Warszawa, 2014. – 31 s.
261. Lave Ch. An Introduction to Models in the Social Sciences / Ch. Lave, J. G. March. – N.Y. : Harper & Row, 1978. – P. 3–14.
262. Linz X. Problems of Democratic Transformation and Consolidation – Southern Europe, South America, Post-Communist Europe / Linz X., Stepan A. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 255–292.
263. Makowski G. Civil Society in Poland – Empty Shell in Free Market Jungle [Електронний ресурс] / Makowski G. – Режим доступу : [http://www.opengoveu.eu/index.php?option=com\\_k2&view=item&id=33%3Acivil-society-in-poland&Itemid=50](http://www.opengoveu.eu/index.php?option=com_k2&view=item&id=33%3Acivil-society-in-poland&Itemid=50)
264. Maurer S. Finanzierung und Rechenschaftslegung österreichischer Entwicklungs-NGOs / Maurer Stefanie. – Linz, 2014. – 90 s.
265. Monitoring the Effectiveness of State Policies on Civil Society Development. European Experience [Електронний ресурс] // UNDP Civil Society Development Programme. – 2011. – 99 p. — Режим доступу : [http://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/library/democratic\\_governance/monitoring-the-effectiveness-of-state-policies-on-civil-society-.html](http://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/library/democratic_governance/monitoring-the-effectiveness-of-state-policies-on-civil-society-.html)
266. Morozov E. The Brave New World of Slacktivism [Електронний ресурс] / E. Morozov // Foreign Policy. – 2009. – 19.05. – Режим доступу : [http://neteffect.foreignpolicy.com/posts/2009/05/19/the\\_brave\\_new\\_world\\_of\\_slacktivism](http://neteffect.foreignpolicy.com/posts/2009/05/19/the_brave_new_world_of_slacktivism)
267. Nahtigal N. Institutionalising Civil Dialogue [Електронний ресурс] / N. Nahtigal // Overview of existing Policy measures. – 2010. – Режим доступу : <http://www.cnvos.si/UserFiles/File/Zagovornistvo/Analyze/institucionalizacija%20civilnega%20dialoga.pdf>.

268. Nations in Transit – Ukraine [Электронный ресурс] // Official Website of Freedom House. – Режим доступа : <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/ukraine>
269. Nations in Transit 2015 [Электронный ресурс] // Official Website of Freedom House. – Режим доступа : <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-2015/democracy-defensive-europe-and-eurasia>
270. Necev Z. Mechanisms used by the executive authorities to ensure stakeholders' participation in policy-making – evaluation and recommendations [Электронный ресурс] / Zoran Necev and Aleksandar Nikolov // Research in Social Sciences in Macedonia. – 2012. – Режим доступа : <http://www.rgrp-westernbalkans.net/en/policy-dialogue/Macedonia/mainColu>
271. Neetz J.-P. Postkommunistische Systemtransformation und Zivilgesellschaft / Neetz J.-P. // Mehr Zivilgesellschaft für mehr Demokratie und Lebensqualität. – Regensburg : Ost-West-Zentrum der Universität Regensburg, 2013. – С. 20–22.
272. Peters B. G. Comparative Politics. Theory and Methods / Peters B. G. – N.Y. : Palgrave, 1998. – 659 p.
273. Pye L. W. Aspect of Political Development / Pye L. W. – Boston, 1966. – 398 p.
274. Rosenblum N. Civil Societies: Liberalism and the Moral Uses of Pluralism / N. Rosenblum // Social Research. – Vol. 61. – 1994. – P. 540–557.
275. Rosenblum N. Membership and Morals: the Personal Uses of Pluralism in America / N. Rosenblum. – Princeton, N. J. : Princeton University Press, 1998. – 367 p.
276. Rozbor financovani nestatnich neziskovych organizaci z verejnych rozpoctu v roce 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/pri-uradu-vlady/jiri-dienstbier/aktualne/Rozbor-financovani-nestatnich-neziskovych-organizaci-z-verejnych-rozpoctu-v-roce-2013.pdf>

277. Rules of Procedure of the Saeima 2013 [Электронний ресурс] // Saeima of the Republic of Latvia. – Режим доступу : <http://www.saeima.lv/en/legislation/rules-of-procedure>
278. Sasinowski H. Społeczeństwo obywatelskie i jego rola w budowie demokracji Civil society and its role in the creation of democracy / Henryk Sasinowski // *Economy and Management*. – 2012. – № 1. – S. 30–47.
279. Schmidt V. Taking ideas and discourse seriously: explaining change through discursive institutionalism as the fourth «new institutionalism» / V. Schmidt // *European Political Science Review*. – 2010. – Vol. 2. – № 1. – P. 1–25.
280. Schmitter P. More Liberal, Preliberal, or Postliberal? / Schmitter P. // *Journal of Democracy*. – 1995. – Vol. 6. – № 1. – P. 13–18.
281. Schorpp R. Greece & Germany: What Role for Civil Society? [Электронний ресурс] / Rita Schorpp, Anja Daniszewski, Lisa Altenpohl, Johannes Greubel, Michael Quaas // *Workshop III of the Greek-German Youth Congress ; Political foundation «The Konrad-Adenauer-Stiftung»*. – 2016. – 21.01. – Режим доступу : <http://www.kas.de/wf/en/33.35961/>
282. Shils E. The Virtue of Civility: Selected Essays on Liberalism, Tradition and Civil Society / E. Shils. – Indianapolis, Liberty Fund, 1997. – 365 p.
283. Smelser N. Toward a Theory of Modernization / Smelser N. – New York : Basic Books, 1964. – 345 p.
284. Strečanský B. The situation of the third sector in Slovakia. The impacts of crisis, trends, mainstreams and challenges // *Country Studies*. – 2012. – № 3. – S. 80–95.
285. The 2013 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia [Электронний ресурс] // The United States Agency for International Development (USAID). – Режим доступу : <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1863/E%26E%202013%20CSOSI%20Final%2010-29-14.pdf>

286. The Commission and Non-Governmental Organizations: Building a Stronger Partnership [Электронный ресурс] // The European Commission. – Режим доступа : [http://ec.europa.eu/transparency/civil\\_society/ngo/intro\\_en.htm](http://ec.europa.eu/transparency/civil_society/ngo/intro_en.htm)
287. Towards a structured framework for European Civil Dialogue : Report. – Brussels [Electronic resource]. – February, 2010. – Access mode : [http://www.civic-forum.fr/documents/towards\\_a\\_structured\\_framework\\_for\\_european\\_civil\\_dialogue.pdf](http://www.civic-forum.fr/documents/towards_a_structured_framework_for_european_civil_dialogue.pdf).
288. Ukrainian Municipal Survey. March 2-20, 2015 [Электронный ресурс] // International Republican Institute, 2015. – 167 p. – Режим доступа : [http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015-05-19\\_ukraine\\_national\\_municipal\\_survey\\_march\\_2-20\\_2015.pdf](http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf)
289. Volunteering in Estonia 2013 [Электронный ресурс] // Praxis. – Режим доступа : <http://www.praxis.ee/tood/vabatahtlikus-tegevuses-osalemine-eestis-2013/>
290. Wallsten K. Political Blogs and the Bloggers Who Blog Them: Is the Political Blogosphere and Echo Chamber? / Wallsten K. // American Political Science Association. – 2005. – 36 p.
291. Walzer M. Complex Equality / M. Walter; Eds. by R. E. Goodin, Ph. Pettit // Contemporary Political Philosophy. An Anthology. – Maldem, 1998. – P. 487–503.
292. Walzer M. Equality and Civil Society / M. Walter; Eds. by S. Chambers, W. Kymlicka // Alternative Conceptions of Civil Society. – Princeton, 2002. – P. 39.
293. Wenzel M. Civil Society in Poland. Case study. Prepared for conference The Logic of Civil Society in New Democracies: East Asia and East Europe [Электронный ресурс] / M. Wenzel, J. Kubic. – Taipei, 2009. – Режим доступа : [www.cbos.pl](http://www.cbos.pl)
294. Why the Space for Civic Engagement Is Shrinking [Электронный ресурс] // The Open Society Foundations. – 2015. – 21.12. – Режим доступа :



<https://www.opensocietyfoundations.org/voices/why-space-civic-engagement-shrinking>.

295. World Giving Index [Электронный ресурс] // Charities Aid Foundation. – Режим доступа : <https://www.cafonline.org/about-us/publications>

## **ДОДАТКИ**

## Аналіз політичних блогів

Критерій аналізу	Сергій Іванов	Тетяна Монтян	Максим Музика	Юрій Бутусов	Сергій Наумович
1. Кількість читачів, мультимедійність, гіпертекстуальність, інтерактивність блогу	На сторінку підписано 56645 осіб, середній показник нових записів на добу – 3-4. Всі записи підкріплені фото або відео, документами, тобто блог мультимедійний. Спрямованість переважно політична. Блог інтерактивний, постійно відбувається комунікація між блогером і читачами, відповідь на питання надходить через декілька годин, відбуваються дискусії. Тексти мають різний обсяг: думка автора не вичерпується одним-двома реченнями з серйозних політичних питань. Є і короткі записи для відображення реальності, гумор	На сторінку підписано 69900 осіб, показник нових записів нерівномірний від 1-2 записів на тиждень до 7 записів на добу. Всі записи підкріплені картинками, карикатурами, але не авторськими, є посилання на інші статті, відео та коментарі подій. Спрямованість переважно політична. Незважаючи на велику кількість коментарів, автор блогу не веде діалогу з читачами, не відповідає на питання, натомість на них відповідають інші читачі. Здебільшого авторка публікує короткі записи, посилання та свої думки з певних тем	На сторінку підписано 16969 осіб, середній показник нових записів на добу – 7-8. Автор блогу широко ілюструє свої записи власними фото і відео, демонструє читачам подробиці свого особистого життя. Спрямованість переважно політична. Зворотній зв'язок відсутній. Дискусія відбувається між читачами блогу	На сторінку підписано 155995 осіб, середній показник нових записів на добу – 2-3. Часто записи підкріплені фото або відео, документами, тобто блог мультимедійний. На першому місці по висвітленню є військові проблеми, на другому – політичні. Відмічаємо високу інтерактивність блогу, комунікація розгортається в коментарях між блогером та іншими читачами. Тексти мають значний обсяг, містять гіперпосилання	На сторінку підписано 62426 осіб, показник нових записів нерівномірний від 1-2 записів на тиждень до 9 записів на добу. Спрямованість переважно політична, на другому місці по висвітлюваності – новини культури. Всі записи супроводжуються відео та фото підтвердженням, гіперпосиланнями та жартівливими, більшою мірою саркастичними коментарями як блогера, і так читачів. Інтерактивність блогу низька, бо сам блогер не відповідає на питання та коментарі

2. Лексика та стиль блогу	Не добирає слів для опису дійсності, часто зустрічається ненормативна лексика. Загалом блог сатиричний та гумористичний. Основні теми блогу: переважно політика, економіка, АТО. Останнім часом пише про власні подорожі, ЛНР, діяльність політичних партій	Активно використовувати експресивну лексику. Зустрічається суржик. Авторка здебільшого пише про політику, історію, релігію, критикує Радянський Союз	Не використовує ненормативної лексики. Стиль блогу публіцистичний. Автор популяризує українське, пише про суспільні новини та політику, проблеми армії	Пише в серйозному публіцистичному стилі, в якому також присутні юридичні терміни (як свідчення юридичної освіти). Кількість воєнних новин блогера говорить про його зацікавленість та спрямованість на відстоювання незалежності України, а політичні проблеми відкидає на другий план. Майже зовсім не висвітлює теми економічного, культурного та соціального характеру	Пише в журналістському стилі, в якому також з'являється лексика розмовної мови, яка переплітається з політичним сарказмом, що нерідко супроводжується демотиваторами, карикатурами тощо. Пости найчастіше короткі, але їхня кількість значна. Висвітлює політичні та культурні проблеми
3. Само-презентація блогера	Представляє себе як переселенець із Луганська, патріот України, гостро ненавидить росіян. Почав блогерську діяльність з критики прокуратури та міліції. Сам у минулому працював прокурором. Останнім часом презентує себе в ролі письменника	Адвокат, громадський діяч. Критично відноситься до себе «...я стара страшна безформенна прищавна сальна безграмотна діжка в лахміттях...»	Добровольцем пішов воювати в зону АТО, його самопрезентація ґрунтується на ролі солдата, волонтера. Активно презентує своє особисте життя, вподобання, смаки	Презентує себе патріотом своєї країни, який переймається переважно війною на сході країни. Кожен пост другий пост присвячений Героям України	Блогер презентує себе патріотом, який вболіває за Україну в усіх сферах життя від політичної до культурної. Намагається бути цікавим через жарти та сарказм

4. Відношення блогера до інших	Поважає за точку зору та позитивно відзначає якість матеріалу та стиль його викладу таких блогерів, як: Дениса Казанського, Тетяни Ямпольської, Катерини Мола, Максими Щербини, Валерія Щергина	Відзначає таких культурних та політичних блогерів як: Каша Сальцова, Анатолія Ульянова, Володимира Бойко, Гаріка Корогодського, Майкла Щура	Позитивно ставиться до діяльності: Олександра Ноїнця, Олексія Мочанова, Юрія Бутусова, Валерія Пекаря, Мирослава Гая	Негативно ставиться до діяльності та висловлювань Т. Монтян, симпатій не виявлено	Негативно ставиться до діяльності та висловлювань Т. Монтян, А. Шарія, О. Бондаренко, симпатій не виявлено
5. Відношення / аналіз блогером політичних процесів	Жорстко відноситься так критикує всіх. Особливо українську владу та РФ. Позитивно ставиться до активістів, волонтерів. Вважає, що українська політика знаходиться у стані кризи. Негативно ставиться до лояльних шляхів розв'язання конфлікту на Сході України. Доводить фіктивність змін в інститутах влади та прокуратурі. Вважає толерантність під час війни злочином	Вважає Євромайдан негативною сторінкою в історії України, знаходиться в жорсткій опозиції до нинішньої влади, інколи публікує відверто антиукраїнські пости	Пише про українську армію, волонтерів, які допомагають військовим в зоні АТО, бої на сході країни, ситуацію в тилу. Часто критикує владу	Відводить політичним подіям другорядне місце, більше переймається військовим конфліктом на сході України. Говорячи про політичні ситуації висвітлює їх з юридичної точки зору. Жорстко критикує керівництво АТО. Позитивно відноситься до вступу України до Євросоюзу	Саркастично ставиться до політики і своє ставлення доносить у вигляді смішних розповідей. Активно критикує В. Путіна – від зовнішності до професійної діяльності. Робить це непрофесійно, а з позицій пересічного громадянина